નિર્ણય સિન્ધુ ગુજરાતી ટીકા મૂલ્ય રૂ. ૮

શિવ પુરાણ શિવ ગીતા સાથે સંપૂર્ણ સચિત્ર મૂલ્ય રૂ. ૬

તુલસી કૃત રામાયણ ગુ. ટી. રૂ ૩॥

યુવતી સૌભાગ્ય રત્ન ગુ. ટી. રૂ. ૦॥

પ્રસ્તાવના

જેમ ભગવદ્‌ગીતામાં કહ્યું છે કે, જ્યારે ધર્મનો નાશ થાય ત્યારે ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવા ભગવાન અવતારને ધારણ કરે છે તે પ્રમાણે શ્રી શંકર ભગવાનનો અવતાર પણ જ્યારે પાંખડી મતનું પ્રાબલ્ય વધ્યું, ત્યારે ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવા ભગવાનના અંશરૂપે શ્રીશંકર ભગવાને અવતાર ધારણ કર્યો. એમણે ઘણાં બ્રહ્મ સંબંધી સ્તોત્રો બનાવ્યાં છે, જેમાં વિવેકાનંદ, અપરોક્ષાનુભૂતિ, આત્મબોધ, સ્વાત્મ નિરૂપણ, વાક્યવૃત્તિ તથા હસ્તામલક સ્તોત્ર આદિ મુખ્ય છે. સઘળા આચાર્યોએ પ્રસ્થાનત્રય પર વિવેચન કર્યું છે. પણ સઘળાના કરતાં શ્રીશંકર ભગવાન્ આ પ્રસ્થાનોનું રહસ્ય ઘણી સારી રીતે સમજાવ્યા છે

ઉપનિષદના સિદ્ધાંતને સમજી સારી રીતે વિવરણ કરવામાં શ્રીશંકર ભગવાને જેટલો વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેટલો બીજા કોઈ ટીકાકારોએ પ્રાપ્ત કર્યો નથી. વળી અદ્વૈત સિદ્ધાંતપર પણ જેટલો શ્રીશંકરે કાબુ મેળવ્યો છે તેટલો બીજા કોઈએ મેળવ્યો નથી. આ અદ્વૈત જ્ઞાન એ એક એવું શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન છે કે, જે આત્માની ઉપલબ્ધિવડે થાય છે. આ પરમાર્થ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થવાથી સર્વ વિશ્વનું મિથ્યાપણું તથા અનિર્વાચ્ય એવા એક ચૈતન્ય વિષે સર્વનો સમાવેશ થાય છે, એમ જાણવામાં આવે છે.

સંપત્ બે પ્રકારની છે, આસુરી તથા દૈવી. પ્રાણ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનું રંજન કરનારી સંપતને આસુરી સંપત્ કહે છે તથા દિવ્ય જ્ઞાનરૂપે પ્રકાશવું તે દૈવી સંપત્ છે. આ દૈવી સંપતથી અમૃત ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આજ કારણને લીધે સ

ધનરૂપે એક આધ્યાત્મિક આણી છે દેવા તથા અસુરો એક જ પ્રજાપતિના પુત્રો હતા તથા તેઓએ અમૃત મેળવવા માટે સમુદ્રનું મંથન કર્યું. અંતઃ યોનિ પ્રમાણે એકજ ચૈતન્ય માંથી બે પ્રકારના ભાવો જેવા કે આસુરી તથા દૈવી ભાવો ઉત્પન્ન થયા. આ બે પ્રકારના ભાવો હૃદયાકાશરૂપી સમુદ્રમાં અમૃત અર્થાત્ જન્મ મરણના અભાવ માટે મથન કરવા લાગ્યા તેઓએ મેરૂ પર્વત રૂપે 'ૐકાર' રૂપી પ્રણવને કર્યો તથા વાસુકી નાગ રૂપે કુંડલિની નામની નાડીને કરી તથા તેવડે મથન કરવા માંડયું. આ રીતે મંથન કરતાં ચૌદ રત્નો રૂપે ચૌદ પ્રકારની લાલચો ઉત્પન્ન થઇ. જે તે લાલચમાં ફસાયો, તે અમૃત ભા વને પામી શક્યો નહી. પણ દૈવી સંપત્ જે જ્ઞાનરૂપે છે, તેણે લાલચમાં નહી ફસાતાં અમૃતને મેળવ્યુ તથા આસુરી ભાવ અમૃત અર્થાત્ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહીં.

જગત્ એ માયારૂપી એક મહા ભયંકર વન છે તથા તેમાં કામ ક્રોધાદિ અનેક શ્વાપદો રહે છે. એ વનમા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, તથા મહેશ્વર એ ત્રણ મહાન્ વૃક્ષો છે, આ વૃક્ષનો જે આશ્રય કરે છે તે શ્વાપદોથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. જેવી કામનાથી મનુષ્ય આ મહાન્ વૃક્ષનો આશ્રય કરે છે તેવાં તેવાં ફળ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આ વૃક્ષોને વિદ્વાનો કલ્પવૃક્ષો કહે છે.

આ બધાં સ્તોત્રો ઉપરથી રહસ્ય એ લેવાનુ છે કે, અકાર, ઉકાર, મકાર તથા અર્ધ માત્રાવાળા પ્રણવમાં વિશ્વ, પ્રાજ્ઞ તથા તુરીય એ ચાર અધ્યાત્મ પાદવડે અથવા હિરણ્યગર્ભ, ઇશ્વર અને પરમાત્મા આ ચાર પાદવડે તાદાત્મ્ય ભાવને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મારૂપ મંત્રનું રટન કરવાથી દુર્વાસનાઓનો નાશ થઇ જાય

છે. દુર્વાસનાનો નાશ થવાથી એની મેળે જીવ પોતે શિવભાવને પામે છે બ્રહ્મમાં દ્વૈત બુદ્ધિ કરાવનારી આ માયા મોટી વિઘ્ન રૂપે છે આ વિઘ્નનાં પ્રપંચ રૂપે અનેક અરચાઓ છે.

જો સદ્ગુરૂરૂપી શ્રીશંકર ભગવાનના ઉપદેશામૃતવડે આ પ્રપંચનું છેદન થાય તો મુમુક્ષુ વૈરાગ્યનો આશ્રય લેતો છતો બ્રહ્મજ્ઞાનના પરિશીલનમાં રાત્રિ દિવસ મચ્યો રહે છે તથા તે સ્વયંજ્યોતિ આનંદરૂપ અદ્વૈત બ્રહ્મને પામે છે. ઋગ્વેદમાં બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ પ્રાર્થના અથવા ભક્તિ કર્યો છે, પણ જૂના બ્રાહ્મણ ભાગમાં બ્રહ્મનો અર્થ પૂર્ણ પવિત્રતા કર્યો છે. આત્મન્ તથા બ્રહ્મન્ આ બેઉ શબ્દો એકજ અર્થના વાચક છે

આ હરેક સ્તોત્રો સારી રીતે સમજવા પડે, માટે વિવેક-ચૂડામણિના જુદા જુદા શ્લોકોપર વિષયના હેડીંગ આપવા છતાં દરેકનાં જુદાં જુદાં પ્રકરણ આપ્યાં છે. આ રીતે વિવેક-ચૂડામણિનાં પાંચ પ્રકરણ પાડ્યાં છે. આટલું કહી હું ઉદારસુ-જ્ઞોની ક્ષમા માગું છું કે, તેઓ આ ગ્રંથને જેમ બને તેમ સારી રીતે સુધારીને વાંચશે. કારણ પ્રેસની ખામીને લીધે અનેક સ્થળે આમાં ભૂલો રહી ગઈ છે, પણ જેમ હંસ દૂધ ને પાણી એકઠાં કરી મૂક્યાં હોય તેમાંથી દૂધનું ગ્રહણ કરે છે તથા પાણીને પડતું રહેવા દે છે. તેમ હંસક્ષીર ન્યાયની માફક દોષો તરફ નજર ન કરતાં વાંચશો આ સર્વમાંથી સારને ગ્રહણ કરી ભૂલોને માટે દરગુજર કરશો.

શ્રીશંકર પાદારવિંદાલિરૂપી

કાર્તિક શુક્લ દ્વિતીયા.

છોટાલાલ ચંદ્રશંકર શાસ્ત્રી.

સંવત ૧૯૭૦

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૨ જું

પરમાત્મસ્વરૂપ.

પૃષ્ઠ વિષય

પ્રકરણ ૩ જું

અહંકાર નિરૂપણ

अपरोक्षानुभूति

પ્રકરણ ૧ લું.

સાધન નિરૂપણ.

પૃષ્ઠ	વિષય

ॐ

तत् सत् परमात्मने नमः

अथ श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितः

विवेकचूडामणिः

પ્રકરણ ૧ લું.

દેહનિરૂપણ.

મંગળાચરણ

सर्ववेदान्तसिद्धान्तगोचरं तमगोचरम् ।
गोविन्दं परमानन्दं सद्गुरुं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

ઉત્તમ ગોવિંદ કે જે સઘળા વેદાંતોના સિદ્ધાંતોના વિષયરૂપ છે, પરમ આનંદરૂપ છે અને વાણી તથા મન આદિથી જાણી શકાતા નથી, તેને હું પ્રણામ કરૂં છું. ૧

પુણ્યવિના મોક્ષની અપ્રાપ્તિ

जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुंस्त्वं ततो विप्रता ।
तस्माद्वैदिकधर्ममार्गपरता विद्वत्त्वमस्मात्परम् ।

आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मना संस्थिति-
मुक्तिर्नो शतजन्मकोटिसुकृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते ॥ २ ॥

પ્રાણીઓમાં માણસનો જન્મ મળવો દુર્લભ છે. તેમાં પુરુષપણું દુર્લભ છે, તેમાં પણ બ્રાહ્મણપણું દુર્લભ છે. તેમાં પણ વેદોક્તધર્મના માર્ગમાં તત્પરપણું દુર્લભ છે. તેમાં પણ વિદ્વાનપણું દુર્લભ છે, તેમાં પણ આત્મા તથા અનાત્માનો વિવેક મળવો દુર્લભ છે. તે થયા પછી પણ સ્વસ્વરૂપનો અનુભવ થવો દુર્લભ છે. અને તે થયા પછી બ્રહ્મરૂપે ચિત્તની સ્થિતિ કરવી એ દુર્લભ છે; માટે મુક્તિ સેંકડો જન્મોમાં કરેલાં કરોડો પુણ્યોવિના મળતી નથી. ૨

મનુષ્યદેહનું દુર્લભપણું.

दुर्लभं त्रयमेवैतद्देवानुग्रहहेतुकम् ।
मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ॥ ३ ॥

મનુષ્યપણું, મોક્ષની ઇચ્છા અને મહાન્ પુરુષોનો આશ્રય, એ ત્રણ પદાર્થો દુર્લભ છે તથા તે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી જ મળે છે ૩

આત્મઘાતિ કોણ ?

लब्ध्वा कथंचिन्नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् ।
यस्त्वात्ममुक्तौ न यतेत मूढधीः सह्यात्महा स्वं विनिहन्त्यसद्-
ग्रहात् ॥ ४ ॥

માણસનો જન્મ કે જે દુર્લભ છે, તે મળ્યા છતાં અને તેમાં પણ જેથી વેદના અર્થનો પાર પામી શકાય, એવું પુરુષપણું મળ્યા છતાં, જે પુરુષ પોતાની મુક્તિને વાસ્તે યત્ન ન કરે, તે

મૂઢ પુરુષ આત્મહત્યા કરનાર છે અર્થાત્ અસત્ એવાં દેહાદિકના મિથ્યા અભિમાનથી પોતે જ પોતાને હાનિ પહોંચાડે છે ૪

इतः कोन्वस्ति मूढात्मा यस्तु स्वार्थे प्रमाद्यति ।
दुर्लभं मानुषं देहं प्राप्य तत्रापि पौरुषम् ॥ ५ ॥

મનુષ્યનો દેહ કે જે દુર્લભ છે, તે મળ્યા છતાં અને તેમાં પણ પુરુષપણું મળ્યા છતાં જે પોતાના સ્વાર્થમાં (મુક્તિમાં) પ્રમાદી (આળસુ) રહે છે, તેથી વધારે બીજા કોને મૂઢ બુદ્ધિવાળો સમજવો? ૫

આત્મજ્ઞાનવિના મુક્તિનો અભાવ.

वदन्तु शास्त्राणि यजन्तु देवान्कुर्वन्तु कर्माणि भजन्तु देवताः ।
आत्मैक्यबोधेन विनापि मुक्तिर्न सिध्यति ब्रह्मशतान्तरेऽपि ६

ભલે શાસ્ત્રોની ચર્ચા કર્યા કરે, દેવતાઓનું યજન કર્યા કરે, કર્મો કર્યા કરે અને દેવતાઓની ભક્તિ કર્યા કરે, પરંતુ જીવ અને પરબ્રહ્મની એકતા સમજ્યા વિના સેંકડો કલ્પો વીતી જવા છતાં પણ મુક્તિ થતી નથી ૬

अमृतत्वस्य नाशास्ति वित्तेनेत्येव हि श्रुतिः ।
ब्रवीति कर्मणो मुक्तेरहेतुत्वं स्फुटं यतः ॥ ७ ॥

'ધનથી મુક્તિ મળવાની આશા નથી' એવા અર્થવાળી શ્રુતિ સ્ફુટ રીતે કહે છે કે, કેવળ કર્મો કરવાથી મુક્તિ મળતી નથી. ૭

આત્મપ્રાપ્તિનો યત્ન.

अतो विमुक्त्यै प्रयतेत विद्वान्संन्यस्तबाह्यार्थसुखस्पृहः सन् ।
सन्तं महान्तं समुपेत्य देशिकं तेनोपदिष्टार्थसमाहितात्मा ॥८॥

આથી અધિકારીએ બાહ્ય વિષયોના સુખની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી મોટા સદ્‌ગુરૂ પાસે જવું તથા તેણે ઉપદેશેલા સિદ્ધાંતોમાં એકાગ્રતા રાખવી. આ રીતે મુક્તિને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. ૮

उद्धरेदात्मनात्मानं मग्नं संसारवारिधौ ।
योगारूढत्वमासाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया ॥ ९ ॥

પોતાનો જીવાત્મા, જે સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી ગયો છે તેનો, યોગારૂઢપણું મેળવ્યા પછી, યથાર્થ જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા રાખીને પોતાની મેળે જ ઉદ્ધાર કરવો જોઇએ. ૯

संन्यस्य सर्वकर्माणि भवबन्धविमुक्तये ।
यत्यतां पण्डितैर्धीरैरात्माभ्यास उपस्थितैः ॥१०॥

સઘળાં કર્મોનો ત્યાગ કરી, વિવેકી પુરૂષોએ આત્માના વિચારમાં જ તત્પર રહી, સંસારરૂપી બંધનથી છૂટવામાટે યત્ન કરવો જોઇએ.૧૦

વિચારવડે આત્મજ્ઞાન

चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये ।
वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित्कर्मकोटिभिः ॥११॥

કર્મો ચિત્તની શુદ્ધિ કરવા માટે છે, પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે નથી. આત્મજ્ઞાન તો વિચારથી મળે છે. કરોડો કર્મ કરવાથી જરા પણ આત્મજ્ઞાન મળતું નથી. ૧૧

सम्यग्विचारतः सिद्धा रज्जुतत्त्वावधारणा ।
भ्रान्त्योदितमहासर्पभयदुःखविनाशिनी ॥ १२ ॥

જેમ સારી રીતે વિચારથી સિદ્ધ થયેલ રજ્જુ (દોરી) ના તત્વનો નિશ્ચય, શાંતિ પામેલા પુરૂષે કહેલા મોટા સર્પના ભયરૂપ દુખનો વિનાશ કરે છે. તેમ યથાર્થ વિચારથી સિદ્ધ થયેલો આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય, સંસારવડે ઉત્પન્ન થતા સુખદુઃખનો વિનાશ કરે છે. ૧૨

अर्थस्य निश्चयो दृष्टो विचारेण हितोक्तितः ।
न स्नानेन न दानेन प्राणायामशतेन वा ॥ १३ ॥

સદ્‌ગુરૂના વચનના અને [illegible] સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય છે, પણ સ્નાનવડે, દાનવડે, તેમ જ સેંકડો પ્રાણાયામ કરવાવડે થતો નથી. ૧૩

अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिर्विशेषतः ।
उपाया देशकालाद्याः सन्त्यस्मिन्सहकारिणः ॥१४॥

વિશેષે કરી ફળની સિદ્ધિ થવામાં યોગ્ય અધિકારીની આવશ્યકતા છે અને તેમાં દેશ તથા કાળ આદિ ઉપાયો સહાય કરનારાછે. ૧૪

अतो विचारः कर्तव्यो जिज्ञासोरात्मवस्तुनः ।
समासाद्य दयासिन्धुं गुरुं ब्रह्मविदुत्तमम् ॥ १५ ॥

એટલા માટે આત્માના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ દયાના સમુદ્રરૂપ અને બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ ગુરુની પાસે જઈ, આત્માનો વિચાર કરવો જોઇએ. ૧૫

અધિકારીનું લક્ષણ.

मेधावी पुरुषो विद्वानूहापोहविचक्षणः ।
अधिकार्यात्मविद्यायामुक्तलक्षणलक्षितः ॥ १६ ॥

જે પુરૂષ બુદ્ધિમાન્, વિદ્વાન્, તર્ક વિતર્ક કરવામાં વિચક્ષણ અને મુક્ત પુરૂષનાં લક્ષણોવડે યુક્ત હોય, તે પુરૂષ આત્મવિદ્યાનો અધિકારી છે. ૧૬

विवेकिनो विरक्तस्य शमादिगुणशालिनः ।
मुमुक्षोरेव हि ब्रह्मजिज्ञासायोग्यता मता ॥ १७ ॥

જે પુરૂષ વિવેકી, વૈરાગ્યવાળો, શમ આદિ ગુણોવાળો અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળો હોય, તે જ બ્રહ્મની જિજ્ઞાસાવાળો કહેવાય છે.૧૭

સાધનોનું વર્ણન.

साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः ।
येषु सत्स्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिध्यति ॥१८॥

વિદ્વાનોએ બ્રહ્મવિદ્યાને વાસ્તે ચાર સાધનો કહેલાં છે કે જે સાધનો હોય તો જ બ્રહ્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે અને ન હોય તો પ્રાપ્ત થતી નથી. ૧૮

શમ, દમ તથા ઉપરતિનું લક્ષણ.

आदौ नित्यानित्यवस्तुविवेकः परिगण्यते ।
इहामुत्र फलभोगविरागस्तदनन्तरम् ॥ १९ ॥
शमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम् ।
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवंरूपो विनिश्चयः ॥ २० ॥
सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः ।
तद्वैराग्यं जिहासा या दर्शनश्रवणादिभिः ॥ २१ ॥
देहादिब्रह्मपर्यन्ते ह्यनित्ये भोगवस्तुनि ।
विरज्य विषयव्राताद्दोषदृष्ट्या मुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥

स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसः शम उच्यते ।
विषयेभ्यः परावृत्य स्थापनं स्वस्वगोलके ॥ २३ ॥
उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः परिकीर्तितः ।
बाह्यानालम्बनं वृत्तेरेषोपरतिरुत्तमा ॥ २४ ॥

(૧) નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, (૨) તે પછી આ લોક તથા પરલોક સબંધી ફળો ભોગવવામાં વૈરાગ્ય, ૧૯ (૩) તે પછી શમ આદિ છ વસ્તુની સંપત્તિ અને (૪) મોક્ષની ઇચ્છા એવી રીતે બ્રહ્મવિદ્યાનાં ચાર સાધનો ગણવામાં આવ્યાં છે. તેઓમાં બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ મિથ્યા છે એવો જે નિશ્ચય. ૨૦ તે નિત્ય અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કહેવાય છે દેહાદિથી બ્રહ્મપર્યંત સર્વ અનિત્ય ભોગવસ્તુમાં શ્રવણથી જે અરુચિ થવી, તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે વિષયો ઉપર વારવાર દોષદૃષ્ટિ કરવાવડે વિષયોના સમૂહથી વૈરાગ્ય પામી, મનની સ્વલક્ષ્યમાં જે નિયમિત સ્થિતિ થાય, તે શમ કહેવાય છે જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયોને વિષયોથી પાછી વાળીને પોતપોતાના ગોલકોમાં જ રાખવી, એ દમ કહેવાય છે. ચિત્તની વૃત્તિ વિષયોની વાસનાથી રહિત થાય, એ ઉત્તમ ઉપરતિ કહેવાય છે.

તિતિક્ષાનું લક્ષણ

सहनं सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकं ।
चिन्ताविलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते ॥ २५ ॥

કોઇ પણ દુઃખોને મટાડવાનો ઉપાય નહીં કરતાં તથા ચિંતા કે વિલાપ પણ નહીં કરતાં સઘળાં દુઃખોને સહન કરવાં, તેને તિતિક્ષા કહે છે. ૨૫

તીવ્ર વૈરાગ્ય, એ જ સમાધિનું ફળ

वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं तीव्रं यस्य तु विद्यते ।
तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः ॥३०॥

જે પુરૂષને મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા અને વૈરાગ્ય તીવ્ર હોય, તે પુરૂષમાં જ શમ આદિ પદાર્થો સફળ થાય છે ૩૦

વૈરાગ્યને અભાવે શમાદિ સાધન નિષ્ફળ.

एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुमुक्षयोः ।
मरौ सलिलवत्तत्र शमादेर्भानमात्रता ॥ ३१ ॥

જે પુરૂષમાં મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા અને વૈરાગ્ય એ બે સાધનની મંદતા હોય, તે પુરૂષમાં નિર્જળ ભૂમિમાં જળની પેઠે (ઝાંઝવાનાં પાણીની પેઠે) શમ દમ આદિ સાધનોનો ભાસ માત્ર હોય છે. ૩૧

ભક્તિનું સ્વરૂપ.

मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी ।
स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरभिधीयते ॥ ३२ ॥

મોક્ષનાં કારણોની સામગ્રીમાં ભક્તિ જ સર્વોત્તમ છે અને સ્વસ્વરૂપનું અનુસંધાન, એને જ ભક્તિ કહે છે. ૩૨

ઉત્તમ ગુરૂનું લક્ષણ.

स्वात्मतत्त्वानुसन्धानं भक्तिरित्यपरे जगुः ।
उक्तसाधनसंपन्नस्तत्त्वजिज्ञासुरात्मनः ॥ ३३ ॥
उपसीदेद्गुरुं प्राज्ञं यस्माद्बन्धविमोक्षणम् ।
श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ३४ ॥

શ્રદ્ધાનું લક્ષણ

शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यवधारणम् ।
सा श्रद्धा कथिता सद्भिर्यया वस्तूपलभ्यते ॥२६॥

શાસ્ત્ર અને ગુરુનું વાક્ય સત્ય છે એવો જે નિશ્ચય રાખવો. તેને સત્પુરુષો શ્રદ્ધા કહે છે, જે શ્રદ્ધાથી આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૬

સમાધાનનું લક્ષણ.

सर्वदा स्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्वदा ।
तत्समाधानमित्युक्तं न तु चित्तस्य लालनम् ॥२७॥

ચિત્તને જોઈતા પદાર્થો આપીને તેનું લાલન કરવું, એ સમાધાન ન કહેવાય, પણ સર્વદા શુદ્ધ બ્રહ્મમાં બુદ્ધિનું સ્થાપન કરવું, એ સમાધાન કહેવાય છે ૨૭

મુમુક્ષુતાનું લક્ષણ

अहंकारादिदेहान्तान्बन्धानज्ञानकल्पितान् ।
स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता ॥ २८ ॥

અહંકારથી દેહસુધીના સર્વ બંધો અજ્ઞાનથી કલ્પાયલા છે. તેઓને, સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનવડે મૂકી દેવાની જે ઇચ્છા, તે મુમુક્ષુતા જાણવી. ૨૮

मन्दमध्यमरूपापि वैराग्येण शमादिना ।
प्रसादेन गुरोः सेयं प्रवृद्धा सूयते फलम् ॥ २९ ॥

મુમુક્ષુતા પ્રથમ મંદ કે મધ્યમ હોય, તો પણ વૈરાગ્યથી, શમ આદિથી અને ગુરુની કૃપાથી વૃદ્ધિ પામે, એટલે યોગ્ય ફળને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૯

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ॥२०॥

[illegible]
[illegible] ૨૦

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ॥ २१ ॥

[illegible]
[illegible] ૨૧

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ॥ २२ ॥

[illegible]
[illegible] ૨૨

[illegible]

[illegible] जगुः ।

[illegible] ॥ २३ ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥ २४ ॥

ब्रह्मण्युपरतः शान्तो निरिन्धन इवानलः ।
अहेतुकदयासिन्धुर्बन्धुरानमतां सताम् ॥ ३५ ॥

'પોતાના આત્માન' તત્ત્વનું અનુસંધાન કરવું, એ ભક્તિનું સ્વરૂપ છે,' એમ બીજાઓ કહે છે. ઉપર કહેલાં સાધનોથી સંપન્ન થયેલા આત્માના તત્વને જાણવાની ઇચ્છાવાળા ગુરૂષે, ૩૩ વિદ્વાન્ ગુરુને શરણે જવું કે જેથી બંધમાથી છૂટકારો થાય. આ ગુરૂ વેદને જાણનાર, અવર્જિત, કામરહિત, બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ, ૩૪ બ્રહ્મમાં જ રમણ કરનાર, કાષ્ઠરહિત અગ્નિની પેઠે શાંત, કોઈ પ્રકારના હેતુથી રહિત, દયાના સમુદ્રરૂપ અને સેવા કરનારા સત્પુરૂષોના બાંધવરૂપ હોવો જોઈએ. ૩૫

तमाराध्य गुरुं भक्त्या प्रह्वप्रश्रयसेवनैः ।
प्रसन्नं तमनुप्राप्य पृच्छेज्ज्ञातव्यमात्मनः ॥ ३६ ॥

ભક્તિથી, નમ્રતાથી, વિનયથી અને સેવાવડે તેમનુ આરાધન કરી, તેમની પાસે જઇને આત્મશ્રેયને માટે પૂછવું.

ગુરુને વિનય

स्वामिन्नमस्ते नतलोकबन्धो कारुण्यसिन्धो पतितं भवाब्धौ ।
मामुद्धरात्मीयकटाक्षदृष्ट्या ऋज्व्यातिकारुण्यसुधाभिवृष्ट्या ॥

"હે સ્વામિન્! હે પ્રણામ કરનારા લોકોના બંધુરુપ! કરૂણાના સમુદ્રરૂપ! હું કે જે સંસારરૂપ્દ્રમાં પડયો છું, તેને સરલ અને કરૂણારૂપ અમૃતને વર્ષનારી આપની કટાક્ષયુક્ત દૃષ્ટિવડે ઉદ્ધાર કરો. ૩૭

दुर्वारसंसारदवाग्नितप्तं दोधूयमानं दुरदृष्टवातैः ।
भीतं प्रपन्नं परिपाहि मृत्योः शरण्यमन्यद्यदहं न जाने ॥३८॥

અજ્ઞાનથી કાયમ નહીં એવા સંસારરૂપ દાવાનળથી તપેલો, દુઃખ પ્રાપ્તિરૂપી પવનોએ કંપાવેલો, બીધેલો અને શરણાગત એવા મારું સંસારમાંથી રક્ષણ કરો તું આપ વિના બીજા કોઈ રક્ષકને જાણતો નથી. ૩૮

शान्ता महान्तो निवसन्ति सन्तो वसन्तवल्लोकहितं चरन्तः ।
तीर्णाः स्वयं भीमभवार्णवं जना न हेतुनान्यानपि तारयन्तः ॥

શાંત, મહાત્મા, વસંતની પેઠે લોકોનું હિતકર્તા, પોતે ભયંકર સંસારરૂપી સમુદ્રથી તરેલા અને બીજાઓને હેતુવિના કેવળ કરુણાથી સંસારમાંથી તારનારા જગતમાં સત્પુરુષો વસે છે. ૩૯

अयं स्वभावः स्वत एव यत्परश्रमापनोदप्रवणं महात्मनाम्।
सुधांशुरेष स्वयमर्ककर्कशप्रभाभितप्तामवति क्षितिं किल ॥४०

જેમ સૂર્યનાં કઠોર કિરણોથી તપી ગયેલી પૃથ્વીને શાંત કરવી, એ ચંદ્રનો સ્વભાવ છે તેમ બીજાના (સંસારસંબંધી) પરિશ્રમને મટાડવામાં ઉત્સુકતા રાખવી, એ મહાત્માઓનો સ્વભાવ જ છે. ૪૦

ब्रह्मानन्दरसानुभूतिकलितैः पूतैः सुशीतैर्युतै-
र्युष्मद्वाक्कलशोज्झितैः श्रुतिसुखैर्वाक्यामृतैः सेचय ।
संतप्तं भवतापदावदहनज्वालाभिरेनं प्रभो
धन्यास्ते भवदीक्षणक्षणगतेः पात्रीकृताः स्वीकृताः ॥४१॥

હે પ્રભુ! સંસારના તાપરૂપી દાવાનળની જ્વાળાઓથી બહુ જ તપેલા એવા મને બ્રહ્માનંદના રસાનુભવથી ભરેલાં, પવિત્ર, બહુ જ ઠંડાં, યોગ્ય, આપની વાણીરૂપ કળશમાંથી નીકળેલાં

ગુરૂ કહે છે—તું અવિદ્યાના બંધમાંથી છૂટી બ્રહ્મીભૂત થવા ઈચ્છે છે. તું ભાગ્યશાળી અને કૃતાર્થ છે. તારા કુળને તેં પવિત્ર કર્યું છે ૫૨

સંસારબંધમાંથી છોડવનાર આત્મા જ.

ऋणमोचनकर्तारः पितुः सन्ति सुतादयः ।
बन्धमोचनकर्ता तु स्वस्मादन्यो न कश्चन ॥ ५३ ॥

પોતાને માથે કરજ હોય તો તેમાંથી પુત્ર આદિ લોકો છોડાવે છે, પણ સંસારરૂપી બંધનમાંથી છોડવનાર તો (આત્માવિના) અન્ય કોઈ નથી ૫૩

मस्तकन्यस्तभारादेर्दुःखमन्यैर्निवार्यते ।
क्षुधादिकृतदुःखं तु विना स्वेन न केनचित् ॥ १४ ॥

માથાપર બોજો આદિ મૂકવામાં આવ્યો હોય તો તેનું દુઃખ બીજાઓથી મટાડી શકાય છે; પરંતુ ભૂખ આદિથી થયેલું દુઃખ પોતાવિના બીજા કોઈથી અટકાવી શકાતું નથી. ૫૪

पथ्यमौषधसेवा च क्रियते येन रोगिणा ।
आरोग्यसिद्धिर्दृष्टास्य नान्यानुष्ठितकर्मणा ॥ ५५ ॥

રોગી જો પોતે પથ્યનું તથા ઓષધનું સેવન કરે તો આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ રોગી સિવાય અન્ય કોઈ કરે તો તેથી રોગીને આરોગ્યની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવતી નથી. ૫૫

वस्तुस्वरूपं स्फुटबोधचक्षुषा स्वेनैव वेद्यं न तु पण्डितेन ।
चन्द्रस्वरूपं निजचक्षुषैव ज्ञातव्यमन्यैरवगम्यते किम् ॥ ५६ ॥

જેમ ચંદ્રનું સ્વરૂપ પોતાનાં ચક્ષુથી જ જાણવામાં આવે છે, પણ શું તે અન્યથી જાણવામાં આવે છે? તેમ આત્માનું

विनापरोक्षानुभवं ब्रह्मशब्दैर्न मुच्यते ॥ ६४

જેમ ઔષધ પીધા વિના ઔષધનું નામ લેવાથી રોગ મટતો નથી. તેમ અપરોક્ષ અનુભવ થયા વિના બ્રહ્મ બ્રહ્મ એવા શબ્દો બોલવાથી મુક્તિ થતી નથી ૬૪

अकृत्वा दृश्यविलयमज्ञात्वा तत्त्वमात्मनः ।
ब्रह्मशब्दैः कुतो मुक्तिरुक्तिमात्रफलैर्नृणाम ॥ ६५ ॥

દૃશ્ય પદાર્થનો લય કર્યા વિના અને આત્મતત્વ જાણ્યા વિના કેવળ બોલવાનો પરિશ્રમ કરવાવાળા બ્રહ્મ શબ્દોવડે મનુષ્યને મુક્તિ કેવી રીતે મળી શકે ? ૬૫

अकृत्वा शत्रुसंहारमगत्वाखिलभूश्रियम ।
राजाहमिति शब्दान्नो राजा भवितुमर्हति ॥ ६६ ॥

શત્રુઓનો સંહાર કર્યા વિના અને બધી પૃથ્વીની લક્ષ્મી મેળવ્યાવિના 'હું રાજા છું.' એવા શબ્દથી રાજા થવાય નહિ ૬૬

કેવળ તર્કવડે આત્મતત્વનો અ

आप्तः किं खननं तथोपरि शिलाद्युत्कर्षणं स्वीकृति
निक्षेपः समपेक्षते नहि बहिः शब्दैस्तु निर्गच्छति ।
तद्वद्ब्रह्मविदोपदेशमननध्यानादिभिर्लभ्यते
मायाकार्यतिरोहितं स्वममलं तत्त्वं न दुर्युक्तिभिः ॥६७॥

જેમ પૃથ્વીમાં દટાયલું ધન યથાર્થ બોલનારના કહ્યા વિના, ખોદ્યાવિના અને ઉપર રહેલા પથરા આદિ કહાડી નાખ્યા વિના માત્ર બહારના શબ્દ બોલવાથી જ નીકળતું નથી, તેમ માયાનાં [illegible]થી તિરોહિત થયેલું નિર્મળ આત્મતત્વ પણ બ્રહ્મવેત્તાના

ઉપદેશ, મનન અને ધ્યાન આદિ વિના કેવળ તર્કો કર્યાથી જ મળતું નથી ૬૭

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भवबन्धविमुक्तये ।
स्वैरेव यत्नः कर्तव्यो रोगादाविव पण्डितैः ॥ ६८ ॥

એટલા માટે સમજુઓએ રોગ આદિથી છૂટવાને વાસ્તે જેમ પોતાથી પ્રયત્ન કરવું જોઈયે છે, તેમ સંસારના બંધથી છૂટવાને માટે પણ પોતાથી જ સઘળી રીતે પ્રયત્ન કરવુ જોઈએ

શિષ્યના પ્રશ્નની પ્રશંસા

यस्त्वयाद्य कृतः प्रश्नो वरीयाञ्छास्त्रविन्मतः ।
सूत्रप्रायो निगूढार्थो ज्ञातव्यश्च मुमुक्षुभिः ॥ ६९ ॥

આ જે ઘણો ઉત્તમ અને શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકારેલો પ્રશ્ન તેં કર્યો, તે સૂત્ર જેવો છે, ગુપ્ત ઉત્તરવાળો છે અને મોક્ષની ઈચ્છાવાળાઓએ તેનો ઉત્તર જાણવાયોગ્ય છે. ૬૯

शृणुष्वावहितो विद्वन्यन्मया समुदीर्यते ।
तदेतच्छ्रवणात्सद्यो भवबन्धाद्विमोक्ष्यसे ॥ ७० ॥

હે સમજુ શિષ્ય ! હું એનો જે ઉત્તર કહું છું તે સાંભળ. એ સાંભળતાં જ તું તરત સંસારના બંધનથી મુક્ત થશે. ૭૦

મોક્ષના સાધનનો ક્રમ

मोक्षस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुषु ।
ततः शमश्चापि दमस्तितिक्षा न्यासः प्रसक्ताखिलकर्मणां भृशम् ७१

સર્વ અનિત્ય વસ્તુઓમાં વૈરાગ્ય, એ મોક્ષનું પ્રથમ કારણ

કહેવાય છે. પછી શમ, દમ, તિતિક્ષા અને સાથે લાગેલાં કર્મોનો ત્યાગ, એ મોક્ષના સાધનરૂપ છે. ૭૧

ततः श्रुतिस्तन्मननं मतत्त्वध्यानं चिरं नित्यनिरन्तरं मुनः
ततोऽविकल्पं परमेत्य विद्वानिहैव निर्वाणसुखं समृच्छति ॥७२॥

તે પછી શ્રવણ, મનન અને નિત્ય તથા નિરંતર લાંબા કાળ સુધી નિદિધ્યાસન, એ મુમુક્ષુને મોક્ષના સાધનરૂપે છે. આટલાં સાધનો થયા પછી પરમ નિર્વિકલ્પપણું પામીને વિવેકી પુરુષ આ દેહમાં રહ્યા છતાં જીવન્મુક્તના સુખને પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્માનાત્માનું વિવેચન

यद्बोद्धव्यं तवेदानीमात्मानात्मविवेचनम् ।
तदुच्यते मया सम्यक् श्रुत्वात्मन्यवधारय ॥ ७३ ॥

હવે આત્મા અને અનાત્માનું વિવેચન જે તારે સમજવાનું છે, તે હું સારી રીતે કહું છું. તે સાંભળ્યા પછી તું વાત બરાબર મનમાં ગોઠવજે. ૭૩

मज्जास्थिमेदःपलरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम् ।
पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत् ॥ ७४ ॥
अहंममेति प्रथितं शरीरं मोहास्पदं स्थूलमितीर्यते बुधैः ।
नभोनभस्वद्दहनाम्बुभूमयः सूक्ष्माणि भूतानि भवन्ति तानि७५
परस्परांशैर्मिलितानि भूत्वा स्थूलानि च स्थूलशरीरहेतवः ।
मात्रास्तदीया विषया भवन्ति शब्दादयःपञ्च सुखाय भोक्तुः७६

આ હું અને મારું કરી કહેવાતું, મોહના સ્થાનકરૂપ શરીર મજ્જા, હાડકાં, મેદ, માંસ, લોહી, ચર્મ અને ત્વચા નામની

ધાતુઓવડે યુક્ત છે અને પગ, સાથળ, છાતી, હાથ, પીઠ અને મસ્તક આદિ અંગો તથા ઉપાંગોવાળું છે. વિદ્વાનો આને સ્થૂલ શરીર કહે છે. આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી નામના સૂક્ષ્મ ભૂતોએ પોતપોતાના અંશોથી પરસ્પરની સાથે મળી સ્થૂલ થઈ આ સ્થૂલ શરીરને ઉત્પન્ન કર્યું છે. પાંચ ભૂતોની તન્માત્રા, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો ભોક્તાને સુખ આપે છે, એમ કહેવાય છે. ૭૪-૭૬

વિષયપાશ જન્મમરણનું કારણ.

य एषु मूढा विषयेषु बद्धा रागोरुपाशेन सुदुर्दमेन ।
आयान्ति निर्यान्त्यध उर्ध्वमुच्चैः स्वकर्मदूतेन जवेन नीताः ७७

જે મૂઢ પુરુષો બહુ જ શ્રમથી તોડી શકાય એવા રાગરૂપી દૃઢ પાશવડે આ વિષયોમાં બંધાયલા છે, તેઓ પોતાના કર્મરૂપી દૂતવડે વેગપૂર્વક તણાઇ તણાઇને વારે ઘડીએ સંસારમાં ઉંચી નીચી યોનિઓમાં આવાગમન કર્યા કરે છે. ૭૭

શબ્દાદિ વિષયો બંધનનું કારણ.

शब्दादिभिः पञ्चभिरेव पञ्च पञ्चत्वमापुः स्वगुणेन बद्धाः ।
कुरङ्गमातङ्गपतङ्गमीनभृङ्गा नरः पञ्चभिरञ्चितःकिम् ॥ ७८ ॥

પોતાના ગુણથી બંધનને પામેલા મૃગો, હાથીઓ, પતંગીઆં, માછલાં તથા ભ્રમરો આ પાંચ પ્રાણીઓ શબ્દ આદિ પાંચ વિષયોમાંની એક એક આસક્તિને લીધે મરણ પામે છે ત્યારે એ પાંચે વિષયોમાં આસક્તિ ધરાવનારો મનુષ્યપ્રાણી દુઃખી થાય, તેમાં શી નવાઇ ? ૭૮

સર્પ કરતાં વિષયમાં વિશેષતા.

दोषेण तीव्रो विषयः कृष्णसर्पविषादपि ।
विषं निहन्ति भोक्तारं द्रष्टारं चक्षुषाप्ययम् ॥ ७९ ॥

કાળા નાગના ઝેર કરતાં પણ વિષય વધારે ભુંડો છે. કારણ કે વિષ તો ખાનારને મારે છે અને વિષય તો ચક્ષુવડે જોનારને પણ મારે છે. ૭૯

ષટ્શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન નથી

विषयाशामहापाशाद्यो विमुक्तः सुदुस्त्यजात् ।
स एव कल्पते मुक्त्यै नान्यः षट्शास्त्रवेद्यपि ॥ ८० ॥

જે માણસ છોડી ન શકાય એવા વિષયોની આશારૂપી મોટા પાશથી છૂટો થાય, તે જ માણસ મોક્ષ પામવાને યોગ્ય થાય છે. બીજો છ શાસ્ત્રોને જાણનાર હોય, છતાં મોક્ષ પામવાને યોગ્ય થતો નથી. ૮૦

તીવ્ર વૈરાગ્યના અભાવથી મોક્ષનો અભાવ.

आपातवैराग्यवतो मुमुक्षून् भवाब्धिपारं प्रतियातुमुद्यतान् ।
आशाग्रहो मज्जयतेऽन्तराले निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्य वेगात् ८१

તીવ્ર વૈરાગ્યથી રહિત જે મુમુક્ષુઓ, સંસારરૂપી સમુદ્રનો પાર પામવા સજ્જ થાય છે, તેઓને આશારૂપી ઝુડ ગળાવડે પકડી, વેગથી પાછા વાળી, વચમાં જ ડૂબાડી દે છે. ૮૧

આશાગ્રહનો નાશ, એ જ મોક્ષ.

विषयाख्यग्रहो येन सुविरक्त्यसिना हतः ।
स गच्छति भवाम्भोधेः पारं प्रत्यूहवर्जितः ॥ ८२ ॥

જેણે વિષયોની આશારૂપી ગુડનો દૃઢ વૈરાગ્યરૂપી તરવાર-વડે નાશ કર્યો છે, તે માણસ સંસારરૂપી સમુદ્રના પારને નિ-વિઘ્ન રીતે પામે છે. ૮૨

અજ્ઞાનિઃ ગુરુવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ

विषमविषयमार्गैर्गच्छतोऽनच्छबुद्धेः
प्रतिपदमभियातो मृत्युरप्येष विद्धि।
हितसुजनगुरूक्त्या गच्छतः स्वस्य युक्त्या
प्रभवति फलसिद्धिः सत्यमित्येव विद्धि ॥ ८३ ॥

અસ્વચ્છ અર્થાત્ મૂઢ બુદ્ધિવાળો જે મનુષ્ય, વિષયોરૂપી વિષમ માર્ગોમાં ચાલે છે, તેને ડગલે ડગલે માથાપર મોત ભમે છે એમ તું જાણ. પણ જે માણસ હિતકારી અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના કહેવા પ્રમાણે યુક્તિપૂર્વક ચાલે છે. તેને ફળની સિદ્ધિ અવશ્ય થાય છે એમ તું જાણ. ૮૩

વિષયના ત્યાગવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ.

मोक्षस्य काङ्क्षा यदि वै तवास्ति त्यजातिदूराद्विषयान्विषं यथा
पीयूषवत्तोषदयाक्षमार्जवप्रशान्तिदान्तीर्भज नित्यमादरात् ८४

તારે જો મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા હોય તો વિષયોને ઝેરની પેઠે દૂરથી જ તું છોડી દે અને દયા, ક્ષમા, સરળતા, શમ તથા દમ કે જે અમૃતની પેઠે સંતોષ આપનાર છે, તેઓનું નિરંતર તું આદરથી સેવન કર. ૮૪

આત્મઘાતીનું લક્ષણ.

अनुक्षणं यत्परिहृत्य कृत्यमनाद्यविद्याकृतबन्धमोक्षणम्।
देहः परार्थोऽयममुष्य पोषणे यः सज्जते स स्वमनेन हन्ति ८५

અનાદિ કાળથી લાગેલી અવિદ્યાએ કરેલા બંધનથી છૂટવાનો ઉપાય કે જે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે તેને છોડી દઈ જે પુરૂષ આ કાગડા કુતરાં આદિને કામ આવે એવા દેહનું પોષણ કરવામાં લાગે છે, તે માણસ પોતે જ આત્મઘાતી છે. ૮૫

શરીરના પોષણવાળાને આત્મજ્ઞાનનો અભાવ.

शरीरपोषणार्थी सन् य आत्मानं दिदृक्षति ।

ग्राहं दारुधिया धृत्वा नदीं तर्तुं स गच्छति ॥ ८६ ॥

જે માણસ શરીરના પોષણની અપેક્ષા રાખતો છતાં, આત્માને જોવા ઈચ્છે છે, તે માણસ ઝુડને લાકડું છે એમ જાણી તેને પકડી નદીને તરવા ઇચ્છે છે, એમ સમજવું. ૮૬

મોહ મૃત્યુના કારણરૂપ.

मोहा एव महामृत्युर्मुमुक्षोर्वपुरादिषु ।

मोहो विनिर्जितो येन स मुक्तिपदमर्हति ॥ ८७ ॥

મુમુક્ષુ પુરૂષને શરીર આદિ પદાર્થોમાં મોહ, એ જ મોટા મૃત્યુરૂપ છે. જે પુરૂષ મોહને જિતે, તે જ મુક્તિપદ પામવા યોગ્ય છે. ૮૭

મોહનો જય એ જ મોક્ષનું સાધન.

मोहं जहि महामृत्युं देहदारासुतादिषु ।

यं जित्वा मुनयो यांति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ८८ ॥

હે શિષ્ય ! સ્ત્રી અને પુત્ર આદિમાં મોહ કે જે મોટા મૃત્યુરૂપ છે તેને હણી નાંખ. મોહને જિતવાથી મુનિઓ વિષ્ણુના પરમ પદને (મુક્તિને) પામે છે. ૮૮

સ્થૂલ શરીરની નિંદા

त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंकुलम् ।
पूर्णं मूत्रपुरीषाभ्यां स्थूलं निन्द्यमिदं वपुः ॥ ८९ ॥

આ સ્થૂલ શરીર ત્વચા, માંસ, લોહી, નાડીઓ, મેદ, મજ્જા અને હાડકાંઓના સમૂહરૂપ છે; તથા વિષ્ટા ને મૂત્રથી ભરપૂર હોવાથી નિંદાને લાયક છે. ૮૯

પંચીકૃત ભૂતોથી સ્થૂલ દેહની ઉત્પત્તિ

पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः स्थूलेभ्यः पूर्वकर्मणा ।
समुत्पन्नमिदं स्थूलं भोगायतनमात्मनः ।
अवस्था जागरस्तस्य स्थूलार्थानुभवो यतः ॥ ९० ॥

આત્માને ભોગવવાના સ્થાનરૂપ આ સ્થૂલ શરીર પૂર્વ કર્મની વાસનાને લીધે પંચીકરણને પામેલાં સ્થૂલ ભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. જાગ્રત અવસ્થા એ જ સ્થૂલ શરીરની અવસ્થા છે, જેથી તેમાં સ્થૂલ પદાર્થોનો જ અનુભવ થાય છે. ૯૦

बाह्येन्द्रियैः स्थूलपदार्थसेवां स्रक्चन्दनस्त्र्यादिविचित्ररूपाम् ।
करोति जीवः स्वयमेतदात्मना तस्मात्प्रशस्तिर्वपुषोऽस्य जागरे ॥ ९१ ॥

જીવ પોતે પોતાવડે બહારની ઇન્દ્રિયોવડે માળા, ચંદન અને સ્ત્રી આદિ વિચિત્ર રૂપવાળા સ્થૂલ પદાર્થોનું સેવન કરે છે. માટે જાગ્રત અવસ્થામાં સ્થૂલ શરીર છે, એમ કહેવામાં આવે છે. ૯૧

જીવ તથા દેહનો ભેદ

सर्वोऽपि बाह्यसंसारः पुरुषस्य यदाश्रयः ।
विद्धि देहमिदं स्थूलं गृहवद्गृहमेधिनः ॥ ९२ ॥

જેમ ગૃહસ્થાશ્રમીનું ઘર હોય છે તેમ આ સ્થૂલ શરીર છે કે જેના આશ્રયથી પુરૂષનો સઘળો સંસાર ચાલ્યા કરે છે. ૯૨

સ્થૂલ શરીરના ધર્મો.

स्थूलस्य संभवजरामरणानि धर्माः
स्थौल्यादयो बहुविधाः शिशुताद्यवस्थाः ।
वर्णाश्रमादिनियमा बहुधामयाः स्युः
पूजावमानबहुमानमुखा विशेषाः ॥ ९३ ॥

જન્મ, જરા, મરણ, સ્થૂલતા આદિ ઘણા પ્રકારની બાળપણ આદિ અવસ્થાઓ, વર્ણ તથા આશ્રમ આદિના નિયમો, ઘણા પ્રકારના રોગો અને પૂજા, અપમાન તથા માન આદિ સઘળા વિશેષો સ્થૂલ શરીરના ધર્મો છે ૯૩

જ્ઞાનેન્દ્રિયની તથા કર્મેન્દ્રિયની ગણના.

बुद्धीन्द्रियाणि श्रवणं त्वगक्षि घ्राणं च जिह्वा विषयावबोधनात् ।
वाक्पाणिपादा गुदमप्युपस्थः कर्मेन्द्रियाणि प्रवणेन कर्मसु ॥ ९४ ॥

શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, ઘ્રાણ અને જિહ્વા વિષયોને જાણવું દેવાથી તેને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે અને વાણી, હાથ, પગ, ગુદા તથા ઉપસ્થ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે તે કર્મેન્દ્રિય કહેવાય છે ૯૪

મન તથા બુદ્ધિનું લક્ષણ

निगद्यतेऽन्तःकरणं मनोधीरहंकृतिश्चित्तमिति स्ववृत्तिभिः ।
मनस्तु संकल्पविकल्पनादिभिर्बुद्धिः पदार्थाध्यवसायधर्मतः ॥ ९५ ॥

પોતાની જેમ તેની વૃત્તિઓને લીધે મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત એવી રીતે અંતઃકરણ ચાર પ્રકારનું કહેવાય

ઇંદ્રિયરૂપ ।

કે સંકલ્પ અને વિકલ્પ આદિ વૃત્તિઓને લીધે મન કહેવાય છે અને કાર્યોનો નિશ્ચય કરવારૂપ ધર્મને લીધે બુદ્ધિ કહેવાય છે ૯૫

અહંકાર તથા ચિત્તનું લક્ષણ

अत्राभिमानादहमित्यहंकृतिः स्वार्थानुसंधानगुणेन चित्तम् ॥९६

શરીરમાં હું છું એવું અભિમાન કરવારૂપ વૃત્તિને લીધે અહંકાર કહેવાય છે અને પોતાના અર્થનું અનુસંધાન કરવારૂપ ગુણને લીધે ચિત્ત કહેવામાં આવે છે ૯૬

પ્રાણના પાંચ ધર્મ

प्राणापानव्यानोदानसमाना भवत्ययं प्राणः ।
स्वयमेव वृत्तिभेदाद्विकृतिभेदात्सुवर्णसलिलवत् ॥९७॥

જેમ સુવર્ણ અને જળ પોતાના વિકારોના ભેદને લી[illegible] કડાં અથવા બુદબુદ આદિ જુદા જુદા નામોથી ઓ[illegible] પાય છે, તેમ પ્રાણ પણ પોતાના જુદા જુદા ધર્મને લી[illegible] પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન એમ પાંચ પ્રકારે [illegible] કહેવાય છે. ૯૭

સૂક્ષ્મ શરીરનું સ્વરૂપ

वागादि पञ्च श्रवणादि पञ्च प्राणादि पञ्चाभ्रमुखानि पञ्च[illegible]
बुद्ध्याद्यविद्यापि च कामकर्मणी पुर्यष्टकं सूक्ष्मशरीरमाहुः ॥[illegible]

વાણી આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો, શ્રોત્ર આદિ પાંચ ઇ[illegible] પ્રાણ આદિ પાંચ વાયુઓ, આકાશ આદિ પાંચ ભૂતો, [illegible] કારણાદિ અવિદ્યા, કામ અને કર્મ એ આઠ પુરીઓ [illegible] સૂક્ષ્મ શરીર કહેવાય છે.૯૮

इदं शरीरं शृणु सूक्ष्मसंज्ञितं लिङ्गं त्वपञ्चीकृतभूतसंभवम् ।
सवासनं कर्मफलानुभावकं स्वाज्ञानतोऽनादिरुपाधिरात्मनः ९९

પંચીકરણને નહીં પામેલાં ભુતોથી ઉત્પત્તિને પામેલું, વાસનાવાળું અને કર્મોનાં ફળોનો અનુભવ કરાવનારૂં, સૂક્ષ્મની સંજ્ઞાને પામેલું આ લિંગ શરીર, પોતાના સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે, આત્માની ઉપાધિ અનાદિ છે, એમ માને છે ૯૯

સ્વપ્નમા બુદ્ધિનું કર્તાપણું.

स्वप्नो भवत्यस्य विभक्त्यवस्था स्वमात्रशेषेण विभाति यत्र ।
स्वप्ने तु बुद्धिः स्वयमेव जाग्रत्कालीननानाविधवासनाभिः १००
कर्त्रादिभावं प्रतिपद्य राजते यत्र स्वयं भाति ह्ययं परात्मा ।
धीमात्रकोपाधिरशेषसाक्षी न लिप्यते तत्कृतकर्मलेशैः ।
यस्मादसङ्गस्तत एव कर्मभिर्न लिप्यते किञ्चिदुपाधिना कृतैः १०१

સ્વપ્ન એ ઉપર કહેલાં લિંગશરીરની સ્વતંત્ર અવસ્થા છે, કે જેમાં લિંગશરીર નકરૂં પરેલું જોવામાં આવે છે. સ્વપ્નઅવસ્થામાં બુદ્ધિ પોતે જ જાગ્રતના સમયની અનેક પ્રકારની વાસનાઓથી, (૧૦૦) કર્તા આદિ ભાવને માને છે. એ અવસ્થામાં બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિવાળો અને સર્વનો સાક્ષી એવો આત્મા પોતે જ પ્રકાશે છે અને બુદ્ધિએ કરેલાં કર્મોથી જરા લેપાતો નથી. આત્મા પોતે અસંગ છે. તેથી જ ઉપાધિએ કરેલાં કર્મો તેને લેપન કરી શકતાં નથી. ૧૦૧

આત્માનું અસંગપણું.

सर्वव्यापृतिकरणं लिङ्गमिदं स्याच्चिदात्मनः पुंसः ।
वास्यादिकमिव तक्ष्णस्तेनैवात्मा भवत्यसङ्गोऽयम् ॥ १०२ ॥

अहंकारः स विज्ञेयः कर्ता भोक्ताभिमानवान् ।
सत्त्वादिगुणयोगेन चावस्थात्रयमश्नुते ॥ १०६ ॥
विषयाणामानुकूल्ये सुखी दुःखी विपर्यये ।
सुखं दुःखं च तद्धर्मः सदानन्दस्य नात्मनः ॥ १०७ ॥

આ સ્થૂળાદિદેહમાં ચિદાભાસના તેજવડે હું એવું અભિમાન ધરીને જે આ કર્મ કર્યું છે તે જ કર્તા અને ભોક્તાપણાના અભિમાનવાળો અહંકાર એમ સમજવું. એ અહંકાર સત્વઆદિ ગુણોના યોગથી ત્રણ અવસ્થાઓને ભોગવે છે. (૧૦૫-૬) વિષયો જ્યારે અનુકૂળ હોય છે ત્યારે સુખી અને પ્રતિકૂળ હોય છે, ત્યારે દુઃખી થાય છે માટે સુખ અને દુઃખ એ અહંકારના ધર્મ છે, પણ સદાનંદરૂપ આત્માના એ ધર્મો નથી. ૧૦૭

આત્માની પ્રિયતમતા.

आत्मार्थत्वेन हि प्रेयान्विषयो न स्वतः प्रियः ।
स्वत एव हि सर्वेषामात्मा प्रियतमो यतः ॥ १०८ ॥

વિષય આત્માને વાસ્તે પ્રિય હોય છે પણ તે પોતાને અર્થે પ્રિય હોતા નથી. આથી સર્વ કરતાં આત્મા અત્યંત પ્રિય છે. ૧૦૮

સુષુપ્તિમાં આત્માનંદનો અનુભવ.

तत आत्मा सदानन्दो नास्य दुःखं कदाचन ।
यत्सुषुप्तौ निर्विषय आत्मानन्दोऽनुभूयते ।
श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं च जाग्रति ॥ १०९ ॥

એટલામાટે આત્મા સર્વદા આનંદરૂપ છે. એને કદીપણ દુઃખ નથી. કારણ કે સુષુપ્તિમાં વિષયજ્ઞાનો આત્માનંદ અનુભવમાં આવે છે. સુષુપ્તિમાં એવા આત્માનંદનો અનુભવ થવામાં શ્રુતિ, પ્રત્યક્ષતા, લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ અને અનુમાન એ ચાર પ્રમાણો છે.

પરમેશની શક્તિ એજ માયા

अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्तिरनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका परा ।
कार्यानुमेया सुधियैव माया यया जगत्सर्वमिदं प्रसूयते ११०

અવ્યક્ત એ નામવાળી, અનાદિ, અવિદ્યારૂપ, ત્રિગુણવાળી, કાર્યોથી પર, અને કાર્યો ઉપરથી પંડિતોના અનુમાનમાં આવતી જે પરમેશ્વરની શક્તિ છે, તે માયા જાણવી, જેથી આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. ૧૧૦

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।
साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो महाद्भुतानिर्वचनीयरूपा १११

એ માયા સાચી નથી, ખોટી નથી તેમજ સાચા તથા ખોટાપણું એ બેઉ સ્વભાવવાળી પણ નથી, આશ્ચર્યથી ભિન્ન નથી, અભિન્ન નથી અને ભિન્ન તથા અભિન્નપણું એ બન્ને સ્વભાવ વાળી પણ તે નથી. સાકાર કે નિરાકાર નથી અને સાકાર તથા નિરાકારપણું એ બેઉ સ્વભાવવાળી પણ નથી. પરન્તુ મહા અદ્ભુત અનિર્વચનીયરૂપ છે. ૧૧૧

शुद्धाद्वयब्रह्मविबोधनाश्या सर्पभ्रमो रज्जुविवेकतो यथा ।
रजस्तमःसत्त्वमिति प्रसिद्धा गुणास्तदीयाः प्रथितैः स्वकार्यैः ११२

જેમ રજ્જુનો વિવેક થવાથી સર્પના ભ્રમનો નાશ થાય

છે તેમ શુદ્ધ અને અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્મનો બોધ થવાથી માયાનો તથા તેના કાર્યોનો નાશ થાય છે. માયાના કાર્યો ઉપરથી સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણો માયાના છે એમ કહેવાય છે. ૧૧૨

માયાના ગુણોનું નિરૂપણ

विक्षेपशक्ती रजसः क्रियात्मिका यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ।
रागादयोऽस्याः प्रभवन्ति नित्यं दुःखादयो ये मनसो विकाराः ॥११३

ક્રિયારૂપ વિક્ષેપશક્તિ રજોગુણની છે, જેની અનાદિ કાળથી પ્રવૃત્તિ ચાલી છે. રાગ અને દુઃખ આદિ જે મનના વિકારરૂપ છે, તેની સર્વદા આ શક્તિથી ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૧૩

રજોગુણના ધર્મો.

कामः क्रोधो लोभदम्भाद्यसूयाहंकारेर्ष्यामत्सराद्यास्तु घोराः ।
धर्मा एते राजसाः पुम्प्रवृत्तिर्यस्मादेषा तद्रजो बन्धहेतुः ॥११४॥

કામ, ક્રોધ, લોભ, દંભ આદિ તેમ જ અહંકાર, ઈર્ષ્યા તથા મત્સર આદિ સર્વે રજોગુણના ધર્મો છે, જેવડે પુરૂષની આ પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે. આથી રજોગુણ બંધનના કારણરૂપે છે. ૧૧૪

આવરણ શક્તિ તમો ગુણનું કાર્ય.

एषा वृत्तिर्नाम तमोगुणस्य शक्तिर्यया वस्त्ववभासतेऽन्यथा ।
सैषा निदानं पुरुषस्य संसृतेर्विक्षेपशक्तेः प्रवणस्य हेतुः ॥११५॥

આવરણ શક્તિને લીધે એક પ્રકારની વસ્તુ અન્ય પ્રકારે ભાસે છે અને એ જ પુરૂષને સંસારનું કારણ તથા વિક્ષેપશક્તિમાં લાગવાનું કારણ છે ૧૧૫

प्रज्ञावानपि पण्डितोऽपि चतुरोऽप्यत्यन्तसूक्ष्मात्मदृ-
ग्व्यालीढस्तमसा न वेत्ति बहुधा संबोधितोऽपि स्फुटम् ।

भ्रान्त्यारोपितमेव साधुकलयत्यालम्बते तद्गुणा-
नन्तासौ महती दुरन्ततमसः शक्तिर्महत्यावृतिः ॥ ११६ ॥

મનુષ્ય બુદ્ધિમાન, પંડિત, ચતુર અને અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા આત્માનું જ્ઞાન હોવા છતાં જ્યાં સૂધી તમોગુણથી આવૃત હોય છે ત્યાં સૂધી જ્ઞાનોપદેશ કરવા છતાં તેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતી નથી; અને ભ્રાંતિથી માનેલી વાતને સારી ગણે છે તથા તમના ગુણોને જ પકડી રહે છે. ખેદ થાય છે કે, તમોગુણની દુષ્ટ તથા પ્રબળ શક્તિ નીચ પરિણામને લાવનારી છે. ૧૧૬

अभावना वा विपरीतभावना संभावना विप्रतिपत्तिरस्याः ।
संसर्गयुक्तं न विमुञ्चति ध्रुवं विक्षेपशक्तिः क्षपयत्यजस्रम् ११७

આ (આવરણશક્તિ) ના સંસર્ગવાળા પુરૂષનો અનાસ્થા અથવા ઉંધો નિશ્ચય, વિચાર અને સંશય કદી ત્યાગ કરતા નથી અને વિક્ષેપશક્તિ નિરંતર તેનો અધઃપાત કરે છે. ૧૧૭

તમોગુણનું લક્ષણ.

अज्ञानमालस्यजडत्वनिद्राप्रमादमूढत्वमुखास्तमोगुणाः ।
एतैः प्रयुक्तो न हि वेत्ति किञ्चिन्निद्रालुवत्स्तम्भवदेव तिष्ठति ११

અજ્ઞાન, આલસ્ય, જડતા, નિદ્રા, પ્રમાદ અને મૂઢતા આદિ તમોગુણનાં લક્ષણો છે. એ લક્ષણોવાળો પુરૂષ કાંઈ સમજતો નથી, પણ ઉંઘાએલાની પેઠે તથા સ્તંભની માફક બેસી રહે છે.

સત્વ ગુણનું કાર્ય.

सत्त्वं विशुद्धं जलवत्तथापि ताभ्यां मिलित्वा सरणाय कल्पते ।
यत्रात्मबिम्बः प्रतिबिम्बितः सन्प्रकाशयत्यर्क इवाखिलं जडम् ११९

સત્વગુણ જો કે જળની પેઠે શુદ્ધ છે તોપણ જ્યારે રજો-ગુણ અને તમોગુણથી મિશ્રિત થાય છે ત્યારે શરણ અર્થાત્

શરીરનો આશ્રય કરેછે. આ શરીરમાં રહેલો આત્મા, જેમ સૂર્ય અખિલ જગતનો પ્રકાશ કરે છે તેમ, પ્રતિબિંબરૂપે થયેલો છતો પ્રકાશે છે. ૧૧૯

મિશ્ર સત્વગુણના ધર્મ.

मिश्रस्य सत्त्वस्य भवन्ति धर्माःस्त्वमानिताद्या नियमा यमाद्याः।
श्रद्धा च भक्तिश्च मुमुक्षुता च दैवी च संपत्तिरसन्निवृत्तिः १२०

નિરભિમાનપણું આદિ, નિયમો, યમ આદિ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, મુમુક્ષુપણું, દૈવી સંપત્તિ અને દુષ્ટ પદાર્થોથી નિવૃત્તિ એવા મિશ્રિત થયેલા સત્વગુણના ધર્મો છે. ૧૨૦

શુદ્ધ સત્વગુણના ધર્મ.

विशुद्धसत्त्वस्य गुणाः प्रसादः स्वात्मानुभूतिः परमा प्रशान्तिः।
तृप्तिः प्रहर्षः परमात्मनिष्ठा यया सदानन्दरसं समृच्छति १२१

પ્રસન્નતા, સ્વસ્વરૂપનો અનુભવ, પરમશાંતિ, તૃપ્તિ, હર્ષ અને પરમાત્મામાં નિષ્ઠા કે જેથી સર્વદા આનંદરસની પ્રાપ્તિ થાય છે, આ શુદ્ધ સત્વગુણના ધર્મો છે. ૧૨૧

અવ્યક્તમાં ગુણોની સામ્યતા.

अव्यक्तमेतत्त्रिगुणैर्निरुक्तं तत्कारणं नाम शरीरमात्मनः।
सुषुप्तिरेतस्य विभक्त्यवस्था प्रलीनसर्वेन્દ્રियबुद्धिवृत्तिः ॥१२२॥

એ ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થાવાળા તત્વને અવ્યક્ત કહે છે અને તે આત્માનું કારણ શરીર છે. જેમાં સઘળી ઇન્દ્રિયોની અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓ લય પામી જાય છે એવી સુષુપ્તિ, એ અવ્યક્તની સ્વતંત્ર અવસ્થા છે. ૧૨૨

સુષુપ્તિનું લક્ષણ.

सर्वप्रकारप्रमितिप्रशान्तिर्बीजात्मनावस्थितिरेव बुद्धेः।
सुषुप्तिरेतस्य किल प्रतीतिः किंचिन्न वेद्मीति जगत्प्रसिद्धेः १२३

સર્વ પ્રકારના ઇંદ્રિયાદિકવડે થતા પ્રમાણોની શાંતિ અને બુદ્ધિને બીજરૂપે રહેવું, તે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. સુષુપ્તિ અવસ્થાની પ્રતીતિ બેરકી જ છે, તેમાં જાગતાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં તેને કાંઈ તે અવસ્થાનું જ્ઞાન હોતું નથી એ વાત સર્વના અનુભવમાં છે. આથી સુષુપ્તિમાં આત્મા સાક્ષીરૂપે રહે છે. અજ્ઞાનના અનુભવને પ્રસિદ્ધ કરે છે, એ વાત જગતમાં જાહેરની છે તેથી આત્મા સુષુપ્તિમાં પણ સાક્ષીરૂપે રહે છે. એ સિદ્ધ થાય છે. ૧૨૩

અનાત્માનું લક્ષણ

देहेन्द्रियप्राणमनोऽहमादयः सर्वे विकारा विषयाः सुखादयः ।
व्योमादिभूतान्यखिलं च विश्वमव्यक्तपर्यन्तमिदं ह्यनात्मा ॥ १२४

દેહ, ઇંદ્રિય, પ્રાણ, મન અને અહંકારઆદિ સઘળા વિકારો, સુખ આદિ વિષયો, આકાશ આદિ ભૂતો અને અવ્યક્ત પર્યંત સર્વ જગત્ અનાત્મ પદાર્થરૂપે છે ૧૨૪

જગતના કાર્યનું અસત્યપણું.

माया मायाकार्यं सर्वं महदादि देहपर्यन्तम् ।
असदिदमनात्मतत्त्वं विद्धि मरुमरीचिकाकल्पम् ॥ १२५ ॥

માયા અને મહત્આદિથી દેહસુધીનું સઘળું માયાનું કાર્ય અનાત્મરૂપ છે અને તે ઝાંઝવાના પાણીની પેઠે મિથ્યા છે એમ તું જાણ. ૧૨૫

પ્રકરણ ૬ ઠું.

પરમાત્મસ્વરૂપ.

अथ ते संप्रवक्ष्यामि स्वरूपं परमात्मनः ।
यद्विज्ञाय नरो बन्धान्मुक्तः कैवल्यमश्नुते ॥ १२६ ॥

મન તથા અહંકારના વિકારોનો જાણનાર, દેહ, ઇંદ્રિય તથા પ્રાણોએ કરેલી ક્રિયાઓને જાણનાર અને જેમ લોઢાને અગ્નિ અનુસરે છે તેમ એઓને અનુસરતો આત્મા પોતે કાંઇ ક્રિયા કરતો નથી અને કોઇપણ પ્રકારના વિકારને પામતો નથી. ૧૩૫

न जायते नो म्रियते न वर्धते न क्षीयते नो विकरोति नित्यः।
विलीयमानेऽपि वपुष्यमुष्मिन्न लीयते कुम्भ इवाम्बरःस्वयम्१३६

એ નિત્ય (અવિનાશી) આત્મા જન્મતો નથી, મરતો નથી, વધતો નથી, ઘટતો નથી, વિકાર પામતો નથી તથા જેમ ઘડો ફૂટી જતાં તેની અંદર રહેલું આકાશ લય પામતું નથી; તેમ આ શરીર લય પામવા છતાં જે પોતે લય પામતો નથી,

प्रकृतिविकृतिभिन्नः शुद्धबोधस्वभावः
सदसदिदमशेषं भासयन्निर्विशेषः।
विलसति परमात्मा जाग्रदादिष्ववस्था-
स्वहमहमिति साक्षात्साक्षिरूपेण बुद्धेः ॥ १३७ ॥

પ્રકૃતિથી તથા વિકારોથી ભિન્ન, શુદ્ધબોધરૂપ, સદઅસતરૂપ, સર્વ જગતને પ્રકાશ આપતો અને કોઇ પણ પ્રકારના વિશેષથી રહિત પરમાત્મા, 'હું હું' એવી રીતે બુદ્ધિના સાક્ષીરૂપવડે જાગ્રત આદિ અવસ્થામાં પ્રકાશે છે. ૧૩૭

नियमितमनसामुं त्वं स्वमात्मानमात्म-
न्ययमहमिति साक्षाद्विद्धि बुद्धिप्रसादात्।
जनिमरणतरङ्गापारसंसारसिन्धुं
प्रतर भव कृतार्थो ब्रह्मरूपेण संस्थः ॥ १३८ ॥

જે ક્રિયા તુ નિષ્પ્રયોજન કરેલા મનવડે તથા બુદ્ધિના
વિકારવડે આત્માને 'હું છું' એમ સ્ફુટ રીતે ચિત્તમાં આપ
જેમ નથી. મારાથી તર જેનાવડે કોનો પાર આવતો નથી એવા
સંસારરૂપ સમુદ્રને તર અને બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરી કૃતાર્થ થ.

[illegible]

अत्रानात्मन्यहमिति मतिर्बन्ध एषोऽस्य पुंसः
प्राप्तोऽज्ञानाज्जननमरणक्लेशसंपातहेतुः ।
येनैवायं वपुरिदमसत्सत्यमित्यात्मबुद्ध्या
पुष्यत्युक्षत्यवति विषयैस्तन्तुभिः कोशकृद्वत् ॥ १३९ ॥

પુરુષને આ દેહાદિક અનાત્મામાં 'હું છું' એવી મતિરૂપ
બંધ અજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયો છે તથા તે જન્મ મરણ સંબંધી
ક્લેશોના સમૂહના કારણરૂપ છે, જેથી આ અસત્ શરીરને સત્યરૂપ
તથા 'હું છું' એમ સમજીને વિષયોવડે પોષે છે અને રક્ષણ
કરે છે તથા તેમ કરવાથી જેમ કોશેટાનો કીડો તંતુઓથી બંધાય
છે, તેમ હાર્દિ કરી બંધાય છે. ૧૩૯

अतस्मिंस्तद्बुद्धिः प्रभवति विमूढस्य तमसा
विवेकाभावाद्वै स्फुरति भुजगे रज्जुधिषणा ।
ततोऽनर्थव्रातो निपतति समादातुरधिक-
स्ततो योऽसद्ग्राहः स हि भवति बन्धः शृणु सखे ॥१४०॥

જેમ વિવેકના અભાવને લીધે સર્પમાં 'રજ્જુ છે' એવી
બુદ્ધિ થાય છે તેમ અજ્ઞાનથી મૂઢ થયેલા પુરુષને અનાત્મામાં
આત્મા છે એવી બુદ્ધિ થાય છે. આથી અનાત્માને આત્મા
કરી લેનારને અપાર અનર્થોનો સમૂહ આવી પડે છે, જેથી મિથ્યા
આગ્રહ ઉત્પન્ન થાય છે તથા આ જ બંધનું સ્વરૂપ છે. ૧૪૦

આત્મજ્ઞાનિ એજ બોધ

अखण्डनित्याद्वयबोधशक्त्या स्फुरन्तमात्मानमनन्तवैभवम् ।
समावृणोत्यावृतिशक्तिरेषा तमोमयी राहुरिवार्कबिम्बम् ॥१४१॥

અખંડ, નિત્ય તથા એકરૂપ બોધશક્તિથી સ્ફુરતા અને અનંત મહિમાવાળા આત્માને, રાહુ જેમ સૂર્યના બિંબને ઢાંકી દે છે, તેમ આ તમોમય આવરણ શક્તિ ઢાંકી દે છે ૧૪૧

વિક્ષેપશક્તિથી થતી અવ્યથા

तिरोभूते स्वात्मन्यमलतरतेजोवति पुमा-
ननात्मानं मोहादहमिति शरीरं कलयति ।
ततः कामक्रोधप्रभृतिभिरमुं बन्धनगुणैः ।
परं विक्षेपाख्या रजस उरुशक्तिर्व्यथयति ॥ १४२ ॥

અત્યંત નિર્મળ પ્રકાશવાળું આત્મસ્વરૂપ ઢંકાઇ જવાથી પુરુષ મોહને લીધે અનાત્મ શરીરને 'હું છું' એમ માને છે અને એમ થયા પછી રજોગુણની વિક્ષેપ નામની મોટી શક્તિ કામ તથા ક્રોધ આદિ બંધનના ગુણોથી તેને બહુ જ પીડે છે. ૧૪૨

अपारे संसारे विषयविषपूरे जलनिधौ
निमज्योन्मज्यायं भ्रमति कुमतिः कुत्सितगतिः ॥१४३॥

વિષયરૂપી વિષથી ભરપૂર આ અપાર સંસારાર્ણવમાં નિંદિત ગતિવાળો તથા દુર્બુદ્ધિ મનુષ્ય નીચે જાય, ઉપર આવે, એમ ભ્રમણ કર્યા કરે છે. ૧૪૩

અહંકાર એ આત્માનું આવરણ

[illegible] तिरोधाय विजृम्भते यथा ।
आत्मोदिताहंकृतिरात्मतत्त्वं तथा तिरोधाय विजृम्भते स्वयम्१४४

જેમ સૂર્યના તેજથી ઉત્પન્ન થયેલી વાદળાંઓની પંક્તિ સૂર્યને તિરોહિત કરીને પોતે પ્રકાશે છે તેમ આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલો અહંકાર આત્માને આવૃત કરી પોતે પ્રકાશે છે. ૧૪૪

कवलितदिननाथे दुर्दिने सान्द्रमेघै-
र्व्यथयति हिमझंझावायुरुग्रो यथैतान् ।
अविरततमसात्मन्यावृते मूढबुद्धिं ।
क्षपयति बहुदुःखैस्तीव्रविक्षेपशक्तिः ॥ १४५ ॥

જેમ ઘનઘોર વાદળાંઓવડે સૂર્યનો ગ્રાસ થઈ જતાં ટાઢો તોફાની પવન લોકોને અત્યંત પીડે છે. તેમ નિરંતરના તમોગુણવડે આત્મા આવરણયુક્ત થઈ જતાં, તીવ્રતાવાળી વિક્ષેપશક્તિ મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરુષને ઘણાં દુઃખોથી પીડે છે.

एताभ्यामेव शक्तिभ्यां बन्धः पुंसः समागतः ।
याभ्यां विमोहितो देहं मत्वात्मानं भ्रमत्ययम् ॥ १४६ ॥

આ આવરણ તથા વિક્ષેપ શક્તિવડે પુરુષને બંધ થાય છે, જે શક્તિઓથી મોહ પામેલો પુરુષ, દેહને આત્મા છે, એમ માને છે ૧૪૬

સંસારનું વૃક્ષરૂપે નિરૂપણ.

बीजं संसृतिभूमिजस्य तु तमो देहात्मधीरङ्कुरो
रागः पल्लवमम्बु कर्म तु वपुः स्कन्धोऽसवः शाखिकाः ।
अग्राणीन्द्रियसंहतिश्च विषयाः पुष्पाणि दुःखं फलं
नानाकर्मसमुद्भवं बहुविधं भोक्तात्र जीवः खगः ॥ १४७ ॥

તમ અર્થાત્ અજ્ઞાન એ સંસારરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે, દેહને આત્મા માનવો એ અંકુર છે, રાગ એ પાંદડારૂપે છે, કર્મ એ

જળરૂપે છે, શરીર એ સ્કંધરૂપ છે. અનુગમ—આળા શાખા
રૂપ છે, ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ શાખાઓના અગ્રરૂપ છે, વિષ
ફૂલરૂપ છે, (અનેક પ્રકારના કર્મોથી ઉત્પન્ન થએલું) ઘ
પ્રકારનું દુઃખ એ ફળરૂપ છે, અને તે ફળને ભોગવના
પક્ષીરૂપ જીવ છે. ૧૪૭

અનાત્મબંધ એ ... ...

अज्ञानमूलोऽयमनात्मबन्धो नैसर्गिकोऽनादिरनन्त ईरित ।
जन्माप्ययव्याधिजरादिदुःखप्रवाहपातं जनयत्यमुष्य ॥ ४

અજ્ઞાન મૂળવાળો આ અનાત્મ પદાર્થોવડે બંધ સ્વાભા
અનાદિ અને અનંત કહેવાય છે. આ બંધથી આ જીવને
મરણ, વ્યાધિ અને જરા આદિ દુઃખોના પ્રવાહમાં પડવું પડે

બંધનો શસ્ત્રાદિથી નાશ

नास्त्रैर्न शस्त्रैरनिलेन वह्निना छेत्तुं न शक्यो न च कर्मकोटि
विवेकविज्ञानमहासिना विना धातुः प्रसादेन सितेन मञ्जुना

એ બંધ, ઇશ્વરની કૃપાવડે મેળવાયેલા વિવેક અને વિ
નરૂપ સુંદર મોટા ખડ્ગવિના બીજાં અસ્ત્રોથી, અગ્નિથી વા
કે કરોડો કર્મોવડે પણ કાપી શકાતો નથી. ૧૪૯

પરમાત્મજ્ઞાનથી સંસારનો નાશ.

श्रुतिप्रमाणैकमतेः स्वधर्मनिष्ठा तयैवात्मविशुद्धिरस्य ।
... ... परमात्मवेदनं तेनैव संसारसमूलनाशः ॥ १

વેદને જ મુખ્ય પ્રમાણ માનવાવડે સ્વધર્મ વિશે
ઉત્પન્ન થાય છે, સ્વધર્મમાં નિષ્ઠા થવાથી અંતઃકરણની
થાય છે અને તેમ થવાથી પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે.

આત્માનું જ્ઞાન થવાથી જ સંસારનો મૂળ સહિત નાશ થાય છે. ૧૫૦

આત્મતત્ત્વના અભાવમાં પ્રતીતિ કારણ.

कोशैरन्नमयाद्यैः पञ्चभिरात्मा न संवृतो भाति ।
निजशक्तिसमुत्पन्नैः शैवालपटलैरिवाम्बु वापिस्थम् ॥१५१

પોતાની શક્તિથી (માયાથી) ઉત્પન્ન થયેલા અન્નમય આદિ પાંચ કોશોવડે આત્મા ઢંકાયેલો હોવાથી જેમ જળ પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા સેવાળના સમૂહથી ઢંકાઈ જવાને લીધે પ્રતીત થતું નથી, તેમ તે પ્રતીત થતો નથી. ૧૫૧

પાંચ કોશના નાશથી આત્માની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ

तच्छैवालापनये सम्यक् सलिलं प्रतीयते शुद्धम् ।
तृष्णासन्तापहरं सद्यः सौख्यप्रदं परं पुंसः ॥ १५२

पञ्चानामपि कोशानामपवादे विभात्ययं शुद्धः ।
नित्यानन्दैकरसः प्रत्यग्रूपः परं स्वयंज्योतिः ॥ १५३ ॥

જેમ સેવાળને દૂર કરી નાખવાથી તરસ તથા તાપને હરવાવાળું અને પુરુષને તરત અત્યંત સુખ આપનારું શુદ્ધ જળ સારીરીતે પ્રતીત થાય છે. પાંચ કોશનો અપવાદ કરવાથી તેજ પ્રમાણે શુદ્ધ, નિત્ય, આનંદ, એક રસ, પર અને સ્વયંપ્રકાશ આ પ્રત્યગાત્મા સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ૧૫૨-૫૩

આત્માનાત્માના વિવેકવડે સચ્ચિદાનંદપ્રાપ્તિ.

आत्मानात्मविवेकः कर्तव्यो बन्धमुक्तये विदुषा ।
तेनैवानन्दी भवति स्वं विज्ञायैव सच्चिदानन्दम् ॥१५४॥

વિવેકીએ બંધમાંથી છુટવામાટે આત્મા તથા અનાત્માનો

વિવેક કરવો જોઇએ. તેમ કરવાથી જ પોતાને સચ્ચિદાનંદરૂપે જાણી આનંદયુક્ત થવાય છે. ૧૫૪

મુક્તનું લક્ષણ.

मुञ्जादिषीकामिव दृश्यवर्गात्प्रत्यञ्चमात्मानमसङ्गमक्रियम् ।
विविच्य तत्र प्रविलाप्य सर्वं तदात्मना तिष्ठति यः स मुक्तः १५५

મુંજના ખડમાંથી જેમ સળીનુ ભિન્નરૂપે વિવેચન કરવામાં આવે છે તેમ પ્રત્યગાત્મા પંચ કોશોથી અસંગ અને અક્રિય છે એમ વિવેચન કરી તે સર્વનો પ્રત્યગાત્મામાં લય કરી આત્મસ્વરૂપે કરી જે પુરૂષ રહે છે, તે જ મુક્ત છે. ૧૫૫

देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोश-
श्चान्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः ।
त्वक्चर्ममांसरुधिरास्थिपुरीषराशि
र्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः ॥ १५६ ॥

આ દેહ અન્નથી ઉત્પન્ન થયો છે તે અન્નમય કોશરૂપે છે; અન્નથી જીવે છે અને અન્ન ન મળે તો નાશ પામે છે. તે ત્વચા, ચર્મ, માંસ, રૂધિર, હાડકાં અને વિષ્ઠાના સમૂહરૂપે છે. તે દેહ પોતે નિત્ય શુદ્ધ આત્મા થવા યોગ્ય નથી. ૧૫૬

पूर्वं जनेरपि मृतेरपि नायमस्ति
जातक्षणः क्षणगुणोऽनियतस्वभावः ।
नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमानः
स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता ॥ १५७ ॥

આ દેહ જે જન્મની પહેલાં નથી, મરણપછી પણ નથી, એક ક્ષણ વાર જન્મભાવને પામેલો છે, થોડા સમયને માટે ગુણયુક્ત

છે. જેના સ્વભાવનો નિશ્ચય હોતો નથી, જે એકરૂપે નથી, જેની માટી કે જડ લેવામાં આવે છે. આવા દેહને, ઉત્પત્તિ આદિ વિકારોને જાણવાવાળા, આત્મારૂપે કેવી રીતે કહી શકે ? ૧૫૭

पाणिपादादिमान्देहो नात्मा व्यङ्गेऽपि जीवनात् ।
तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामकः ॥ १५८ ॥

હાથ તથા પગ આદિ અવયવોવાળો દેહ છે, પણ આત્મા અવયવથી રહિત હોવા છતાં મરી જતો નથી, માટે આત્મા દેહ સરખો નથી. આત્માની કોઈ શક્તિનો નાશ થતો નથી અને દેહની શક્તિનો નાશ થાય છે માટે આત્મા દેહ નથી. આત્માનું કોઈ નિયમન કરનાર નથી. પણ તે પોતે નિયામક છે ૧૫૮

દેહ તથા આત્મામાં રહેલ વિલક્ષણતા

देहतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थादिसाक्षिणः ।
सत एव स्वतः सिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः ॥ १५९ ॥

આત્મા દેહનો, દેહના ધર્મોનો, દેહના કર્મોનો અને દેહની અવસ્થા આદિનો સાક્ષી હોવાથી આત્મામાં પોતાની મેળે જ દેહથી વિલક્ષણપણું સિદ્ધ થાય છે. ૧૫૯

शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽतिकश्मलः ।
कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः ॥ १६० ॥

આ દેહ કે જે હાડકાંઓના ઢગલારૂપ, માંસથી વેષ્ટિત થયેલો, મળોથી પૂર્ણ અને અત્યંત નિંદ્ય છે, તે જ્ઞાનરૂપ આત્મા કેવી રીતે થઈ શકે ? કારણ કે આત્મા દેહના સર્વ ગુણોથી વિલક્ષણ છે. ૧૬૦

त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशावहंमतिं मूढजनः करोति ।
विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभूतम् १६१

આ દેહ જે ત્વચા, માંસ, મેદ, હાડકાં અને વિષ્ઠાના સંચયરૂપ છે તેને મૂઢ જન 'હું છું' એમ બુદ્ધિ કરે છે. પણ વિચારવાળો પુરુષ તો પરમાર્થરૂપ પોતાના સ્વરૂપને દેહથી વિલક્ષણ જાણે છે. ૧૬૧

૭૩, વિદ્વાન તથા વિવેકીની બુદ્ધિમાં ફેરફાર.

देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवे विदुषस्त्वहं धीः ।
विवेकविज्ञानवतो महात्मनो ब्रह्माहमित्येव मतिः सदात्मनि ॥१६२

મૂઢ બુદ્ધિવાળો માણસ દેહ 'હું' છું એમ માને છે, સમજુ માણસ દેહને તથા જીવને 'હું' માને છે અને વિવેક તથા વિજ્ઞાનવાળો મહાત્મા માણસ, આત્માને વિશે 'હું બ્રહ્મરૂપ છુ' એમ જ બુદ્ધિ કરે છે. ૧૬૨

अत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशौ ।
सर्वात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे कुरुष्व शांतिं परमां भजस्व १६३

હે મૂઢબુદ્ધિ ! આ દેહ કે જે ત્વચા, માંસ, મેદ અને હાડકાંઓના સમૂહરૂપ છે તેમાં 'હું છું' એવી બુદ્ધિનો ત્યાગ કર અને સર્વના આત્મારૂપ જે નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ છે તે જ હું છું' એમ નિશ્ચય રાખીને પરમ શાંતિ પામ. ૧૬૩

અહંતાના ત્યાગવિના મોક્ષનો અભાવ.

देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितां विद्वानहंतां न जहाति यावत् ।
तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवार्ताप्यस्त्वेष वेदान्तनयान्तदर्शी१६४

જ્યાંસુધી વિવેકી મનુષ્ય અસત્ દેહ ઇન્દ્રિયાદિમાં ભ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલ અહંતાનો ત્યાગ કરતો નથી ત્યાં સૂધી ભલે તે વેદાંત શાસ્ત્રના પારને પામેલો હોય છતાં તેની મુક્તિ નથી. ૧૬૪

छायाशरीरे प्रतिबिम्बगात्रे यत्स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे ।
यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचिज्जीवच्छरीरे च तथैव माऽस्तु ॥ १६५

પડછાયાના દેહમાં પ્રતિબિંબરૂપ દેહમાં અને હૃદયમાં કલ્પેલા સ્વપ્નદેહમાં જરા પણ 'હું છું' એવી બુદ્ધિ જેમ તું રાખતો નથી, તેમ આ જીવતા શરીરમાં પણ આત્મબુદ્ધિ ના રાખ ૧૬૫

देहात्मधीरेव नृणामसद्धियां जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम् ।
यतस्ततस्त्वं जहि तां प्रयत्नात्त्यक्ते तु चित्ते न पुनर्भवाशा ॥ १६६

અજ્ઞાનીની અસત્ બુદ્ધિને લીધે દેહને વિષે 'હું છું' એવું અભિમાન જન્મ આદિ દુઃખો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે માટે પ્રયત્ન કરીને એ અભિમાનને તું છોડી દે. એ અભિમાન જો ચિત્તમાંથી છૂટી જાય તો પછી પુનર્જન્મની આશા નથી.

પ્રાણમય કોશનું વર્ણન

कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चितोऽयं प्राणो भवेत्प्राणमयस्तु कोशः ।
येनात्मवानन्नमयोऽन्नपूर्णः प्रवर्ततेऽसौ सकलक्रियासु ॥१६७॥

પાંચ કર્મેન્દ્રિયોવડે યુક્ત જે પ્રાણ છે, તે પ્રાણમય કોશ છે કે જે પ્રાણમય કોશવડે આત્મવાન્ અન્નમય કોશ, અન્નના પૂરવાથી સઘળી ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે. ૧૬૭

नैवात्मापि प्राणमयो वायुविकारो
गन्तागन्ता वायुवदन्तर्बहिरेषः ।
यस्मात्किञ्चित्क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्टं
स्वं वान्यं वा किंचन नित्यं परतंत्रः ॥ १६८ ॥

અનાદિ કાળથી [illegible] જેવા કર્તાભાવવાળો તથા [illegible] સ્વરૂપવાળો આ જીવ છે. તે પૂર્વની વાસનાને લીધે [illegible] કરે છે, [illegible] છે, વિવિધ યોનિઓમાં જાય છે અને ઉંચા નીચા લોકોમાં જાય છે. આ વિજ્ઞાનમય કોશને જાગ્રત સ્વપ્નાદિ અવસ્થા તથા સુખદુઃખ રહેલાં છે. ૧૮૮-૮૯

देहादिनिष्ठाश्रमधर्मकर्मगुणाभिमानं सततं ममेति ।
विज्ञानकोशोऽयमतिप्रकाशः प्रकृष्टसान्निध्यवशात्परात्मनः ।
अतो भवत्येष उपाधिरस्य यदात्मधीः संसरति भ्रमेण १९०

પરમાત્મા ઉત્તમ સાન્નિધ્યપણાને લીધે વિજ્ઞાનમય કોશ અત્યંત પ્રકાશવાળો છે. તેને દેહાદિમાં નિષ્ઠાનું, આશ્રમ-ધર્મનું, કર્મનું તથા ગુણનું અભિમાન છે તથા 'મારું' એ રીતનું અભિમાન હોય છે તેથી તેને ઉપાધિ થાય છે, જેથી આત્મબુદ્ધિવાળાને સંસારમાં આવવું પડે છે. ૧૯૦

योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदि स्फुरत्स्वयंज्योतिः ।
कूटस्थः सन्नात्मा कर्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थः ॥१९१॥

જે વિજ્ઞાનમય ઇન્દ્રિયોમાં સ્થિતિ કરીને રહેલો છે, તે જ્યોતિરૂપે હૃદયાકાશમાં પ્રકાશે છે. આ સ્થિતિમાં આત્મા કૂટસ્થ કહેવાય છે. જ્યારે તે ઉપાધિમાં સ્થિતિ કરે છે ત્યારે તે કર્તા તથા ભોક્તા કહેવાય છે. ૧૯૧

स्वयं परिच्छेदमुपेत्य बुद्धेस्तादात्म्यदोषेण परं मृषात्मनः ।
सर्वात्मकः सन्नपि वीक्षते स्वयं स्वतः पृथक्त्वेन मृदो घटानिव १९२

મિથ્યા બુદ્ધિની સાથે પોતાનું એકત્વ માનવારૂપ દોષથી,

અનાદિ કાળથી 'હું' 'હું' એવા વ્યવહારવાળો તથા સમસ્ત વ્યવહારોનું વહન કરનારો આ જીવ છે, તે પૂર્વની વાસનાને લીધે પુણ્ય તથા પાપવાળાં કર્મો કરે છે, તેઓના ફળ ભોગવે છે, વિવિધ યોનિઓમાં જાય છે અને ઉંચા નીચા લોકોમાં જાય છે. આ વિજ્ઞાનમય કોશને જાગ્રત સ્વપ્નાદિ અવસ્થા તથા સુખદુઃખ હોતાં છે. ૧૮૮-૮૯

देहादिनिष्ठाश्रमधर्मकर्मगुणाभिमानं सततं ममेति ।
विज्ञानकोशोऽयमतिप्रकाशः प्रकृष्टसांनिध्यवशात्परात्मनः ।
अतो भवत्येष उपाधिरस्य यदात्मधीः संसरति भ्रमेण १९०

પરમાત્મા ઉત્તમ સાન્નિધ્યપણાને લીધે વિજ્ઞાનમય કોશ અત્યંત પ્રકાશવાળો છે. તેને દેહાદિમાં નિષ્ઠાનું, આશ્રમ-ધર્મનું, કર્મનું તથા ગુણનું અભિમાન છે તથા 'મારું' એ રીતનું અભિમાન હોય છે તેથી તેને ઉપાધિ થાય છે, જેથી ભ્રમવડે આત્મબુદ્ધિવાળાને સંસારમાં આવવું પડે છે. ૧૯૦

योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदि स्फुरत्ययं ज्योतिः ।
कूटस्थः सन्नात्मा कर्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थः ॥१९१॥

જે વિજ્ઞાનમય ઇન્દ્રિયોમાં સ્થિતિ કરીને રહેલો છે, તે જ્યોતિરૂપે હૃદયાકાશમાં પ્રકાશે છે. આ સ્થિતિમાં આત્મા કૂટસ્થ કહેવાય છે. જ્યારે તે ઉપાધિમાં સ્થિતિ કરે છે ત્યારે તે કર્તા તથા ભોક્તા કહેવાય છે. ૧૯૧

स्वयं परिच्छेदमुपेत्य बुद्धेस्तादात्म्यदोषेण परं मृषात्मनः ।
सर्वात्मकः सन्नपि वीक्षते स्वयं स्वतः पृथक्त्वेन मृदो घटानिव १९२

મિથ્યા બુદ્ધિની સાથે પોતાનું એકત્વ માનવારૂપ દોષથી,

પોતે પરિચ્છેદ પામીને જો કે પોતે સ્વરૂપે સર્વાત્મક છતાં પણ, માટીથી ઘડાઓની પેઠે સર્વને પોતાથી ભિન્નરૂપે જુવે છે.

उपाधिसंबन्धवशात्परात्मा ह्युपाधिधर्माननुभाति तद्गुणः ।
अयोविकारानविकारिवह्निवत्सदैकरूपोऽपि परः स्वभावात् ॥१९३

પરાત્મા સર્વદા એકરૂપે છે, તોપણ જેમ અગ્નિ નિર્વિકારી; છતાં લોઢાના વિકારોને અનુસરી તેઓના જેવા ગુણવાળો જણાય છે, તેમ ઉપાધિઓના સંબંધને લીધે આત્મા ઉપાધિઓના ધર્મોને અનુસરે છે તથા પોતે તે ધર્મોવાળો જણાય છે.

॥ शिष्य उवाच ॥

भ्रमेणाप्यन्यथा वास्तु जीवभावः परात्मनः ।
तदुपाधेरनादित्वान्नानादेर्नाश इष्यते । १९४
अतोऽस्य जीवभावोऽपि नित्या भवति संसृतिः ।
न निवर्तेत तन्मोक्षः कथं मे श्रीगुरो वद ॥ १९५ ॥

શિષ્ય પૂછે છે.-હે સદ્ગુરૂ ! ભ્રમને લીધે પરમાત્માને જીવપણું થઇ ગયું છે, તોપણ એ પરમાત્માની ઉપાધિઓ અનાદિ હોવાને લીધે તેનો અન્યથા ભાવ અર્થાત્ નાશ નહિ થવો જોઇએ. (૧૯૪) (એ પ્રમાણે નાશ ન થવાથી) તેનું જીવપણું નિત્ય રહ્યું અને સંસાર પણ નિત્ય રહ્યો ત્યારે મોક્ષ થવો કેવી રીતે સંભવે ? હે ગુરૂ ! વિષયનો ઉત્તર આપશો. ૧૯૫

॥ श्रीगुरुरुवाच ॥

सम्यक्पृष्टं त्वया विद्वन्सावधानेन तच्छृणु ।
प्रामाणिकी न भवति भ्रान्त्या मोहितकल्पना ॥१९६॥

શ્રી કહે છે—હે વિદ્વન્ ! તેં આ પૂછ્યું હવે એ સ્થિર થઈ ઉત્તર સાવધાનપણાથી સાંભળ. ભ્રાંતિથી મોહયુક્ત થઈ જે કલ્પના કરવામાં આવી હોય તે પ્રમાણરૂપે લેઈ શકે નહિ.

भ्रांतिं विना त्वसङ्गस्य निष्क्रियस्य निराकृतेः ।
न घटेतार्थसंबन्धो नभसो नीलतादिवत् ॥ १९७ ॥

આકાશને નીલપણા આદિનો સંબંધ જેમ ભ્રાંતિ વિના ઘટતો નથી તેમ અસંગ, ક્રિયારહિત તથા આકારરહિત આત્માને ઉપાધિઓનો સંબંધ ભ્રાંતિ વિના ઘટતો જ નથી

स्वस्य द्रष्टुर्निर्गुणस्याक्रियस्य प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य बुद्धेः ।
भ्रान्त्या प्राप्तो जीवभावो न सत्यो मोहापाये नास्त्यवस्तुस्वभावात्

દ્રષ્ટા રૂપ, નિર્ગુણ, ક્રિયારહિત, પ્રત્યક્ બોધરૂપ તથા આનંદરૂપ આત્માને ભ્રાંતિથી પ્રાપ્ત થએલો જીવભાવ સાચો નથી; સ્વાભાવિક રીતે જ મોહનો નાશ થવાથી અસત્ ભાવ રહેતો નથી.

यावद्भ्रान्तिस्तावदेवास्य सत्ता
मिथ्याज्ञानोज्जृम्भितस्य प्रमादात् ।
रज्ज्वां सर्पो भ्रान्तिकालीन एव
भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोऽपि तद्वत् ॥ १९९ ॥

પ્રમાદને લીધે ઉત્પન્ન થએલી મોહસત્તા, જ્યાંસુધી ભ્રાંતિ હોય ત્યાંસુધી જ હોય છે જ્યાંસુધી ભ્રાંતિ હોય છે ત્યાંસુધી રજ્જુમાં કલ્પેલો સર્પ રહે છે; ભ્રાંતિનો નાશ થયા પછી સર્પ રહેતો જ નથી. ૧૯૯

अनादित्वमविद्यायाः कार्यस्यापि तथेष्यते ।
उत्पन्नायां तु विद्यायामविद्यकमनाद्यपि ॥ २००

प्रबोधे स्वप्नवत्सर्वं सहमूलं विनश्यति ।
अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम् ॥ २०१ ॥

જો કે અવિદ્યાનું તેમ જ તેના કાર્યનું અનાદિપણું માનવામાં આવે છે, તો પણ, જાગ્રત આવે ત્યારે સ્વપ્નનો નાશ થાય છે તેમ વિદ્યા ઉત્પન્ન થયે અવિદ્યા અનાદિ છતાં પણ મૂળ સહિત વિનાશ પામે છે. જેમ ઘટનો પ્રાગભાવ (ઉત્પત્તિની પહેલાનો અભાવ) અનાદિ છતાં પણ નિત્ય નથી (તેમ અવિદ્યા તથા તેનાં કાર્યો અનાદિ છતાં પણ નિત્ય નથી) ૨૦૧

अनादेरपि विध्वंसः प्रागभावस्य वीक्षितः ।
यद्बुद्ध्युपाधिसंबन्धात्परिकल्पितमात्मनि ॥ २०२ ॥
जीवत्वं न ततोऽन्यत्तु स्वरूपेण विलक्षणः ।
संबन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरःसरः ॥२०३॥
विनिवृत्तिर्विनाश्यस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा ।
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं श्रुतेर्मतम् ॥ २०४ ॥

અનાદિ પ્રાગભાવનો નાશ જેમ જોવામાં આવે છે તેમ (અવિદ્યાનો વિધ્વંસ જોવામાં આવે છે) બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિના સંબંધથી આત્મામાં જે જીવપણું કલ્પાયું છે, તે કલ્પાયેલા સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી. આત્માને બુદ્ધિની સાથે સંબંધ થવામાં મિથ્યા જ્ઞાન એ જ મુખ્યરૂપે છે એ મિથ્યા જ્ઞાનની નિવૃત્તિ કેવળ જ્ઞાનથી જ થાય છે પણ બીજી કોઈ રીતે થતી નથી. આત્મા અને બ્રહ્મની એકતા સંબંધ, એ જ યથાર્થ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે એ વેદાંત સિદ્ધાંત છે ૨૦૨-૪

तच्चाहङ्कारात्मनो सम्यग्विवेकेनैव सिद्ध्यति ।
ततो विवेकः कर्तव्यः प्रत्यगात्मपरात्मनोः ॥ २०५ ॥

આ સમ્યક્ જ્ઞાન આત્મા અને અનાત્માના વિવેકથી સિદ્ધ થાય છે. એટલામાટે પ્રત્યક્ આત્મા તથા સત્ આત્માનો વિવેક કરવો જોઇએ ૨૦૫

जलं पङ्कवदत्यन्तं पङ्कापाये जलं स्फुटम् ।
असन्निवृत्तौ तु सदात्मना स्फुटं प्रतीतिरेतस्य भवेत्प्रतीचः ।
ततो निरासः करणीय एव सदात्मनः साध्वहमादिवस्तुनः ॥२०६॥

જેમ અતુજ કાદવવાળા જળમાંથી કાદવ કાઢી નાંખવાથી જળ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, તેમ અનાત્મ પદાર્થની નિવૃત્તિ થતાં પ્રત્યગાત્માની સદાત્મારૂપે પ્રતીતિ થાય છે. માટે પ્રત્યગાત્મમાંથી અનાત્મ વસ્તુનો સારીરીતે નિરાસ (ત્યાગ) કરવો જોઇએ. તેમ કરવાથી આદિ વસ્તુરૂપ સદાત્મામાંથી 'હું છું,' એ રીતનું સમ્યક્ જ્ઞાન થાય છે. ૨૦૬

अतो नायं परात्मा स्याद्विज्ञानमयशब्दभाक् ।
विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुतः ।
दृश्यत्वाद्व्यभिचारित्वान्नानित्यो नित्य इष्यते ॥ २०७ ॥

આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમય નામનો કોશ પરાત્મા નથી; કારણ કે વિજ્ઞાનમય કોશ વિકારી છે, જડ છે, પરિચ્છિન્ન છે, દૃશ્ય છે અને ફેરફાર પામનાર છે. આ રીતે વિજ્ઞાનમય કોશ અનાત્મા હોવાથી તેને નિત્ય એવા આત્મારૂપ કરી કહી શકાય નહિ. ૨૦૭

આનંદમય કોશનો વિચાર.

आनन्दप्रतिबिम्बचुम्बिततनुर्वृत्तिस्तमोजृम्भिता
स्यादानन्दमयः प्रियादिगुणकः स्वेष्टार्थलाभोदयः ।

मयोधे स्वप्नवत्सर्वं सहमूलं विनश्यति ।
अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम् ॥ २०१ ॥

જો કે અવિદ્યાનું તેમ જ તેના કાર્યનું અનાદિપણું માનવામાં આવે છે, તો પણ, જાગ્રત આવે ત્યારે સ્વપ્નનો નાશ થાય છે તેમ વિદ્યા ઉત્પન્ન થયે અવિદ્યા અનાદિ છતાં પણ મૂળ-સહિત વિનાશ પામે છે. જેમ ઘટનો પ્રાગભાવ (ઉત્પત્તિની પહેલાનો અભાવ) અનાદિ છતાં પણ નિત્ય નથી (તેમ અવિદ્યા તથા તેનાં કાર્યો અનાદિ છતાં પણ નિત્ય નથી) ૨૦૦-૧

अनादेरपि विध्वंसः प्रागभावस्य वीक्षितः ।
यद्बुद्ध्युपाधिसंबन्धात्परिकल्पितमात्मनि ॥ २०२ ॥
जीवत्वं न ततोऽन्यत्तु स्वरूपेण विलक्षणः ।
संबन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरःसरः ॥२०३॥
विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा ।
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं श्रुतेर्मतम् ॥ २०४ ॥

અનાદિ પ્રાગભાવનો નાશ જેમ જોવામાં આવે છે તેમ (અવિદ્યાનો વિધ્વંસ જોવામાં આવે છે) બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિના સંબંધથી આત્મામાં જે જીવપણું કલ્પાયું છે, તે કલ્પાયલા સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી. આત્માને બુદ્ધિની સાથે સબંધ થવામાં મિથ્યા જ્ઞાન એ જ મુખ્યરૂપે છે એ મિથ્યા જ્ઞાનની નિવૃત્તિ યથાર્થ જ્ઞાનથી જ થાય છે પણ બીજી કોઇ રીતે થતી નથી આત્મા અને પરબ્રહ્મની એકતા સમજાય, એ જ યથાર્થ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે, એ વેદનો સિદ્ધાંત છે ૨૦૨-૪

तदात्मानात्मनोः सम्यग्विवेकेनैव सिद्ध्यति ।
ततो विवेकः कर्तव्यः प्रत्यगात्मसदात्मनोः ॥ २०५ ॥

[illegible]

[illegible] २०५

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] स्वप्नदृष्टादिवस्तुवत् ॥ २०६ ॥

[illegible] निवृत्ति [illegible] ज्ञान थाय छे. २०६

अतो नायं परात्मा स्याद्विज्ञानमयशब्दभाक् ।
विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुतः ।
दृश्यत्वाद्व्यभिचारित्वान्नानित्यो नित्य इष्यते ॥ २०७ ॥

आ प्रमाणे विज्ञानमय नामनो कोश परमात्मा नथी, कारण के विज्ञानमय कोश विकारी छे, जड छे, परिच्छिन्न छे, दृश्य छे अने [illegible] छे आ रीते विज्ञानमय कोश अनात्मा होवाथी तेने नित्य [illegible] आत्मारूप [illegible] कही शकाय नहि. २०७

आनन्दमय कोशनो विचार.

आनन्दप्रतिबिम्बचुम्बिततनुर्वृत्तिस्तमोजृम्भिता
स्यादानन्दमयः प्रियादिगुणकः स्वेष्टार्थलाभोदय

ગુરૂ કહે છે-હે વિદ્વન્! તેં સાચું કહ્યું. તું વિચાર કરવામાં નિપુણ છે. અહંકાર આદિ વિકારો તથા તેઓનો અભાવ આ સર્વ જેનાવડે અનુભવાય છે, પણ જે પોતે અનુભવાતો નથી, તે જ્ઞાનસ્વરૂપને તું સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આત્મા જાણ. ૨૧૫-૧૬

तत्साक्षिकं भवेत्तत्तद्यद्येनानुभूयते ।

कस्याप्यननुभूतार्थे साक्षित्वं नोपयुज्यते ॥ २१७ ॥

જે જે વસ્તુ જેનાથી અનુભવાય છે તેને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ વસ્તુનો અનુભવ ન થતો હોય તો તે વસ્તુમાં કોઇનું પણ સાક્ષીપણું રહેતું નથી. ૨૧૭

असौ स्वसाक्षिको भावो यतः स्वेनानुभूयते ।

अतः परं स्वयं साक्षात्प्रत्यगात्मा न चेतरः ॥ २१८ ॥

આ આત્મા પોતાના સાક્ષીરૂપે છે, કારણ કે તેના પોતાથી સર્વ અનુભવાય છે. આથી બીજો કોઈ સાક્ષીરૂપ પ્રત્યગાત્મા નથી

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरं योऽसौ समुज्जृम्भते

प्रत्यग्रूपतया सदाहमहमित्यन्तः स्फुरन्नैकधा ।

नानाकारविकारभागिन इमान्पश्यन्नहंधीमुखान्

नित्यानन्दचिदात्मना स्फुरति तं विद्धि स्वमेतं हृदि २१९

પ્રત્યકરૂપે કરી સર્વદા 'હું હું' એવી રીતે અંદરના ભાગમાં એક પ્રકારે સ્ફુરતો જે આત્મા, જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં અત્યંત સ્ફુટ વૃદ્ધિ પામે છે તથા અહંકાર અને બુદ્ધિ આદિ પદાર્થો કે જેઓ અનેક પ્રકારના વિકારોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓને વિષે સર્વદા આનંદ ચિદાત્મારૂપે કરી જે હૃદયમાં પ્રકાશે છે તેને તું પોતાના રૂપે કરી જાણ. ૨૧૯

घटोदके बिम्बितमर्कबिम्बमालोक्य मूढो रविमेव मन्यते ।
तथा चिदाभासमुपाधिसंस्थं भ्रान्त्याहमित्येव जडोऽभिमन्यते २२०

જેમ મૂઢ મનુષ્ય ઘડાના જળમાં પ્રતિબિંબિત થએલા સૂર્યના બિંબને જોઈને ભ્રાંતિથી સૂર્ય જ માને છે, તેમ અજ્ઞાની મનુષ્ય ઉપાધિમાં સ્થિતિ કરીને રહેલા ચિદાભાસને ભ્રાંતિથી અહંરૂપે-દેહરૂપે માનેછે ૨૨૦

આત્મભાવથી મુક્ત થવાની રીતિ.

घटं जलं तद्गतमर्कबिम्बं विहाय सर्वं विनिरीक्ष्यतेऽर्कः ।
तटस्थ एतत्त्रितयावभासकः स्वयंप्रकाशो विदुषा यथा तथा२२१
देहं धियं चित्प्रतिबिम्बमेवं विसृज्य बुद्धौ निहितं गुहायाम् ।
द्रष्टारमात्मानमखण्डबोधं सर्वप्रकाशं सदसद्विलक्षणम् ॥२२२॥
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्ममन्तर्बहिःशून्यमनन्यमात्मनः ।
विज्ञाय सम्यङ्निजरूपमेतत्पुमान्विपाप्मा विरजो विमृत्युः २२३
विशोक आनन्दघनो विपश्चित्स्वयं कुतश्चिन्न बिभेति कश्चित् ।
नान्योऽस्ति पन्था भवबन्धमुक्तेर्विना स्वतत्त्वावगमं मुमुक्षोः२२४

ઘડો, જળ અને તેમાં રહેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ એ સઘળાંનો ત્યાગ કરી તટસ્થરૂપે રહેલો, એ ત્રણેનો પ્રકાશ કરનાર અને સ્વયંપ્રકાશ જેમ સૂર્ય જોવામાં આવે છે તેમ દેહ, બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમાં રહેલો પ્રતિબિંબ આ સર્વનો ત્યાગ કરી જ્યારે દ્રષ્ટારૂપ, અખંડબોધરૂપ, સર્વત્ર પ્રકાશ આપનાર કાર્ય તથા કારણથી ન્યારો, નિત્ય, વ્યાપક, સર્વમાં રહેલ, અત્યંત સૂક્ષ્મ, અદ્વિતીયરૂપ, અને જેની બહાર કે અંદર બીજો કોઈ પદાર્થ નથી એવા પોતાના આત્માનું અધિકારીને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે

[illegible]ગુરૂ કહે છે-હે વિદ્વન્! તેં સાચું કહ્યું. તું વિચાર[illegible]વામાં નિપુણ છે. અહંકાર આદિ વિકારો તથા તેઓનો અભાવ [illegible]ર સર્વ જેનાવડે અનુભવાય છે, પણ જે પોતે અનુભવાતો [illegible]થી, તે જ્ઞાનસ્વરૂપને તું સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આત્મા જાણ. ૨૧૫-૧૬

तत्साक्षिकं भवेत्तत्तद्यद्यद्येनानुभूयते ।
कस्याप्यननुभूतार्थे साक्षित्वं नोपयुज्यते ॥ २१७ ॥

જે જે વસ્તુ જેનાથી અનુભવાય છે તેને સાક્ષી કહેવામાં [illegible]વે છે કોઇપણ વસ્તુનો અનુભવ ન થતો હોય તો તે [illegible]તુમાં કોઇનું પણ સાક્ષીપણું રહેતું નથી ૨૧૭

असौ स्वसाक्षिको भावो यतः स्वेनानुभूयते ।
अतः परं स्वयं साक्षात्प्रत्यगात्मा न चेतरः ॥ २१८ ॥

આ આત્મા પોતાના સાક્ષીરૂપે છે, કારણ કે તેના પોતાથી [illegible] અનુભવાય છે. આથી બીજો કોઈ સાક્ષીરૂપ પ્રત્યગાત્મા નથી

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरं योऽसौ समुज्जृम्भते
प्रत्यग्रूपतया सदाहमहमित्यन्तः स्फुरन्नैकधा ।
नानाकारविकारभागिन इमान्पश्यन्नहंधीमुखान्
नित्यानन्दचिदात्मना स्फुरति तं विद्धि स्वमेतं हृदि २१९.

[illegible]રૂપે કરી સર્વદા 'હું હું' એવી રીતે અંદરના [illegible] એક પ્રકારે સ્ફુરતો જે આત્મા, જાગ્રત, સ્વપ્ન અને [illegible] અત્યંત સ્ફુટ વૃદ્ધિ પામે છે તથા અહંકાર અને [illegible] આદિ [illegible] કે જેઓ અનેક પ્રકારના વિકારોને પ્રાપ્ત [illegible] તેઓને [illegible] સર્વદા આનંદ ચિદાત્મારૂપે કરી જે [illegible] હે તેને તું પોતાના રૂપે કરી જાણ. ૨૧૯

घटोदके बिम्बितमर्कबिम्बमालोक्य मूढो रविमेव मन्यते ।
तथा चिदाभासमुपाधिसंस्थं भ्रान्त्याहमित्येव जडोऽभिमन्यते २२०

જેમ મૂઢ માણસ ઘડાના જળમાં પ્રતિબિંબિત થએલા સૂર્યના બિંબને જોઇને ભ્રાંતિથી સૂર્ય જ માને છે, તેમ અજ્ઞાની માણસ ઉપાધિમાં સ્થિતિ કરીને રહેલા ચિદાભાસને ભ્રાંતિથી અહંરૂપે-દેહરૂપે માને છે ૨૨૦

આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછીની સ્થિતિ.

घटं जलं तद्गतमर्कबिम्बं विहाय सर्वं विनिरीक्ष्यतेऽर्कः ।
तटस्थ एतत्त्रितयावभासकः स्वयंप्रकाशो विदुषा यथा तथा २२१
देहं धियं चित्प्रतिबिम्बमेवं विसृज्य बुद्धौ निहितं गुहायाम् ।
द्रष्टारमात्मानमखण्डबोधं सर्वप्रकाशं सदसद्विलक्षणम् ॥२२२॥
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्ममन्तर्बहिः शून्यमनन्यमात्मनः ।
विज्ञाय सम्यङ्निजरूपमेतत्पुमान्विपाप्मा विरजो विमृत्यु २२३
विशोक आनन्दघनो विपश्चित्स्वयं कुतश्चिन्न बिभेति कश्चित् ।
नान्योऽस्ति पन्था भवबन्धमुक्तेर्विना स्वतत्त्वावगमं मुमुक्षोः २२४

ઘડો, જળ અને તેમાં રહેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ એ સઘળાંનો ત્યાગ કરી તટસ્થરૂપે રહેલો, એ ત્રણેનો પ્રકાશ કરનાર અને સ્વયંપ્રકાશ જેમ સૂર્ય જોવામાં આવે છે તેમ દેહ, બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમાં રહેલો પ્રતિબિંબ આ સર્વનો ત્યાગ કરી જ્યારે દ્રષ્ટારૂપ, અખંડબોધરૂપ, સર્વત્ર પ્રકાશ આપનાર કાર્ય તથા કારણથી ન્યારો, નિત્ય, વ્યાપક, સર્વના રહેલ, અત્યંત સૂક્ષ્મ, અદ્વિતીયરૂપ, અને જેની બહાર કે અંદર બીજો કોઇ પદાર્થ નથી એવા પોતાના આત્માનું અધિકારીને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે

ગુરૂ કહે છે-હે વિદ્વન્! તેં સાચું કહ્યું. તું વિચાર કરવામાં નિપુણ છે. અહંકાર આદિ વિકારો તથા તેઓનો અભાવ આ સર્વ જેનાવડે અનુભવાય છે, પણ જે પોતે અનુભવાતો નથી, તે જ્ઞાનસ્વરૂપને તું સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આત્મા જાણ. ૨૧૫-૧૬

यत्साक्षिकं यत्तदयं येनानुभूयते ।
कस्याप्यननुभूतार्थे साक्षित्वं नोपयुज्यते ॥ २१७ ॥

જે જે વસ્તુ જેનાથી અનુભવાય છે તેને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે કોઇપણ વસ્તુનો અનુભવ ન થતો હોય તો તે વસ્તુમાં કોઇનું પણ સાક્ષીપણું રહેતું નથી ૨૧૭

असौ स्वसाक्षिको भावो यतः स्वेनानुभूयते ।
अतः परं स्वयं साक्षात्प्रत्यगात्मा न चेतरः ॥ २१८ ॥

આ આત્મા પોતાના સાક્ષીરૂપે છે, કારણ કે તેના પોતાથી સર્વ અનુભવાય છે. આથી બીજો કોઇ સાક્ષીરૂપ પ્રત્યગાત્મા નથી.

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरं योऽसौ समुज्जृम्भते
प्रत्यग्रूपतया सदाहमहमित्यन्तः स्फुरन्नैकधा ।
नानाकारविकारभागिन इमान्पश्यन्नहंधीमुखान्
नित्यानन्दचिदात्मना स्फुरति तं विद्धि स्वमेतं हृदि २१९

પ્રત્યક્રૂપે કરી સર્વદા 'હું હું' એવી રીતે અંતરમાં એક પ્રકારે સ્ફુરાયમાન જે આત્મા, જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં અત્યંત સ્ફુટ વૃદ્ધિ પામે છે તથા અહંકાર અને બુદ્ધિ આદિ પદાર્થો કે જેઓ અનેક પ્રકારના વિકારોને પ્રાપ્ત થાય છે તેઓને નિત્ય સર્વદા આનંદ ચિદાત્મારૂપે કરી જે જોયા કરે છે તેને તું પોતાના રૂપે કરી જાણ. ૨૧૯

घटोदके विम्बितमर्कबिम्बमालोक्य मूढो रविमेव मन्यते ।
तथा चिदाभासमुपाधिसंस्थं भ्रांत्याहमित्येव जडोऽभिमन्यते २२०

જેમ મૂઢ માણસ ઘડાના જળમાં પ્રતિબિંબિત થએલા સૂર્યના બિંબને જોઇને ભ્રાંતિથી સૂર્યજ માને છે, તેમ અજ્ઞાની માણસ ઉપાધિમાં સ્થિતિ કરીને રહેલા ચિદાભાસને ભ્રાંતિથી અહંરૂપે-દેહરૂપે માનેછે. ૨૨૦

આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવા પછીની સ્થિતિ.

घटं जलं तद्गतमर्कबिम्बं विहाय सर्वं विनिरीक्ष्यतेऽर्कः ।
तटस्थ एतत्रितयावभासकः स्वयंप्रकाशो विदुषा यथा तथा२२१
देहं धियं चित्प्रतिबिम्बमेवं विसृज्य बुद्धौ निहितं गुहायाम् ।
द्रष्टारमात्मानमखण्डबोधं सर्वप्रकाशं सदसद्विलक्षणम् ॥२२२॥
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्ममन्तर्बहिः शून्यमनन्यमात्मनः ।
विज्ञाय सम्यङ्निजरूपमेतत्पुमान्विपाप्मा विरजो विमृत्यु २२३
विशोक आनन्दघनो विपश्चित्स्वयं कुतश्चिन्न बिभेति कश्चित् ।
नान्योऽस्ति पन्था भवबन्धमुक्तेर्विना स्वतत्त्वावगमं मुमुक्षोः२२४

ઘડો, જળ અને તેમાં રહેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ એ સઘળાંનો ત્યાગ કરી તટસ્થરૂપે રહેલો, એ ત્રણેનો પ્રકાશ કરનાર અને સ્વયંપ્રકાશ જેમ સૂર્ય જોવામાં આવે છે તેમ દેહ, બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમાં રહેલો પ્રતિબિંબ આ સર્વનો ત્યાગ કરી જ્યારે દ્રષ્ટારૂપ, અખંડબોધરૂપ, સર્વત્ર પ્રકાશ આપનાર, કાર્ય તથા કારણથી ન્યારો, નિત્ય, વ્યાપક, સર્વમાં રહેલ, અત્યંત સૂક્ષ્મ, અદ્વિતીયરૂપ, અને જેની બહાર કે અંદર બીજો કોઇ પદાર્થ નથી એવા પોતાના આત્માનું અધિકારીને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે

ગુરૂ કહે છે-હે વિદ્વન્! તેં સાચું કહ્યું. તું વિચાર કરવામાં નિપુણ છે. અહંકાર આદિ વિકારો તથા તેઓનો અભાવ આ સર્વ જેનાવડે અનુભવાય છે, પણ જે પોતે અનુભવાતો નથી, તે જ્ઞાનસ્વરૂપને તું સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આત્મા જાણ. ૨૧૫-૧૬

तत्साक्षिकं भवेत्तत्तद्यद्येनानुभूयते ।
कस्याप्यननुभूतार्थे साक्षित्वं नोपयुज्यते ॥ २१७ ॥

જે જે વસ્તુ જેનાથી અનુભવાય છે તેને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ વસ્તુનો અનુભવ ન થતો હોય તો તે વસ્તુમાં કોઇનું પણ સાક્ષીપણું રહેતું નથી. ૨૧૭

असौ स्वसाक्षिको भावो यतः स्वेनानुभूयते ।
अतः परं स्वयं साक्षात्प्रत्यगात्मा न चेतरः ॥ २१८ ॥

આ આત્મા પોતાના સાક્ષીરૂપે છે. કારણ કે તેના પોતાથી સર્વ અનુભવાય છે. આથી બીજો કોઈ સાક્ષીરૂપ પ્રત્યગાત્મા નથી.

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरं योऽसौ समुज्जृम्भते
प्रत्यग्रूपतया सदाहमहमित्यन्तः स्फुरन्नेकधा ।
नानाकारविकारभागिन इमान्पश्यन्नहंधीमुखान्
नित्यानन्दचिदात्मना स्फुरति तं विद्धि स्वमेतं हृदि २१९

પ્રત્યકરૂપે કરી સર્વદા 'હું હું' એવી રીતે અંદરના આત્મા એક પ્રકારે સ્ફુરતો જે આત્મા, જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં અત્યંત સ્ફુટ વૃદ્ધિ પામે છે તથા અહંકાર અને બુદ્ધિ આદિ પદાર્થો કે જેઓ અનેક પ્રકારના વિકારોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓને વિષે સર્વદા આનંદ ચિદાત્મારૂપે કરી જે હૃદયમાં સ્ફુરે છે તેને તું પોતાના રૂપે કરી જાણ. ૨૧૯

ગુરૂ કહે છે-હે વિદ્વન્! તેં સાચું કહ્યું. તું વિચાર કરવામાં નિપુણ છે. અહંકાર આદિ વિકારો તથા તેઓનો અભાવ આ સર્વ જેનાવડે અનુભવાય છે, પણ જે પોતે અનુભવાતો નથી, તે જ્ઞાનસ્વરૂપને તું સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આત્મા જાણ. ૨૧૫-૧૬

तत्साक्षिकं भवेत्तत्तद्यद्येनानुभूयते ।
कस्याप्यननुभूतार्थे साक्षित्वं नोपयुज्यते ॥ २१७ ॥

જે જે વસ્તુ જેનાથી અનુભવાય છે તેને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે. કોઇપણ વસ્તુનો અનુભવ ન થતો હોય તો તે વસ્તુમાં કોઇનું પણ સાક્ષીપણું રહેતું નથી. ૨૧૭

असौ स्वसाक्षिको भावो यतः स्वेनानुभूयते ।
अतः परं स्वयं साक्षात्प्रत्यगात्मा न चेतरः ॥ २१८ ॥

આ આત્મા પોતાના સાક્ષીરૂપે છે, કારણ કે તેના પોતાથી સર્વ અનુભવાય છે. આથી બીજો કોઈ સાક્ષીરૂપ પ્રત્યગાત્મા નથી.

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरं योऽसौ समुज्जृम्भते
प्रत्यग्रूपतया सदाहमहमित्यन्तः स्फुरन्नैकधा ।
नानाकारविकारभागिन इमान्पश्यन्नहंधीमुखान्
नित्यानन्दचिदात्मना स्फुरति तं विद्धि स्वमेतं हृदि २१९

પ્રત્યક્રૂપે કરી સર્વદા 'હું હું' એવી રીતે અંદરના ભાગમાં એક પ્રકારે સ્ફુરતો જે આત્મા, જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં અત્યંત સ્ફુટ વૃદ્ધિ પામે છે, તથા અહંકાર અને બુદ્ધિ આદિ પદાર્થો કે જેઓ અનેક પ્રકારના વિકારોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓને નિરખે સર્વદા આનંદ ચિદાત્માંરૂપે કરી જે હૃદયમાં પ્રકાશે છે તેને તું પોતાના રૂપે કરી જાણ. ૨૧૯

પોતાથી ભિન્ન વસ્તુનો અભાવ હોવાને લીધે આ પરમ અદ્વૈત સત્ય છે. વાસ્તવિક રીતે પરમાર્થ તત્વનું જ્ઞાન થાય તો અવસ્થામાં બીજી કોઇ વસ્તુ નિરૂપણ કરવાને યોગ્ય રહેતી નથી. ૨૨૮

જગતનું મિથ્યાપણું.

यदिदं सकलं विश्वं नानारूपं प्रतीतमज्ञानात् ।
तत्सर्वं ब्रह्मैव प्रत्यस्ताशेषभावनादोषम् ॥ २२९ ॥

જે આ સઘળું જગત્ અજ્ઞાનનેલીધે અનેક પ્રકારનું પ્રતીત થાય છે, તે સઘળું જેમાં સર્વ ભાવનાના દોષ અસ્ત પામ્યા છે, એવા બ્રહ્મરૂપ છે. ૨૨૯

मृत्कार्यभूतोऽपि मृदो न भिन्नः कुम्भोऽस्ति सर्वत्र तु मृत्स्वरूपात्।
न कुम्भरूपं पृथगस्ति कुम्भः कुतो मृषा कल्पितनाममात्रः२३०

કુંભ મૃત્તિકાના કાર્યરૂપ છતાં તેથી ભિન્ન નથી. સર્વત્ર મૃત્તિકાનું સ્વરૂપ હોવાથી કુંભનું રૂપ ભિન્ન નથી, તો પછી ઘડો કે જેનું નામ માત્ર (મિથ્યા કલ્પાયું છે તે, માટીથી જૂદો કેમ જ હોય ? ૨૩૦

केनापि मृद्भिन्नतया स्वरूपं घटस्य सन्दर्शयितुं न शक्यते ।
अतो घटः कल्पित एव मोहान्मृदेव सत्यं परमार्थभूतम् ॥२३१॥

ઘડાનું સ્વરૂપ મૃત્તિકાથી ભિન્ન કોઇથી પણ દેખાડી શકાય એમ નથી; આથી ઘડો મોહનેલીધે કલ્પાયલો છે. વાસ્તવિક સત્ય તો મૃત્તિકા જ છે, તેમ જગતનું સ્વરૂપ બ્રહ્મથી જુદું કોઇથી પણ દેખાડી શકાય એમ નથી, એટલામાટે જગત મિથ્યા કલ્પાયલું છે; વાસ્તવિક સત્ય તો બ્રહ્મ જ છે. ૨૩૧

તે પાપરહિત, શોકરહિત, મૃત્યુરહિત તથા રજરહિત થાય
આનંદઘન થાય છે, પોતે વિવેકી થાય છે તથા કોઈથી બી
નથી. મુમુક્ષુને પોતાના આત્માનું તત્ત્વ જાણવા શિવાય અ
કોઈ સંસારના બંધમાંથી છૂટવાનો માર્ગ નથી. ૨૨૧-૨૪

અદ્વૈત પ્રાપ્તિનું સ્વરૂપ.

ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञानं भवमोक्षस्य कारणम् ।
येनाद्वितीयमानन्दं ब्रह्म सम्पद्यते बुधैः ॥ २२५ ॥

'હું બ્રહ્મથી અભિન્ન છું' એવું જ્ઞાન સંસારથી છૂટવાનું
કારણરૂપ છે; જે જ્ઞાનવડે વિવેકીઓ અદ્વિતીયરૂપ અને આનંદરૂ
બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨૫

ब्रह्मभूतस्तु संसृत्यै विद्वान्नावर्तते पुनः ।
विज्ञातव्यमतः सम्यग्ब्रह्माभिन्नत्वमात्मनः ॥ २२६ ॥

બ્રહ્મરૂપ થયેલા વિદ્વાનનું સંસારમાં પાછું આવાગમન થ
નથી, એટલામાટે આત્માનું બ્રહ્મથી અભિન્નપણું સારી રીતે
જાણવું જોઈએ. ૨૨૬

બ્રહ્મની શ્રેષ્ઠતા.

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विशुद्धं परं स्वतः सिद्धम् ।
नित्यानन्दैकरसं प्रत्यगभिन्नं निरन्तरं जयति ॥२२७॥

સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, અનંત, વિશુદ્ધ, સ્વતઃસિદ્ધ, નિત્ય, આ
નંદવડે એકરસ અને પ્રત્યગાત્માથી અભિન્ન એવું પરબ્રહ્મ
સર્વદા સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. ૨૨૭

પરબ્રહ્મની અદ્વિતીયતાનું પ્રમાણ.

सदिदं परमाद्वैतं स्वस्मादन्यस्य वस्तुनोऽभावात् ।
नह्यन्यदस्ति किञ्चित्सम्यक्परमार्थतत्त्वबोधदशायाम् ॥२२८॥

પોતાથી ભિન્ન વસ્તુનો અભાવ હોવાને લીધે આ પરમ અદ્વૈત સત્ય છે. વાસ્તવિક રીતે પરમાર્થ તત્વનું જ્ઞાન થાય તે અવસ્થામાં બીજી કોઇ વસ્તુ નિરૂપણ કરવાને યોગ્ય રહેતી નથી. ૨૨૮

જગતનું મિથ્યાપણું

यदिदं सकलं विश्वं नानारूपं प्रतीतमज्ञानात् ।
तत्सर्वं ब्रह्मैव प्रत्यस्ताशेषभावनादोषम् ॥ २२९ ॥

જે આ સઘળું જગત્ અજ્ઞાનનેલીધે અનેક પ્રકારનું પ્રતીત થાય છે, તે સઘળું જેમાં સર્વ ભાવનાના દોષ અસ્ત પામ્યા છે, એવા બ્રહ્મરૂપ છે.　　૨૨૯

मृत्कार्यभूतोऽपि मृदो न भिन्नः कुम्भोऽस्ति सर्वत्र तु मृत्स्वरूपात् ।
न कुम्भरूपं पृथगस्ति कुम्भः कुतो मृषा कल्पितनाममात्रः ॥ २३० ॥

કુંભ મૃત્તિકાના કાર્યરૂપ છતાં તેથી ભિન્ન નથી. સર્વત્ર મૃત્તિકાનું સ્વરૂપ હોવાથી કુંભનું રૂપ ભિન્ન નથી, તો પછી ઘટો કે જેનું નામ માત્ર મિથ્યા કલ્પાયું છે તે, માટીથી જૂદો કેમ જ હોય ? ૨૩૦

केनापि मृद्भिन्नतया स्वरूपं घटस्य सन्दर्शयितुं न शक्यते ।
अतो घटः कल्पित एव मोहान्मृदेव सत्यं परमार्थभूतम् ॥ २३१ ॥

ઘડાનું સ્વરૂપ મૃત્તિકાથી ભિન્ન કોઈથી પણ દેખાડી શકાય એમ નથી; આથી ઘટો મોહનેલીધે કલ્પાયલો છે. વાસ્તવિક સત્ય તો મૃત્તિકા જ છે, તેમ જગતનું સ્વરૂપ બ્રહ્મથી જૂદું કોઇથી પણ દેખાડી શકાય એમ નથી, એટલામાટે જગત મિથ્યા; કલ્પાયલું છે; વાસ્તવિક સત્ય તો બ્રહ્મ જ છે. ૨૩૧

सद्ब्रह्मकार्यं सकलं सदैव तन्मात्रमेतन्न ततोऽन्यदस्ति।
अस्तीति यो वक्ति न तस्य मोहो विनिर्गतो निद्रितवत्प्रजल्पः२३

આ સઘળું જગત સદા સદ્રૂપ બ્રહ્મનું કાર્ય છે, એટલામાટે બ્રહ્મમય જ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. જે માણસ ભિન્ન અર્થાત્ બ્રહ્મથી અન્ય છે, એમ કહે છે તેનો મોહનાશ નથી પામ્યો. ૨૩

જગત્ બ્રહ્મરૂપે.

ब्रह्मैवेदं विश्वमित्येव वाणी श्रौती ब्रूतेऽथर्वनिष्ठा वरिष्ठा।
तस्मादेतद्ब्रह्ममात्रं हि विश्वं नाधिष्ठानाद्भिन्नतारोपितस्य २३३

અથર્વ વેદની ઉત્તમ શ્રુતિરૂપ વાણી કહે છે કે " આ વિશ્વ બ્રહ્મજ છે " એટલામાટે આ જગત્ સઘળું બ્રહ્મ જ છે; કલ્પિત પદાર્થ પોતાના અધિષ્ઠાનથી અન્યથા હોય નહીં. ૨૩૩

सत्यं यदि स्याज्जगदेतदात्मना न तत्त्वहानिर्निगमाप्रमाणता।
असत्यवादीत्वमपीशितुः स्यान्नैतत्त्रयं साधु हितं महात्मनाम्२३४

" એમ છે ત્યારે જગત્ બ્રહ્મરૂપે સત્ય હોવું જોઈએ " એમ માનવાથી તત્ત્વની હાનિ થાય છે, વેદનું અપ્રમાણપણું થાય છે અને શ્રીકૃષ્ણનું અસત્યવાદીપણું થાય છે આ ત્રણ દોષો થવા દેવા, એ મહાત્માઓને ઇષ્ટ નથી. ૨૩૪

ईश्वरो वस्तुतत्त्वज्ञो न चाहं तेष्ववस्थितः।
न च मत्स्थानि भूतानीत्येवमेव व्यचीक्लृपत् ॥२३५॥

" વસ્તુના તત્ત્વને જાણનારા ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે " દૃશ્ય પદાર્થો કલ્પિત છે તેથી તેઓમાં હું રહ્યો નથી અને તેઓ મારામાં રહ્યા નથી." ૨૩૫

यदि सत्यं भवेद्विश्वं सुषुप्तावुपलभ्यताम्।
यन्नोपलभ्यते किंचिदतोऽसत्स्वप्नवन्मृषा ॥ २३६ ॥

सद्ब्रह्मकार्यं सकलं सदैव तन्मात्रमेतन्न ततोऽन्यदस्ति ।
अस्तीति यो वक्ति न तस्य मोहो विनिर्गतो निद्रितवत्प्रजल्पः ॥२३२॥

આ સઘળું જગત સદા સદ્રૂપ બ્રહ્મનું કાર્ય છે, એટલામાટે બ્રહ્મમય જ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. જે માણસ ભિન્ન અર્થાત્ બ્રહ્મથી અન્ય છે, એમ કહે છે તેનો મોહનાશ નથી પામ્યો. ૨૩૨

જગત્ બ્રહ્મરૂપે.

ब्रह्मैवेदं विश्वमित्येव वाणी श्रौती ब्रूतेऽथर्वनिष्ठा वरिष्ठा ।
तस्मादेतद्ब्रह्ममात्रं हि विश्वं नाधिष्ठानाद्भिन्नतारोपितस्य ॥२३३॥

અથર્વ વેદની ઉત્તમ શ્રુતિરૂપ વાણી કહે છે કે "આ વિશ્વ બ્રહ્મજ છે" એટલામાટે આ જગત્ સઘળું બ્રહ્મ જ છે; કલ્પિત પદાર્થ પોતાના અધિષ્ઠાનથી અન્યથા હોય નહીં. ૨૩૩

सत्यं यदि स्याज्जगदेतदात्मना न तत्त्वहानिर्निगमाप्रमाणता ।
असत्यवादीत्वमपीशितुः स्यान्नैतत्त्रयं साधु हितं महात्मनाम् ॥२३४॥

"એમ છે ત્યારે જગત્ બ્રહ્મરૂપે સત્ય હોવું જોઇએ" એમ માનવાથી તત્ત્વની હાનિ થાય છે; વેદનું અપ્રમાણપણું થાય છે અને શ્રીકૃષ્ણનું અસત્યવાદીપણું થાય છે આ ત્રણ દોષો થવા દેવા, એ મહાત્માઓને ઇષ્ટ નથી. ૨૩૪

ईश्वरो वस्तुतत्त्वज्ञो न चाहं तेष्ववस्थितः ।
न च मत्स्थानि भूतानीत्येवमेव व्यचीक्लृपत ॥२३५॥

વસ્તુના તત્ત્વને જાણનારા ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે "દૃશ્ય પદાર્થો કલ્પિત છે તેથી તેઓમાં હું રહ્યો નથી અને તેઓ મારામાં રહ્યા નથી." ૨૩૫

यदि सत्यं भवेद्विश्वं सुषुप्तावुपलभ्यताम् ।
यन्नोपलभ्यते किंचिदतोऽसत्स्वप्नवन्मृषा ॥ २३६ ॥

निरस्तमायाकृतसर्वभेदं नित्यं सुखं निष्कलमप्रमेयम् ।
अरूपमव्यक्तमनाख्यमव्ययं ज्योतिः स्वयं किंचिदिदं

બ્રહ્મ, માયાએ કરેલા સઘળા ભેદોથી રહિત છે, (
સુખરૂપ છે, કળાથી રહિત છે, પ્રમાણોથી જણાય એ
નિરાકાર છે, અવ્યક્ત છે, નામરહિત છે, નાશર
સ્વયં પ્રકાશરૂપ છે તથા તે આ દશ્યનાપર પ્રકાશ પાડે

ज्ञातृज्ञेयज्ञानशून्यमनन्तं निर्विकल्पकम् ।
केवलाखण्डचिन्मात्रं परं तत्त्वं विदुर्बुधाः ॥ २४१ ॥

જ્ઞાતા, જ્ઞાન તથા જ્ઞેય ભાવથી રહિત, અનંત, (
અને કેવલ અખંડ ચૈતન્યરૂપ, પરંતત્વને વિવેકીઓ માને

अहेयमनुपादेयं मनोवाचामगोचरम् ।
अप्रमेयमनाद्यन्तं ब्रह्म पूर्णमहं महः ॥ २४२ ॥

ત્યાગ કરી શકાય નહીં એવું, લઇ શકાય નહીં એ
તથા ઈંદ્રિયોથી અગમ્ય, પ્રમાણોથી રહિત, આદિ ને અ
તથા જ્યોતિરૂપ હું પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપે છું. ૨૪૨.

तत्त्वंपदाभ्यामभिधीयमानयोर्ब्रह्मात्मनोः शोधितयोर्य
श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्यगेकत्वमेव प्रतिपाद्यते मुहु

તત્ તથા ત્વં એ બે પદવડે બ્રહ્મ તથા આત્માને ક
આવે છે જો કે તેઓના સંબંધમાં આમ બે પદો
છતાં શ્રુતિવડે તે બે પદોની तत्त्वमसि એ વાક્યવડે
ગ્રહણ કરેલી છે ૨૪૩

ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययोर्निगद्यतेऽन्योऽन्यविरुद्धध
खद्योतभान्वोरिव राजभृत्ययोः कूपाम्बुराश्योः परमा

કરે છે. શ્રુતિપ્રમાણથી ગ્રહણ કરાયલા બાધવડે ઉપર કહેલા બન્ને ઉપાધિઓનો આ રીતે ત્યાગ કરવો જોઇએ. ૨૪૭

સર્વનું ઐક્ય એ જ બ્રહ્મ.

नेदं नेदं कल्पितत्वान्न सत्यं रज्जुदृष्टव्यालवत्स्वप्नवच्च ।
इत्थं दृश्यं साधुयुक्त्या व्यपोह्य ज्ञेयः पश्चादेकभावस्तयोर्यः ॥

"આ વસ્તુ બ્રહ્મ નથી, આ વસ્તુ બ્રહ્મ નથી, કારણ કે તે બ્રહ્મમાં કલ્પિત હોવાથી રજ્જુમાં દેખાયલા સર્પની પેઠે તથા સ્વપ્નની પેઠે સત્ય નથી," એ રીતે સારી યુક્તિથી દૃશ્યનો અપવાદ કરી, પછી ઇશ્વરનો અને જીવનો જે એક ભાવ. તે જ બ્રહ્મ.

ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ तयोरखण्डैकरसत्वसिद्धये ।
नालं जहत्या न तथाऽजहत्या किंतूभयार्थात्मिकयैव भाव्यम् ॥

ત્યાર પછી બન્નેની અખંડ તથા એકરસપણાની સિદ્ધિને માટે લક્ષણાવડે સારી રીતે બન્નેને (જીવ ઇશ્વરને) જાણવા જોઇએ. તેમા જહલ્લક્ષણાનો કે અજહલ્લક્ષણાનો ઉપયોગ નહીં કરતાં જહદજહત્ અથવા ભાગત્યાગલક્ષણાનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. ૨૪૯

* [illegible]

* [illegible]

કરે છે. શ્રુતિપ્રમાણથી ગ્રહણ કરાયલા બોધવડે ઉપર કહેલ બન્ને ઉપાધિઓનો આ રીતે ત્યાગ કરવો જોઇએ. ૨૪૭

સર્વનું જ્ઞેય એ જ બ્રહ્મ.

नेदं नेदं कल्पितत्वान्न सत्यं रज्जुदृष्टव्यालवत्स्वप्नवच्च ।
इत्थं दृश्यं साधुयुक्त्या व्यपोह्य ज्ञेयः पश्चादेकभावस्तयोर्यः ॥

" 'આ વસ્તુ બ્રહ્મ નથી, આ વસ્તુ બ્રહ્મ નથી, કારણ કે તે બ્રહ્મમાં કલ્પિત હોવાથી રજ્જુમાં દેખાયલા સર્પની પેઠે તથા સ્વપ્નની પેઠે સત્ય નથી," એ રીતે સારી યુક્તિથી દૃશ્યનો અપવાદ કરી, પછી ઇશ્વરનો અને જીવનો જે એક ભાવ, તે જ બ્રહ્મ.

ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ तयोरखण्डैकरसत्वसिद्धये ।
नालं जहत्या न तथाऽजहत्या किंतूभयार्थात्मिकयैव भाव्यम् ॥

ત્યાર પછી બન્નેની અખંડ તથા એકરસપણાની સિદ્ધિને માટે લક્ષણાવડે સારી રીતે બન્નેને (જીવ ઇશ્વરને) જાણવાં જોઇએ. તેમાં જહલ્લક્ષણાનો કે અજહલ્લક્ષણાનો ઉપયોગ નહીં કરતાં જહદજહત્ અથવા ભાગત્યાગલક્ષણાનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ * ૨૪૯

* 'ગંગામાં ગામ છે' એમાં ગંગાપદનો પ્રવાહ ત્યાગ કરી તટનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેથી તેમાં જહત્ લક્ષણા છે. 'રાતો ઘોડો દોડે છે' એ વાક્યમાં દોડવારૂપ ક્રિયામાં લક્ષણોથી અશ્વનો અન્વય-તેનાં રાતાનો પણ અન્વય લેવામાં આવે છે તેથી તે અજહત્ લક્ષણા છે. 'તે આ દેવદત્ત છે' એ વાક્યમાં તે અને આ એ બે અંશ કે જેઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેમનો ત્યાગ કરી, દેવદત્તરૂપ અવિરુદ્ધ અંશનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે તેથી તે જહદજહત્ લક્ષણા છે.

અર્થાત્ ઇશ્વર માયા તથા ચૈતન્યરૂપ છે, જીવ અજ્ઞાન તથા ચૈતન્યરૂપ છે. ઇશ્વરમાંથી માયા કાઢી નાખીએ તથા જીવમાંથી અજ્ઞાન કાઢીએ તો બેઉમાં કેવળ ચૈતન્ય રહેશે.

સર્વ વસ્તુ સત્રૂપે.

मृत्कार्यं सकलं घटादि सततं मृन्मात्रमेवाहितं
तद्वत्सज्जनितं सदात्मकमिदं सन्मात्रमेवाखिलम् ।
यस्मान्नास्ति सतः परं किमपि तत्सत्यं स आत्मा स्वयं
तस्मात्तत्त्वमसि प्रशान्तममलं ब्रह्माद्वयं यत्परम् ॥ २५३ ॥

જેમ માટીના કાર્યરૂપ સઘળી ઘટ આદિ વસ્તુઓ માટીરૂપજ છે, તેમ સત્ (બ્રહ્મ) થી ઉત્પન્ન થએલું આ સઘળું જગત્ સત્રૂપજ છે. જે સત્થી નોખું બીજું કાંઇ પણ નથી, તે સત્ પોતે આત્મા જ છે. એટલા માટે પ્રશાંત, અદ્વય અને નિર્મળ જે પરબ્રહ્મ છે, તે તું પોતે જ છે. ૨૫૩

निद्राकल्पितदेशकालविषयज्ञात्रादि सर्वं यथा
मिथ्या तद्वदिहापि जाग्रति जगत्स्वाज्ञानकार्यत्वतः ।
यस्मादेवमिदं शरीरकरणप्राणाहमाद्यप्यस-
त्तस्मात्तत्त्वमसि प्रशान्तममलं ब्रह्माद्वयं यत्परम् ॥ २५४ ॥

જેમ સ્વપ્નમાં અજ્ઞાને કલ્પેલું દેશ, કાળ, વિષય અને જ્ઞાતા આદિ સઘળું મિથ્યા છે, તેમ જાગ્રતમાં અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ દીપજ્યોતિનો ઉદ્ભવ થવાથી પણ અજ્ઞાને કલ્પેલું સઘળું જગત્ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે શરીર, ઇંદ્રિય, પ્રાણ અને અહંકાર આદિ સઘળું મિથ્યા છે; એટલા માટે પ્રશાંત, નિર્મળ અને અદ્વય જે પરબ્રહ્મ છે, તે તું પોતે છે. ૨૫૪

जातिनीतिकुलगोत्रदूरगं नामरूपगुणदोषवर्जितम् ।
देशकालविषयातिवर्तियद्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २५५ ॥

જાતિ, નીતિ, કુલ અને ગોત્રથી દૂર રહેનાર તથા નામ,

નાશથી રહિત છે, અવ્યય છે અને જગત્‌ની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયમાં કારણરૂપ છે તે પરબ્રહ્મ તું છે, એમ મનમાં ભાવના કર. ૨૫૯

अस्तभेदमनपास्तलक्षणं निस्तरङ्गजलराशिनिश्चलम् ।
नित्यमुक्तमविभक्तमूर्ति यद्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६०॥

જે પરબ્રહ્મ ભેદ રહિત છે, અવિચળ લક્ષણવાળું છે, તરંગ વગરના સમુદ્રની પેઠે નિશ્ચળ છે. નિત્યમુક્ત છે અને વિભાગ પામેલું નથી, તે પરબ્રહ્મ તું છે, એવી રીતની તું મનમાં ભાવના કર. ૨૬૦

एकमेव सदनेककारणं कारणान्तरनिरास्यकारणम् ।
कार्यकारणविलक्षणं स्वयं ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६१॥

જે પરબ્રહ્મ એક છતાં જ અનેકના કારણરૂપ છે, બીજાં કારણોને દૂર કરવાના કારણરૂપ છે અને કાર્યો તથા કારણોથી વિલક્ષણ છે, તે પરબ્રહ્મ તું પોતે જ છે, એમ મનમાં ભાવના કર. ૨૬૧

निर्विकल्पकमनल्पमक्षरं यत्क्षराक्षरविलक्षणं परम् ।
नित्यमव्ययसुखं निरञ्जनं ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि २६२

જે પરબ્રહ્મ નિર્વિકલ્પ, સહુથી મોટું, અવિનાશી, ક્ષર તથા ઈશ્વરથી વિલક્ષણ, પર, નિત્ય, અવિચળ, સુખરૂપ અને નિરંજન છે તે પરબ્રહ્મ તું છે, એવી રીતની તું મનમાં ભાવના કર. ૨૬૨

यद्विभाति सदनेकधा भ्रमान्नामरूपगुणविक्रियात्मना ।
हेमवत्स्वयमविक्रियं सदा ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६३॥

જે પરબ્રહ્મ ભ્રમને લીધે સુવર્ણની પેઠે એક છતાં નામરૂપ અને ગુણ આત્મક વિકારોનેલીધે અનેક પ્રકારનું ભાસે છે

અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે; માટે જે પુરુષ તે બ્રહ્મરૂપે એ
કામાં રહે. તેને ફરીવાર ગુફામા પેસવું પડતું નથી. ૨૬૭

વાસનાક્ષય એજ મુક્તિ

ाते वस्तुन्यपि बलवती वासनानादिरेषा
र्ता भोक्ताप्यहमिति दृढा यास्य संसारहेतुः ।
त्यग्दृष्ट्यात्मनि निवसता सापनेया प्रयत्ना-
मुक्तिं प्राहुस्तदिह मुनयो वासनातानवं यत् ॥ २६८ ॥

બ્રહ્મતત્ત્વ જણાયા પછી પણ (હું કર્તા છું અને હું ભોક્તા છું)
આ પ્રકારની જે આ દૃઢ અને બળવત્તર વાસના રહે છે, તે વા-
ના પુરુષને સંસારના કારણરૂપ છે; એટલા માટે પ્રત્યગ્ દૃષ્ટિથી
સ્વરૂપમાં રહીને પ્રયત્નપૂર્વક તે વાસનાને દૂર કરવી જોઈએ.
રણ કે વાસનાનો ક્ષય થઈ જવો, એજ મુક્તિ છે, એમ
નિઓ કહે છે. ૨૬૮

મમત્વનો ત્યાગ.

हंममेति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि ।
ध्यासोऽयं निरस्तव्यो विदुषा स्वात्मनिष्ठया ॥ २६९ ॥

દેહ અને ઇન્દ્રિય આદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં (હું અને મારું)
એવી રીતનો જે આ અધ્યાસ છે, તેને વિદ્વાન્ પુરુષે આત્મ-
નિષ્ઠાએ દૂર કરવો જોઈએ. ૨૬૯

અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ.

ज्ञात्वा स्वं प्रत्यगात्मानं बुद्धितद्वृत्तिसाक्षिणम् ।
सोऽहमित्येव सद्वृत्त्यानात्मन्यात्ममतिं जहि ॥ २७० ॥

[illegible] અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓના સાક્ષી [illegible]

અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે; માટે જે પુરૂષ તે બ્રહ્મરૂપે એ
ામાં રહે. તેને ફરીવાર ગુફામા પેસવું પડતું નથી. ૨૬૭

વાસનાક્ષય એજ મુક્તિ.

ते वस्तुन्यपि बलवती वासनानादिरेषा
र्ता भोक्ताप्यहमिति दृढा यास्य संसारहेतुः ।
त्यग्दृष्ट्यात्मनि निवसता सापनेया प्रयत्ना-
मुक्तिं प्राहुस्तदिह मुनयो वासनातानवं यत् ॥ २६८ ॥

બ્રહ્મતત્ત્વ જણાયા પછી પણ (હું કર્તા છું અને હું ભોક્તા છું)
ા પ્રકારની જે આ દૃઢ અને બળવત્તર વાસના રહે છે, તે વા-
ના પુરૂષને સંસારના કારણરૂપ છે; એટલા માટે પ્રત્યગ્ દૃષ્ટિથી
સ્વરૂપમાં રહીને પ્રયત્નપૂર્વક તે વાસનાને દૂર કરવી જોઇએ.
ણ કે વાસનાનો ક્ષય થઇ જવો, એજ મુક્તિ છે, એમ
ુનિઓ કહે છે. ૨૬૮

મમતાનો ત્યાગ.

अहंममेति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि ।
अध्यासोऽयं निरस्तव्यो विदुषा स्वात्मनिष्ठया ॥ २६९ ॥

દેહ અને ઇન્દ્રિય આદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં (હું અને મારું)
વી રીતનો જે આ અધ્યાસ છે, તેને વિદ્વાન પુરૂષે સ્વાત્મ-
નિષ્ઠાથી દૂર કરવો જોઇએ. ૨૬૯

[illegible]

ज्ञात्वा स्वं प्रत्यगात्मानं बुद्धितद्वृत्तिसाक्षिणम् ।
सोऽहमित्येव सद्वृत्त्यानात्मन्यात्ममतिं जहि ॥ २७० ॥

[illegible]

દબાવી રાખેલી અગરૂચંદનની દિવ્ય સુગંધી, ઘસવાથી બહારનો દુર્ગંધ ટળી જવાથી સારી રીતે જણાઇ આવે છે, તેમ અંદર રહેલી અનંત દુષ્ટ વાસનારૂપી ધૂળથી બહુજ ખરડાએલી પરમાત્માની વાસના, જ્ઞાનના સંઘર્ષવડે ચોખી થવાથી ચંદનના ગંધની માફક સ્પષ્ટ જણાય છે. ૨૭૪-૨૭૫

अनात्मवासनाजालैस्तिरोभूतात्मवासना ।
नित्यात्मनिष्ठया तेषां नाशो भाति स्वयं स्फुटम् ॥ २७६ ॥

અનાત્મપદાર્થોની વાસનાઓરૂપી જાળાંઓથી તિરોહિત થએલી આત્મવાસના, નિરંતર આત્મનિષ્ઠાથી તેનો નાશ થવે સ્પષ્ટ પ્રકાશે છે. ૨૭૬

यथा यथा प्रत्यगवस्थितं मनस्तथा तथा मुञ्चति बाह्यवासनाम् ।
निःशेषमोक्षे सति वासनानामात्मानुभूतिः प्रतिबन्धशून्या ॥

મન જેમ જેમ પ્રત્યગાત્મામાં રહેવા લાગે છે, તેમ તેમ બહારની વાસનાઓને તે છોડતું જાય છે; અને એવી રીતે સઘળી વાસનાઓ તદ્દન છૂટી જાય ત્યારે સ્વસ્વરૂપના પ્રતિબંધ રહિત આત્માનુભવ થાય છે. ૨૭૭

અધ્યાસત્યાગ નિરૂપણ.

स्वात्मन्येव सदा स्थित्वा मनो नश्यति योगिनः ।
वासनानां क्षयश्चातः स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २७८ ॥

સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેવાથી યોગીના મનનો નાશ (મનોનિગ્રહ) થાય છે. વાસનાઓનો ક્ષય થવા માટે તું તારા અધ્યાસને દૂર કર. ૨૭૮

तमो द्वाभ्यां रजः सत्त्वात्सत्त्वं शुद्धेन नश्यति ।
तस्मात्सत्त्वमवष्टभ्य स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २७९ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थब्रह्मात्मैकत्वबोधतः ।
ब्रह्मण्यात्मत्वदार्ढ्याय स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८४ ॥

'तत्त्वमसि' આદિ વાકયોથી ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્મની અને જીવની એકતાના બોધથી થતા બ્રહ્મમાં પોતાના આત્મપણાના જ્ઞાનની દૃઢતાને માટે પોતાના અધ્યાસને દૂર કર. ૨૮૪

अहंभावस्य देहेऽस्मिन्निःशेषविलयावधि ।
सावधानेन युक्तात्मा स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८५ ॥

આ દેહમાં અહંભાવનો નિશ્શેષ લય થતાં સુધી સાવધાનપણું રાખી તત્પર થઈને પોતાના અધ્યાસને દૂર કર. ૨૮૫

प्रतीतिर्जीवजगतोः स्वप्नवद्भाति यावता ।
तावन्निरन्तरं विद्वन्स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८६ ॥

હે વિદ્વન્! જીવ અને જગતની સ્વપ્નની પેઠે જ્યાંસુધી પ્રતીતિ થાય છે, ત્યાં સુધી તું નિરંતર પોતાના અધ્યાસને દૂર કર. ૨૮૬

આત્માનું ચિંતન.

निद्राया लोकवार्तायाः शब्दादेरपि विस्मृतेः ।
क्वचिन्नावसरं दत्त्वा चिन्तयात्मानमात्मनि ॥ २८७ ॥

નિદ્રા, લોકોની વાતચિત, શબ્દ આદિ અને વિસ્મરણ એઓને કોઈ પણ સમયે અવકાશ નહિ આપી, તું મનમાં આત્માનું ચિંતન કર. ૨૮૭

દેહમાં અનાસક્તિ.

मातापित्रोर्मलोद्भूतं मलमांसमयं वपुः ।
त्यक्त्वा चाण्डालवद्दूरं ब्रह्मीभूय कृती भव ॥ २८८ ॥

જેમ દર્પણની અંદર નગર દેખવામાં આવે છે, તેમ જેમાં આ જગતરૂપ આભાસ દેખવામાં આવે છે, તે પરબ્રહ્મ હું પોતે છું એમ જાણવાથી તું કૃતકૃત્ય થશે. ૨૯૨

નટવેશની માફક દેહત્યાગ

यत्सत्यभूतं निजरूपमाद्यं चिदद्वयानन्दमरूपमक्रियम् ।
तदेत्य मिथ्यावपुरुत्सृजेत शैलूषवद्वेषमुपात्तमात्मनः ॥ २९३ ॥

જે પોતાનું રૂપ સત્ય, આદ્ય, ચૈતન્યરૂપ, અદ્વૈત, આનંદરૂપ, નિરાકાર અને ક્રિયારહિત છે તેને પામીને, આ મિથ્યા શરીર કે જે નટના વેષની પેઠે વેષવાળું છે તેનો ત્યાગ કરવો. ૨૯૩.

सर्वात्मना दृश्यमिदं मृषैव नैवाहमर्थः क्षणिकत्वदर्शनात् ।
जानाम्यहं सर्वमिति प्रतीतिः कुतोऽहमादेः क्षणिकस्य सिद्ध्येत् ॥

આ સર્વ દૃશ્ય વસ્તુ અનાત્મારૂપ હોવાથી મિથ્યા જ છે; કારણ કે સર્વમાં ક્ષણિકપણું જોવામાં આવે છે. જેને ક્ષણિક એવા અહંકાર આદિ છે તેને 'હું સઘળાને જાણું છું' એવી પ્રતીતિ થવી કેમ જ સંભવે ? ૨૯૪

अहंपदार्थस्त्वहमादिसाक्षी नित्यं सुषुप्तावपि भावदर्शनात् ।
ब्रूते ह्यजो नित्य इति श्रुतिः स्वयं तत्प्रत्यगात्मा सदसद्विलक्षणः ॥

અહંપદના અર્થ રૂપ તથા અહં આદિના સાક્ષીરૂપ આત્મા નિત્યરૂપે છે, કારણ કે સુષુપ્તિમાં પણ તેનું અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે. 'આત્મા અજન્મા છે અને નિત્ય છે' એમ શ્રુતિ કહે છે. માટે પ્રત્યગાત્મા સત્ તથા અસત્થી વિલક્ષણ છે. ૨૯૫

કાર્ય તથા કારણથી ભિન્ન આત્મા.

विकारिणां सर्वविकारवेत्ता नित्याविकारो भवितुं समर्हति ।
मनोरथस्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटं पुनःपुनर्दृष्टमसत्त्वमेतयोः ॥ २९६ ॥

જેમ દર્પણની અંદર નગર દેખવામાં આવે છે, તેમ જેમાં આ જગત્રૂપ આભાસ દેખવામાં આવે છે, તે પરબ્રહ્મ હું પોતે છું એમ જાણવાથી તું કૃતકૃત્ય થશે. ૨૯૨

નટવેશની માફક દેહત્યાગ

परमार्थभूतं निजरूपमाद्यं चिदद्वयानन्दमरूपमक्रियम् ।
तदेत्य मिथ्यावपुरुत्सृजेत शैलूषवद्वेषमुपात्तमात्मनः ॥ २९३ ॥

જે પોતાનું રૂપ સત્ય, આદ્ય, ચૈતન્યરૂપ, અદ્વૈત, આનંદરૂપ, નિરાકાર અને ક્રિયારહિત છે તેને પામીને, આ મિથ્યા શરીર કે જે નટના વેશની પેઠે વેશવાળું છે તેનો ત્યાગ કરવો. ૨૯૩

सर्वात्मना दृश्यमिदं मृषैव नैवाहमर्थः क्षणिकत्वदर्शनात् ।
जानाम्यहं सर्वमिति प्रतीतिः कुतोऽहमादेः क्षणिकस्य सिध्येत् ॥

આ સર્વ દૃશ્ય વસ્તુ અનાત્મારૂપ હોવાથી મિથ્યા જ છે; કારણ કે સર્વમાં ક્ષણિકપણું જોવામાં આવે છે. જેને ક્ષણિક જોવું અહંકાર આદિ છે તેને 'હું સઘળાને જાણું છું' એવી પ્રતીતિ થવી કેમ જ સંભવે ! ૨૯૪

अहंपदार्थस्त्वहमादिसाक्षी नित्यः सुषुप्तावपि भावदर्शनात् ।
ब्रूते ह्यजो नित्य इति श्रुतिः स्वयं तत्प्रत्यगात्मा सदसद्विलक्षणः ॥

અહંપદનો અર્થ રૂપ તથા અહં આદિના સાક્ષીરૂપ આત્મા [illegible] છે [illegible] કે સુષુપ્તિમાં પણ તેનું અસ્તિત્વ [illegible] છે. [illegible] છે અને નિત્ય છે' એમ શ્રુતિ [illegible] અસત્થી વિલક્ષણ છે. ૨૯૫

[illegible]

विकारिणां सर्वविकारवेत्ता नित्याविकारो भवितुं समर्हति ।
मनोरथस्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटं पुनः पुनर्दृष्टमसत्त्वमेतयोः ॥ २९६ ॥

विज्ञानाख्यमहासिना श्रुतिमता विच्छिद्य शीर्षत्रयं
निर्मूल्याहिमिमं निधिं सुखकरं धीरोऽनुभोक्तुं क्षमः ॥३०३॥

સત્વ, રજ અને તમ એ ગુણોરૂપી ત્રણ પ્રચંડ ફણાવાળો મહા બળવાન્ અને ઘોર અહંકારરૂપી સર્પ બ્રહ્માનંદરૂપી ભંડારને પોતાના શરીરથી વીંટી બેઠો છે. એટલામાટે શ્રુતિની સહાયતાવાળા વિજ્ઞાનરૂપ મોટા ખડ્ગથી ત્રણે ફણોને કાપી નાંખી એ સર્પને નિર્મૂળ કરવામા આવે ત્યારે ધીર પુરૂષથી એ સુખધામી ભંડાર ભોગવી શકાય છે. ૩૦૩

અહંકારનું વિષરૂપે વર્ણન.

यावद्वा यत्किंचिद्विषदोषस्फूर्तिरस्ति चेद्देहे ।
कथमारोग्याय भवेत्तद्वदहन्तापि योगिनो मुक्त्यै ॥ ३०४ ॥

જ્યાં સુધી શરીરમા થોડોક પણ ઝેરનો વેગ જણાતો હોય ત્યાં સુધી આરોગ્ય થતું જ નથી; તેમ જ્યાં સુધી યોગીને થોડોક પણ અહંકાર હોય ત્યાં સુધી મુક્તિ થતી નથી. ૩૦૪

અહંભાવે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ.

अहमोऽत्यन्तनिवृत्त्या तत्कृतनानाविकल्पसंहृत्या
प्रत्यक्तत्त्वविवेकादिदमहमस्मीति विन्दते तत्त्वम् ॥ ३०५ ॥

અહંકારની અત્યંત નિવૃત્તિથી, અહંકારે કરેલા અનેક પ્રકારના ભેદોનો સંહાર કરવાથી અને આત્મતત્ત્વના વિવેકથી "હું બ્રહ્મ છું" એ રીતનું તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે ૩૦૫

अहंकारे कर्तर्यहमिति मतिं मुञ्च सहसा
विकारात्मन्यात्मप्रतिफलजुषि स्वस्थितिमुषि ।

પુરૂષને સંસારના કારણરૂપ જોવામાં આવતા બીજા પ્રતિબંધો ભલે હોય, પણ સઘળાઓનું મૂળ પ્રથમ વિકાર અહંકાર છે. ૨૯૯

અહંકાર તથા મોક્ષ ભિન્ન

यावत्स्यात्स्वस्य संम्बंधोऽहंकारेण दुरात्मना ।
तावन्न लेशमात्रापि मुक्तिवार्ता विलक्षणा ॥ ३०० ॥

જ્યાં સૂધી દુષ્ટાત્મારૂપ અહંકારની સાથે પોતાનો સંબંધ હોય ત્યાં સૂધી મુક્તિની વાત લેશ માત્ર પણ નથી; કારણ કે મુક્તિ એ વાત જૂદા પ્રકારની જ છે. ૩૦૦

અહંકારત્યાગથી સ્વપ્રકાશપ્રાપ્તિ.

अहंकारग्रहान्मुक्तः स्वरूपमुपपद्यते ।
चन्द्रवद्विमलः पूर्णः सदानन्दः स्वयंप्रभः ॥ ३०१ ॥

અહંકારરૂપી ગ્રહથી મુકાય ત્યારે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, કે જેથી ચંદ્રની પેઠે નિર્મળ પૂર્ણ, સદાનંદ અને સ્વયંપ્રકાશરૂપે થાય છે. ૩૦૧

यो वा पुरे सोऽहमिति प्रतीतो बुद्ध्या प्रक्लृप्तस्तमसातिमूढया ।
तस्यैव निःशेषतया विनाशे ब्रह्मात्मभावः प्रतिबन्धशून्यः ॥

શરીરમાં તમોગુણથી અત્યંત મૂઢ થયેલી બુદ્ધિએ કલ્પેલો જે અહંકાર 'તે હું' એવી રીતે પ્રતીત થાય છે. તેનો નિઃશેષ વિનાશ થાય ત્યારે બ્રહ્માત્મભાવ પ્રતિબંધ રહિત પ્રકટ થાય છે.

અહંકારનું સર્પરૂપે વર્ણન.

ब्रह्मानन्दनिधिर्महाबलवताहंकारघोराहिना
संवेष्ट्यात्मनि रक्ष्यते गुणमयैश्चण्डैस्त्रिभिर्मस्तकैः ।

यदध्यासात्प्राप्ता जनिमृतिजरादुःखबहुला
प्रतीचश्चिन्मूर्तेस्तव सुखतनोः संसृतिरियम् ॥ ३०६ ॥

અહંકાર કે જે કર્તા છે, વિકારોરૂપ છે, ફળવડે સંતુષ્ટ થનારો છે અને આત્મસ્થિતિને ચોરનાર છે, તેમાં 'હું છું' એવી બુદ્ધિનો તું ત્યાગ કર. તું કે જે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય અને સુખરૂપ છે, તેને અહંકારના અધ્યાસથી જન્મ, મરણ, જરા અને દુઃખોથી ઘેરાયલો આ સંસાર પ્રાપ્ત થયો છે. ૩૦૬

અહંકારરૂપ અધ્યાસથી સંસારપ્રાપ્તિ.

सदैकरूपस्य चिदात्मनो विभोरानन्दमूर्तेरनवद्यकीर्तेः ।
नैवान्यथा क्वाप्यविकारिणस्ते विनाहमध्यासममुष्य संसृतिः ॥

તું કે જે સર્વદા એકરૂપ, ચૈતન્ય, વ્યાપક, આનંદરૂપ, નિર્દોષ કીર્તિવાળો અને નિર્વિકાર છે, તેને અહંકારના અધ્યાસ વિના બીજા કોઈ પણ પ્રકારથી આ સંસાર પ્રાપ્ત થતો નથી.

જ્ઞાનરૂપી તરવારથી અહંકારનો નાશ.

तस्मादहंकारमिमं स्वशत्रुं भोक्तुर्गले कण्टकवत्प्रतीतम् ।
विच्छिद्य विज्ञानमहासिना स्फुटं भुङ्क्ष्वात्मसाम्राज्यसुखं यथेष्टम्

જેમ ભોજન કરનારને ગળામાં કાંટો હોય, તે મહાદુઃખદાયી છે તેમ તેને મહાદુઃખ દેનારા આ અહંકારરૂપી શત્રુને વિજ્ઞાનરૂપ મોટા ખડ્ગથી કાપી નાંખીને, તું આત્મજ્ઞાનરૂપી ચક્રવર્તીપણાના સ્પષ્ટ સુખને યથેષ્ટ રીતે ભોગવ. ૩૦૮

ततोऽहमादेर्विनिवर्त्य वृत्तिं संत्यक्तरागः परमार्थलाभात् ।
तूष्णीं समास्स्वात्मसुखानुभूत्या पूर्णात्मना ब्रह्मणि निर्विकल्पः ॥

यदध्यासात्प्राप्ता जनिमृतिजरादुःखबहुला
प्रतीचश्चिन्मूर्तेस्तव सुखतनोः संसृतिरियम् ॥ ३०६ ॥

અહંકાર કે જે કર્તા છે, વિકારીરૂપ છે, ફળવડે સંતુષ્ટ થનારો છે અને આત્મસ્થિતિને ચોરનાર છે, તેમાં 'હું છું' એવી બુદ્ધિનો તું ત્યાગ કર. તું કે જે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય અને સુખરૂપ છે, તેને અહંકારના અધ્યાસથી જન્મ, મરણ, જરા અને દુઃખોથી ભરેલો આ સંસાર પ્રાપ્ત થયો છે. ૩૦૬

અહંકારરૂપ અધ્યાસથી સંસારપ્રાપ્તિ.

सदैकरूपस्य चिदात्मनो विभोरानन्दमूर्तेरनवद्यकीर्तेः ।
नैवान्यथा क्वाप्यविकारिणस्ते विनाहमध्यासममुष्य संसृतिः ॥

તું કે જે સર્વદા એકરૂપ, ચૈતન્ય, વ્યાપક, આનંદરૂપ, નિર્દોષ કીર્તિવાળો અને નિર્વિકાર છે, તેને અહંકારના અધ્યાસ વિના બીજા કોઈ પણ પ્રકારથી આ સંસાર પ્રાપ્ત થતો નથી.

જ્ઞાનરૂપી તરવારથી અહંકારનો નાશ.

तस्मादहंकारमिमं स्वशत्रुं भोक्तुर्गले कण्टकवत्प्रतीतम् ।
विच्छिद्य विज्ञानमहासिना स्फुटं भुङ्क्ष्वात्मसाम्राज्यसुखं यथेष्टम्

જેમ ભોજન કરનારને ગળામાં કાંટો હોય, તો મહાદુ:ખ થાય છે તેમ તેને મહાદુ:ખ દેનાર આ અહંકારરૂપી શત્રુને વિજ્ઞાનરૂપ મોટી તરવારથી કાપી નાંખીને, તું આત્મજ્ઞાનરૂપી સામ્રાજ્યના સ્વરૂપ સુખને યથેષ્ટ રીતે ભોગવ. ૩૦૮

ततोऽहमादेर्विनिवर्त्य वृत्तिं संत्यक्तरागः परमार्थलाभात् ।
तूष्णीं समास्स्वात्मसुखानुभूत्या [illegible]

यदध्यासात्प्राप्ता जनिमृतिजरादुःखबहुला
प्रतीचश्चिन्मूर्तेस्तव सुखतनोः संसृतिरियम् ॥ ३०६ ॥

અહંકાર કે જે કર્ત્તા છે, વિકારરૂપ છે, ફળવડે સંતુષ્ટ થનારો છે અને આત્મસ્થિતિને ચોરનાર છે, તેમાં 'હું છું' એવી બુદ્ધિનો તું ત્યાગ કર. તું કે જે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય અને સુખરૂપ છે, તેને અહંકારના અધ્યાસથી જન્મ, મરણ, જરા અને દુઃખોથી ઘેરાયલો આ સંસાર પ્રાપ્ત થયો છે. ૩૦૬

અહંકારરૂપ અધ્યાસથી સંસારપ્રાપ્તિ.

सदैकरूपस्य चिदात्मनो विभोरानन्दमूर्तेरनवद्यकीर्तेः।
नैवान्यथा क्वाप्यविकारिणस्ते विनाहमध्यासममुष्य संसृतिः॥

તું કે જે સર્વદા એકરૂપ, ચૈતન્ય, વ્યાપક, આનંદરૂપ, નિર્દોષ કીર્તિવાળો અને નિર્વિકાર છે, તેને અહંકારના અધ્યાસ વિના બીજા કોઇ પણ પ્રકારથી આ સંસાર પ્રાપ્ત થતો નથી.

જ્ઞાનરૂપી તરવારથી અહંકારનો નાશ.

तस्मादहंकारमिमं स्वशत्रुं भोक्तुर्गले कण्टकवत्प्रतीतम्।
विच्छिद्य विज्ञानमहासिना स्फुटं भुङ्क्ष्वात्मसाम्राज्यसुखं यथेष्टम्

જેમ ભોજન કરનારને ગળામાં કાંટો હોય, તે મહાદુઃખદાયી છે તેમ તેને મહાદુઃખ દેનારા આ અહંકારરૂપી શત્રુને વિજ્ઞાનરૂપ મોટા ખડ્ગથી કાપી નાંખીને, તું આત્મજ્ઞાનરૂપી ચક્રવર્તીપણાના સ્પષ્ટ સુખને યથેષ્ટ રીતે ભોગવ. ૩૦૮

ततोऽहमादेर्विनिवर्त्य वृत्तिं संत्यक्तरागः परमार्थलाभात्।
तूष्णीं समास्स्वात्मसुखानुभूत्या पूर्णात्मना ब्रह्मणि निर्विकल्पः॥

એ પ્રમાણે દેહરૂપ થઇ આત્માથી ભેદ પડવાને લીધે વિષયોના અનુસંધાનમાં જે તત્પરપણું થાય છે, તેજ સંસારરૂપી બંધનના કારણરૂપ છે. ૩૧૨

કાર્યરૂપ વાસનાનો નિરોધ.

कार्यप्रवर्धनाद्बीजप्रवृद्धिः परिदृश्यते ।
कार्यनाशाद्बीजनाशस्तस्मात्कार्यं निरोधयेत् ॥ ३१३ ॥

બીજનાં કાર્યની વૃદ્ધિ થવાથી બીજની વૃદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે; અને કાર્યોનો નાશ થવાથી બીજનો નાશ થતો જોવામાં આવે છે. એટલા માટે વાસનાના કાર્યરૂપ વિષયોને રોકવા જોઇએ.

वासनावृद्धितः कार्यं कार्यवृद्ध्या च वासना ।
वर्धते सर्वथा पुंसः संसारो न निवर्तते ॥ ३१४ ॥

વાસના વધવાથી વિષયો વધે છે અને વિષયો વધવાથી વાસના વધે છે અને એમ થવાથી પુરૂષને કોઇ રીતે સંસાર નિવૃત્ત થતો નથી. ૩૧૪

संसारबन्धविच्छित्त्यै तद्द्वयं प्रदहेद्यतिः ।
वासनावृद्धिरेताभ्यां चिन्तया क्रियया बहिः ॥ ३१५ ॥
ताभ्यां प्रवर्धमाना सा सूते संसृतिमात्मनः ।
त्रयाणां च क्षयोपायः सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ३१६ ॥

સંસારરૂપ બંધનને તોડી નાખવામાટે સંન્યાસીએ વાસના અને વિષયો એ બન્ને બાળી નાંખવાં જોઇએ. મનમાં ચિંતન કરવાથી તથા બહારની ક્રિયા કરવાથી વાસના વધે છે અને બન્નેની જતી વાસના સંસારને ઉત્પન્ન કરે છે; એટલામાટે

અનુભવ થાય ત્યારે બંધન અને બંધનથી થતાં દુખો લેશમાત્ર પણ જોવામાં આવતાં નથી. ૩૨૦

दृश्यं प्रतीतं प्रविलापयन्सन्सन्मात्रमानन्दघनं विभावयन् ।
समाहितः सन्बहिरन्तरं वा कालं नयेथाः सति कर्मबन्धे ॥

જો તને કર્મબંધ હોય તો, પ્રતીત થતા દૃશ્ય પદાર્થોનો લય કરતાં, આનંદઘન સન્માત્ર બ્રહ્મની ભાવના કરતાં અને અંદરના તથા બહારના વિષયોથી સાવચેત રહેતાં કાલક્ષેપ કર. ૩૨૧

બ્રહ્મનિષ્ઠામાં પ્રમાદ એ જ હાનિ.

प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायां न कर्तव्यः कदाचन ।
प्रमादो मृत्युरित्याह भगवान्ब्रह्मणः सुतः ॥ ३२२ ॥

બ્રહ્મનિષ્ઠામાં કદી પણ પ્રમાદ (ગફલત) કરવો નહીં. કારણ કે પ્રમાદ એ જ મૃત્યુ છે, એમ-બ્રહ્માના પુત્ર મહાત્મા સનત્કુમાર કહે છે. ૩૨૨

પ્રમાદ વ્યથાના કારણરૂપ.

न प्रमादादनर्थोऽन्यो ज्ञानिनः स्वस्वरूपतः ।
ततो मोहस्ततोऽहंधीस्ततो बन्धस्ततो व्यथा ॥ ३२३ ॥

જ્ઞાનીને પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રમાદ કરવા કરતાં બીજો કોઈ પણ મોટો અનર્થ નથી. કારણ કે પ્રમાદથી મોહ, મોહથી અહંબુદ્ધિ, અહંબુદ્ધિથી બંધ અને બંધથી વ્યથા થાય છે. ૩૨૩

विषयाभिमुखं दृष्ट्वा विद्वांसमपि विस्मृतिः ।
विक्षेपयति धीदोषैर्योषा जारमिव प्रियम् ॥ ३२४ ॥

એટલા માટે સમાધિમાં તત્ત્વને જાણનારા વિવેકીને, પ્રમાદથી વધારે કોઈ પણ બીજો શત્રુ નથી. તત્ત્વમાં ચિત્તની એકાગ્રતા રાખનારને સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે, માટે તું તત્ત્વમાં ચિત્તની એકાગ્રતા રાખ અને વિષયોથી સાવચેત રહે. ૩૨૮

ततः स्वरूपविभ्रंशो विभ्रष्टस्तु पतत्यधः ।
पतितस्य विना नाशं पुनर्नारोह ईक्ष्यते ॥ ३२९ ॥

તે પોતાના સ્વરૂપમાંથી પ્રમાદને લીધે છટકે છે એટલે નીચે પડે છે. એ પ્રમાણે જે નીચે પડે છે, તે જ દુઃખી થાય છે; પણ પાછો તુરત ચડી શકતો નથી. ૩૨૯

संकल्पं वर्जयेत्तस्मात्सर्वानर्थस्य कारणम् ।
जीवतो यस्य कैवल्यं विदेहे च स केवलः ॥
यत्किंचित्पश्यतो भेदं भयं ब्रूते यजुःश्रुतिः ॥ ३३० ॥

એટલા માટે સઘળા અનર્થોના કારણરૂપ સંકલ્પને છોડી દેવો જોઈએ. જેને જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, તેને વિદેહમુક્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે જે પુરુષ જરા પણ ભેદદૃષ્ટિ રાખે, તેને ભય પ્રાપ્ત થાય છે એમ યજુર્વેદની શ્રુતિ કહે છે ૩૩૦

ભેદ એ જ ભયનું કારણ

यदा कदा वापि विपश्चिदेष ब्रह्मण्यनन्तेऽप्यणुमात्रभेदम् ।
पश्यत्यथामुष्य भयं तदैव यद्वीक्षितं भिन्नतया प्रमादात् ॥३३१

જો વિદ્વાન કોઈ વખતે પણ અનંત બ્રહ્મમાં પ્રમાદને લીધે અણુમાત્ર પણ ભેદને જુવે તો તેને તે સમયેજ ભય પ્રાપ્ત થાય છે (પ્રમાદવિના ભેદ દેખવામાં આવતો નથી.) ૩૩૧

श्रुतिस्मृतिन्यायशतैर्निषिद्धे दृश्येऽत्र यः स्वात्ममतिं करोति ।
उपैति दुःखोपरिदुःखजातं निषिद्धकर्ता स मलिम्लुचो यथा ॥ ३३२

સેંકડો શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાયોએ અપવાદ કર્યા છતાં પણ જે પુરૂષ દૃશ્ય પદાર્થમાં અહંબુદ્ધિ કરે. તે નિષેધનો કરનાર પુરૂષ ભુંડાં કામ કરનારા મલિન પુરૂષની પેઠે દુઃખ ઉપર દુઃખને જ પામ્યા કરે છે. ૩૩૨

सत्याभिसन्धानरतो विमुक्तो महत्त्वमात्मीयमुपैति नित्यम् ।
मिथ्याभिसन्धानरतस्तु नश्येद्दृष्टं तदेतद्यदचौरचौरयोः ३३३

જેમ શાહુકાર સાચાનું અભિસંધાન કરવાને લીધે સર્વદા છુટો રહી મોટાઈ મેળવે છે અને ચોર માણસ ખોટી વાતનું અભિસંધાન કરવાને લીધે ખરાબ થાય છે, તેમ સમજુ માણસ સત્ય બ્રહ્મવસ્તુનું અભિસંધાન કરવા મુક્ત રહી પોતાની અવિચળ મહત્તાને મેળવે છે અને મૂઢ માણસ દેહઆદિ ખોટા પદાર્થોનું અભિસંધાન કરવાથી સંસારમાં દુઃખી થાય છે ૩૩૩

વળિ એ રીતે કહે છે.

यतिरसदनुसन्धिं बन्धहेतुं विहाय
स्वयमयमहमस्मीत्यात्मदृष्ट्यैव ति
सुखयति ननु निष्ठा ब्रह्मणि स्वानुभूत्या
हरति परमविद्याकार्यदुःखं प्रतीतम् ॥ ३३४ ॥

મુમુક્ષુએ ખોટા દેહાદિકનું અનુસંધાન કે જે બંધનું કારણ છે તેને છોડી દઈ 'હું બ્રહ્મ છું' એવી આત્મદૃષ્ટિ કરતા રહેવું જોઈએ બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વરૂપના અનુભવથી સુખ આપે છે અને પ્રતીત થએલા અવિદ્યાનાં કાર્યરૂપ મહાદુઃખને હરે છે ૩૩૪

અને વિષયોને છોડી દઈ, નિત્ય આત્મામાં નિષ્ઠા રાખીને તે દશ્યોનું ગ્રહણ નજ થાય, એમ કરવું જોઈએ. ૩૪૧

सर्वात्मसिद्धये भिक्षोः कृतश्रवणकर्मणः ।
समाधिं विदधात्येषा शान्तो दान्त इति श्रुतिः ॥ ३४२ ॥

જેણે વેદાંતનું શ્રવણ કર્યું હોય એવા સંન્યાસીને સર્વાત્મરૂપતાની સિદ્ધિને વાસ્તે 'શાંતોદાંતઃ' એ શ્રુતિ સમાધિ કરવાની આજ્ઞા કરે છે. ૩૪૨

વાસનાનું દૃઢપણું.

आरूढशक्तेरहमो विनाशः कर्तुं न शक्यः सहसापि पण्डितैः ।
ये निर्विकल्पाख्यसमाधिनिश्चलास्तानन्तरानन्तभवा हि वासनाः

જેઓ નિર્વિકલ્પ નામની સમાધિમાં નિશ્ચળ થએલા હોય છે, તેવા પંડિતોથી પણ અનાદિકાળથી જામેલા અહંકારનો સહસા નાશ કરી શકાતો નથી કારણ કે વાસનાઓ અનેક જન્મોની લાગેલી હોય છે. ૩૪૩

अहंबुद्ध्यैव मोहिन्या योजयित्वावृतेर्बलात् ।
विक्षेपशक्तिः पुरुषं विक्षेपयति तद्गुणैः ॥ ३४४ ॥

આવરણના બળથી મોહ કરનારી અહંબુદ્ધિમાં જોડી દઈને વિક્ષેપશક્તિ, પોતાના ગુણોથી પુરૂષને વિક્ષેપમાં નાંખે છે ૩૪૪

વિક્ષેપશક્તિ ક્યારે જિતાય !

विक्षेपशक्तिविजयो विषमो विधातुं
निःशेषमावरणशक्तिनिवृत्त्यभावे ।

અમેર. પુરૂને ફરીવાર સંસાર પ્રાપ્ત થવાનું બીજ શું રહ્યું ? કાંઈ પણ ન રહ્યું

[illegible] ।
[illegible] ॥ ૩૪૮ ॥

યથાર્થ રીતે પદાર્થનું જ્ઞાન થવાથી આવરણની નિવૃત્તિ, વિક્ષેપજ્ઞાનનો નાશ અને નિવૃત્તિથી સર્વેમાં દુઃખોની નિવૃત્તિ [illegible] થાય છે ૩૪૮

[illegible] આવશ્યકતા.

[illegible] ।
[illegible] ॥ ૩૪૯ ॥

[illegible] રીતે [illegible] જ્ઞાન [illegible] નિવૃત્તિ, [illegible] જ્ઞાનનો નાશ અને [illegible] નિવૃત્તિ [illegible] છે, [illegible] ૩૪૯

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

જ્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિથી અદ્વૈત આત્માનું દર્શન થાય
છે ત્યારે અજ્ઞાનરૂપી હૃદયની ગાંઠનો નિઃશેષ લય થાય છે. ૩૫૪

હું તું આદિ બુદ્ધિના દોષો.

स्वमहमिदमितीयं कल्पना बुद्धिदोषा-
त्प्रभवति परमात्मन्यद्वये निर्विशेषे ।
प्रविलसति समाधावस्य सर्वो विकल्पो
विलयनमुपगच्छेद्वस्तुतत्त्वावधृत्या ॥ ३५५ ॥

અદ્વય અને નિર્વિશેષ પરમાત્મામાં બુદ્ધિના આ દોષને લીધે 'તું હું' અને 'આ' કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે. પણ સ માધિમાં વસ્તુના તત્વનો નિશ્ચય થવાથી સઘળો વિકલ્પ લ પામે છે. ૩૫૫

સંન્યાસીનું લક્ષણ

शान्तो दान्तः परमुपरतः क्षान्तियुक्तः समाधिं
कुर्वन्नित्यं कलयति यतिः स्वस्य सर्वात्मभावम् ।
तेनाविद्यातिमिरजनितान्साधु दग्ध्वा विकल्पान्
ब्रह्माकृत्या निवसति सुखं निष्क्रियो निर्विकल्पः ॥ ३५६ ॥

શાંત, જિતેન્દ્રિય, પરમ ઉપરામ પામેલો, ક્ષમાવાળો અને નિત્ય સમાધિ કરતો સંન્યાસી, પોતાના સર્વાત્મભાવનો યથાર્થ અનુભવ કરે છે. એ અનુભવને લીધે, અવિદ્યારૂપી અંધારાથી ઉત્પન્ન થએલા વિકલ્પોને બાળી નાંખી પોતે ક્રિયારહિત અને વિકલ્પરહિત થઈ બ્રહ્મરૂપ બની સુખે રહે છે. ૩૫૬

समाहिता ये प्रविलाप्य बाह्यं श्रोत्रादि चेतः स्वमहं चिदात्मनि ।
त एव मुक्ता भवपाशबन्धैर्नान्ये तु पारोक्ष्यकथाभिधायिनः ॥ ३५७

अतीव सूक्ष्मं परमात्मतत्त्वं न स्थूलदृष्ट्या प्रतिपत्तुमर्हति ।
समाधिनात्यन्तसुसूक्ष्मवृत्त्या ज्ञातव्यमार्यैरतिशुद्धबुद्धिभिः ॥३६१॥

પરમાત્માનું તત્વ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જાણી શકાય એવું નથી; એટલામાટે અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા સજ્જનોએ સમાધિ કરી બહુ જ સૂક્ષ્મ વૃત્તિથી તેને જાણવું જોઇએ. ૩૬૧

મનને સુવર્ણદૃષ્ટાંત.

यथा सुवर्णं पटुपाकशोधितं त्यक्त्वा मलं स्वात्मगुणं समृच्छति ।
तथा मनः सत्त्वरजस्तमोमलं ध्यानेन संत्यज्य समेति तत्त्वम् ॥३६२॥

જેમ સારી રીતે તાવીને શુદ્ધ કરેલું સોનું મેલને છોડી દઈ પોતાના ગુણને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ધ્યાનથી શુદ્ધ કરેલું મન સત્વ, રજ, અને તમરૂપી મેલને છોડી દઈ, તત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૬૨

નિર્વિકલ્પ સમાધિ ક્યારે થાય ?

निरन्तराभ्यासवशात्तदित्थं पक्वं मनो ब्रह्मणि लीयते यदा ।
तदा समाधिः स विकल्पवर्जितः स्वतोऽद्वयानन्दरसानुभावकः३६२

એમ મન નિરંતર અભ્યાસને લીધે પક્વ થઈને જ્યારે બ્રહ્મમાં લય પામે ત્યારે પોતાની મેળે જ અદ્વૈત આનંદ રસનો અનુભવ કરાવનારી નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય છે. ૩૬૩

સમાધિનું પ્રાબલ્ય.

समाधिनानेन समस्तवासनाग्रन्थेर्विनाशोऽखिलकर्मनाशः ।
अन्तर्बहिः सर्वत एव सर्वदा स्वरूपविस्फूर्तिरयत्नतः स्यात् ॥३६४॥

આ સમાધિથી સઘળી વાસનારૂપ ગાંઠનો નાશ થાય છે, સઘળાં કર્મોનો નાશ થાય છે અને યત્ન વગર જ અંદર બહાર

ચિત્તનિરોધની શ્રેષ્ઠતા.

एकान्तस्थितिरिन्द्रियोपरमणे हेतुर्दमश्चेतसः
संरोधे करणं शमेन विलयं यायादहंवासना ।
तेनानन्दरसानुभूतिरचला ब्राह्मी सदा योगिन-
स्तस्माच्चित्तनिरोध एव सततं कार्यः प्रयत्नान्मुनेः ॥ ३६९ ॥

એકાંતમાં રહેવાથી ઇન્દ્રિયોનો ઉપરામ થાય છે, ઇન્દ્રિયોના ઉપરામથી ચિત્તનો સંરોધ (શમ) થાય છે, નિરોધથી અહંકારરૂપ વાસનાનો લય થાય છે અને એ મટવાથી યોગીને સર્વદા બ્રહ્મસંબંધી અવિચળ આનંદ રસનો અનુભવ થાય છે; એટલા માટે યોગીએ પ્રયત્નપૂર્વક ચિત્તનો નિરોધ કરવો જોઇએ. ૩૬૯

વાણી આદિનો લય.

वाचं नियच्छात्मनि तं नियच्छ बुद्धौ धियं यच्छ च बुद्धिसाक्षिणि
तं चापि पूर्णात्मनि निर्विकल्पे विलाप्य शान्तिं परमां भजस्व ३७०

વાણીનો મનમાં, મનનો બુદ્ધિમાં, બુદ્ધિનો બુદ્ધિના સાક્ષીમાં અને તે સાક્ષીનો નિર્વિકલ્પ પૂર્ણાત્મામાં લય કરી પરમ શાંતિને ધારણ કર. ૩૭૦

देहप्राणेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभिरुपाधिभिः ।
यैर्यैर्वृत्तेःसमायोगस्तत्तद्भावोऽस्य योगिनः ॥ ३७१ ॥

દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ આદિ જે જે ઉપાધિઓવડે વૃત્તિનો સમાગમ થાય, તે તે ભાવપણું યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૭૧

तन्निवृत्त्या मुनेः सम्यक्सर्वोपरमणं सुखम् ।
संदृश्यते सदानन्दरसानुभवविप्लवः ॥ ३७२ ॥

આત્માની અદ્વિતીયતા.

अन्तः स्वयं चापि बहिः स्वयं च स्वयं पुरस्तात्स्वयमेव पश्चात्
स्वयं ह्यवाच्यां स्वयमप्युदीच्यां तथोपरिष्टात्स्वयमप्यधस्तात् ३९०

અંદર, બહાર, આગળ, પાછળ, દક્ષિણમાં, ઉત્તરમાં, ઉંચે અને નીચે, પોતે એક આત્મા જ છે; બીજું કાંઈ નથી. ૩૯૦

तरङ्गफेनभ्रमबुद्बुदादि सर्वं स्वरूपेण जलं यथा तथा ।
चिदेव देहाद्यहमन्तमेतत्सर्वं चिदेवैकरसं विशुद्धम् ॥ ३९१ ॥

જેમ તરંગ, ફીણ, ચકરી અને પરપોટા આદિ સઘળા પદાર્થો સ્વરૂપે જળ જ છે, તેમ દેહથી તે અહંકાર પર્યંત આ સઘળું એકરસ અને પરમ શુદ્ધ ચૈતન્ય જ છે. ૩૯૧

તું હું આદિ સર્વ મિથ્યા.

सदेवेदं सर्वं जगदवगतं वाङ्मनसयोः
सतोऽन्यन्नास्त्येव प्रकृतिपरसीम्नि स्थितवतः ।
पृथक् किं मृत्स्नायाः कलशघटकुम्भाद्यवगतं
वदत्येष भ्रान्तस्त्वमहमिति मायामदिरया ॥ ३९२ ॥

વાણી અને મન આદિથી જાણવામાં આવતું આ જગત્ બ્રહ્મરૂપજ છે; પ્રકૃતિથી પર સીમાડામાં રહેલાં બ્રહ્મથી નોખું નથી. ઘટ, કળશ અને કુંભ આદિ માટીના પદાર્થો માટીથી જુદા હોય છે ? નથી જ હોતા. જે પુરૂષ જગતને બ્રહ્મથી નોખું કહેતો હોય તે પુરૂષ 'તું' અને 'હું' ઇત્યાદિ આકારવાળી માયારૂપી મદિરાથી ભ્રાંતિ પામેલો છે, એમ જાણવું. ૩૯૨

क्रियासमभिहारेण यत्र नान्यदिति श्रुतिः ।
ब्रवीति द्वैतराहित्यं मिथ्याध्यासनिवृत्तये ॥ ३९३ ॥

ભિમાનના સંબંધથી દૂર. વેદનાં વચનોથી સિદ્ધ. નિત્ય
'હું' શબ્દથી પ્રસિદ્ધ થતું જે પૂર્ણ બ્રહ્મ છે, તેનો વિ
પુરૂષ સમાધિમાં અનુભવ કરે છે. ૪૧૦

अजरममरमस्ताभाववस्तुस्वरूपं
स्तिमितसलिलराशिप्रख्यमाख्याविहीनम् ।
शमितगुणविकारं शाश्वतं शान्तमेकं
हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४११ ॥

જરારહિત, મરણરહિત, સર્વદા ભાવ વસ્તુરૂપ, નિ
થયેલા સમુદ્ર જેવું, નામ રહિત, જેમાં ગુણોના વિકાર
થાયછે એવું, અવિચળ, શાંત અને એક જે પરબ્રહ્મ છે,
વિદ્વાન્ પુરૂષ સમાધિમાં અનુભવ કરે છે. ૪૧૧

समाहितान्तःकरणः स्वरूपे विलोकयात्मानमखण्डवैभवम् ।
विच्छिन्धि बन्धं भवगन्धगन्धितं यत्नेन पुंस्त्वं सफलीकुरुष्व

તું અંતઃકરણને સ્વરૂપમાં એકાગ્ર કરીને અખંડ વૈ
વાળા આત્માને જો. બંધને કાપી નાખ અને સંસારના ગં
દુર્ગંધી થએલા પુરૂષપણાને યત્નથી સફળ કર. ૪૧૨

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
भावयन्नात्मनात्मानं न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥ ४१३ ॥

બધી ઉપાધિઓથી રહિત, સચ્ચિદાનંદરૂપ અને અ
આત્માને પોતારૂપ ધાર એમ ધારવાથી તને પાછો સંસા
ફેરો રહેશે નહીં. ૪૧૩

મહાત્માને પુનર્જન્મનો અભાવ.

छायेव पुंसः परिदृश्यमानमाभासरूपेण फलानुभूत्या ।
शरीरमाराच्छववन्निरस्तं पुनर्न संधत्त इदं महात्मा ॥४१

જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો.

ब्रह्माकारतया सदा स्थिततया निर्मुक्तबाह्यार्थधी-
रन्यावेदितभोग्यभोगकलनो निद्रालुवद्बालवत् ।
स्वप्नालोकितलोकवज्जगदिदं पश्यन्क्वचिल्लब्धधी-
रास्ते कश्चिदनन्तपुण्यफलभुग्धन्यः स मान्यो भुवि ॥ ४२६ ॥

સર્વદા બ્રહ્માકારપણે રહેવાને લીધે જેની બાહ્ય વિષયવાળી બુદ્ધિ ઉંઘેલા બાળક પેઠે છૂટી ગઈ હોય, એવા બીજાઓએ નિવેદન કરેલા ભોગ્ય પદાર્થોને બાળકની પેઠે ભોગવનાર અને આ જગતને સ્વપ્નમાં દેખવામાં આવતા લોકો જેવું દેખતો સ્થિતપ્રજ્ઞયોગી કોઈ સ્થળમાં બેસી રહે છે. એવા યોગીને જ અનંત પુણ્યોના ફળોને ભોગવનાર અને પૃથ્વીમાં માનપાત્ર સમજવો.

સ્થિત પ્રજ્ઞનું લક્ષણ.

स्थितप्रज्ञो यतिरयं यः सदानन्दमश्नुते ।
ब्रह्मण्येव विलीनात्मा निर्विकारो विनिष्क्रियः ॥ ४२७ ॥

નિર્વિકાર ક્રિયારહિત અને બ્રહ્મમાં જ લીન વૃત્તિવાળો જે સર્વદા આનંદમાં રહેતો હોય, તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ (નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળો) સમજવો. ૪૨૭

...नोः शोधितयोरेकभावावगाहिनी ।
... च चिन्मात्रा वृत्तिः प्रज्ञेति कथ्यते ॥ ४२८ ॥

...શુદ્ધ કરેલ, બ્રહ્મ તથા આત્માની એકતામાં ... વિકલ્પરહિત ચૈતન્યાકાર જે વૃત્તિ હોય, તે પ્રજ્ઞા કહેવાય.

જીવન્મુક્ત કોને કહેવો!

सुस्थितासौ भवेद्यस्य स्थितप्रज्ञः स उच्यते ।
यस्य स्थिरा भवेत्प्रज्ञा यस्यानन्दो निरन्तरः

प्रपञ्चो विस्मृतप्रायः स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४२९ ॥

એ પ્રજ્ઞા જેની સારી રીતે સ્થિરતા પામેલી હોય, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. જેની પ્રજ્ઞા સ્થિરતા પામેલી હોય, જેને આનંદ નિરંતર વર્તતો હોય અને પ્રપંચને ઘણું કરી ભૂલી જ ગયો હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે ૪૨૯

लीनधीरपि जागर्ति यो जाग्रद्धर्मवर्जितः ।
बोधो निर्वासनो यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३० ॥

બુદ્ધિ લીન થયા છતાં પણ જે જાગતો હોય, જાગતાં છતાં જાગ્રતના ધર્મોથી રહિત હોય અને જેનો બોધ વાસનારહિત હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૪૩૦

शान्तसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः ।
यस्य चित्तं विनिश्चिन्तं स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३१ ॥

જેને સંસારની રચનાનું અનુસંધાન શાંત થયું હોય, જે પોતે કલાવાન્ છતાં પણ કલા રહિતની પેઠે વર્તતો હોય અને જેનું ચિત્ત નિશ્ચયયુક્ત થયું હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

वर्तमानेऽपि देहेऽस्मिञ्छायावदनुवर्तिनि ।
अहन्ताममताभावो जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३२ ॥

છાયાની પેઠે અનુસરનારો આ દેહ વિદ્યમાન છતાં પણ જેને તેમાં અહંતા કે મમતા ન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

अतीताननुसन्धानं भविष्यदविचारणम् ॥
औदासीन्यमपि प्राप्तं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३३ ॥

જે પુરુષ ગયેલી વાતનું સ્મરણ કરતો ન હોય, ભવિષ્ય-

જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો.

ब्रह्माकारतया सदा स्थिततया निर्मुक्तबाह्यार्थधी-
रन्यावेदितभोग्यभोगकलनो निद्रालुवद्बालवत् ।
स्वप्नालोकितलोकवज्जगदिदं पश्यन्क्वचिल्लब्धधी-
रास्ते कश्चिदनन्तपुण्यफलभुग्धन्यः स मान्यो भुवि ॥ ४२६ ॥

સર્વદા બ્રહ્માકારપણે રહેવાને લીધે જેની બાહ્ય વિષયવાળી બુદ્ધિ ઉંઘેલા માણસ પેઠે છૂટી ગઈ હોય, એવા બીજાઓએ નિવેદન કરેલા ભોગ્ય પદાર્થોને બાળકની પેઠે ભોગવનાર અને આ જગતને સ્વપ્નમાં દેખવામાં આવતા લોકો જેવું દેખતો સ્થિતપ્રજ્ઞયોગી કોઈ સ્થળમાં બેસી રહે છે એવા યોગીને જ અનંત પુણ્યોનાં ફળોને ભોગવનાર અને પૃથ્વીમાં માનપાત્ર સમજવો.

સ્થિત પ્રજ્ઞનું લક્ષણ.

स्थितप्रज्ञो यतिरयं यः सदानन्दमश्नुते ।
ब्रह्मण्येव विलीनात्मा निर्विकारो विनिष्क्रियः ॥ ४२७ ॥

નિર્વિકાર, ક્રિયારહિત અને બ્રહ્મમાં જ લીન વૃત્તિવાળો જે યોગી સર્વદા આનંદમાં રહેતો હોય તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ (નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળો) સમજવો. ૪૨૭

ब्रह्मात्मनोः शोधितयोरेकभावावगाहिनी ।
निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्तिः प्रज्ञेति कथ्यते ॥ ४२८ ॥

ઉપાધિઓથી મુક્ત થએલ, બ્રહ્મ તથા આત્માની એકતામાં રહેલ, વિકલ્પ રહિત બ્રહ્માકાર જે વૃત્તિ હોય, તે પ્રજ્ઞા કહેવાય.

જીવન્મુક્ત કોને કહેવો?

सुस्थिताऽसौ भवेद्यस्य स्थितप्रज्ञः स उच्यते ।
यस्य स्थिता भवेत्प्रज्ञा यस्यानन्दो निरन्तरः

મપમો વિસ્મૃતભાવઃ સ જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥ ૪૨૯ ॥

જે પ્રજ્ઞા જેની સારી રીતે સ્થિરતા પામેલી હોય, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. જેની પ્રજ્ઞા સ્થિરતા પામેલી હોય, જેને આનંદ નિરંતર વર્તતો હોય અને પ્રપંચને ઘણું કરી ભૂલી જ ગયો હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૪૨૯

લીનધીરપિ જાગર્તિ યો જાગ્રદ્ધર્મવર્જિતઃ ।
બોધો નિર્વાસનો યસ્ય સ જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥ ૪૩૦ ॥

બુદ્ધિ લીન થયા છતાં પણ જે જાગતો હોય, જાગતાં છતાં જાગ્રતના ધર્મોથી રહિત હોય અને જેનો બોધ વાસનારહિત હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૪૩૦

શાન્તસંસારકલનઃ કલાવાનપિ નિષ્કલઃ ।
યસ્ય ચિત્તં વિનિશ્ચિન્તં સ જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥ ૪૩૧ ॥

જેને સંસારની રચનાનું અનુસંધાન શાંત થયું હોય, જે પોતે કલાવાન છતાં પણ કલા રહિતની પેઠે વર્તતો હોય અને જેનું ચિત્ત નિશ્ચયયુક્ત થયું હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

વર્તમાનેઽપિ દેહેઽસ્મિઞ્છાયાવદનુવર્તિનિ ।
અહન્તામમતાભાવો જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૨ ॥

છાયાની પેઠે અનુસરનારો, આ દેહ વિદ્યમાન છતાં પણ જેને તેમાં અહંતા કે મમતા ન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

અતીતાનનુસન્ધાનં ભવિષ્યદવિચારણમ્ ।
ઔદાસીન્યમપિ પ્રાપ્તં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૩ ॥

જે પુરૂષ ગયેલી વાતનું સ્મરણ કરતો ન હોય, ભવિષ્ય-

વાતનો વિચાર કરતો ન હોય અને સઘળામાં ઉદાસીન રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૩

गुणदोषविशिष्टेऽस्मिन्स्वभावेन विलक्षणे ।
सर्वत्र समदर्शित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३४ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણતાવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળ સમાન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૪

इष्टानिष्टार्थसंप्राप्तौ समदर्शितयात्मनि ।
उभयत्राविकारित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३५ ॥

ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતા સમદૃષ્ટિપણાને લીધે જેનું મન સર્વદા બેઉ પદાર્થોથી નિર્વિકાર જ રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૫

ब्रह्मानन्दरसास्वादासक्तचित्ततया यतेः ।
अन्तर्बहिरविज्ञानं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३६ ॥

બ્રહ્માનંદનો રસ પીવામાં ચિત્ત આસક્ત થવાને લીધે જેને અંદરના તથા બહારના વિષયોનું ભાન ન રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૬

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहंभाववर्जितः ।
औदासीन्येन यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३७ ॥

દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિમાં તથા બીજા કામકાજમાં અહંતા મમતાથી રહિત થઇને જે સર્વદા ઉદાસીનપણાથી રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૭

विज्ञात आत्मनो यस्य ब्रह्मभावः श्रुतेर्बलात् ।
भवबन्धविनिर्मुक्तः स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३८ ॥

જેણે યુક્તિના બળથી પોતાનું બ્રહ્મપણું જાણેલું હોય અને જે સંસારના બંધનથી છૂટેલો હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

देहेन्द्रियेष्वहंभाव इदंभावस्तदन्यके ।
यस्य नो भवतः क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३९ ॥

જેને કદી પણ દેહ કે ઇન્દ્રિયોમાં અહંપણું અને બીજા પદાર્થોમાં ઇદંભાવ (આ સત્ય છે એવી બુદ્ધિ) ન થતાં હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૯

न प्रत्यग्ब्रह्मणो भेदं कदापि ब्रह्मसर्गयोः ।
प्रज्ञया यो विजानाति स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४० ॥

જે પુરૂષ પોતાની બુદ્ધિથી કદીપણ જીવ તથા બ્રહ્મના ભેદને કે બ્રહ્મ તથા જગતના ભેદને દેખતો ન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૦

साधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन्पीड्यमानेऽपि दुर्जनैः ।
समभावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४१ ॥

સારાં માણસો આ શરીરની પૂજા કરે કે નીચ માણસો આ શરીરને પીડા કરે, તોપણ બન્નેમાં જેને સમભાવ હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૧

यत्र प्रविष्टा विषयाः परेरिता नदीप्रवाहा इव वारिराशौ ।
लीयन्ति सन्मात्रतया न विक्रियामुत्पादयन्त्येष यतिर्विमुक्तः ॥

બીજાઓએ પ્રેરેલા વિષયો, સમુદ્રમાં નદીઓના પ્રવાહોની પેઠે જેમાં પેસીને બ્રહ્મરૂપપણે લીન થઇ જાય, પણ કોઇ જાતની વિક્રિયાને ઉત્પન્ન ન કરે, તે સંન્યાસીને જીવન્મુક્ત જાણવો.

વાલનો વિચાર કરતો ન હોય અને સઘળામાં ઉદાસીન રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૩

गुणदोषविशिष्टेऽस्मिन्स्वभावेन विलक्षणे ।
सर्वत्र समदर्शित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३४ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણતાવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળ સમાન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૪

इष्टानिष्टार्थसम्प्राप्तौ समदर्शितयात्मनि ।
उभयत्राविकारित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३५ ॥

ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતાં સમદૃષ્ટિપણાને લીધે જેનું મન સર્વદા બેઉ પદાર્થોમાં નિર્વિકાર જ રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૫

ब्रह्मानन्दरसास्वादासक्तचित्ततया यतेः ।
अन्तर्बहिरविज्ञानं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३६ ॥

બ્રહ્માનંદનો રસ પીવામાં ચિત્ત આસક્ત થવાને લીધે જેને અંદરના તથા બહારના વિષયોનું ભાન ન રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૬

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहंभाववर्जितः ।
औदासीन्येन यस्तिष्ठेत् स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३७ ॥

દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિમાં તથા બીજાં કામકાજમાં અહંતા મમતાથી રહિત થઈને જે સર્વદા ઉદાસીનપણાથી રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૭

विज्ञात आत्मनो यस्य ब्रह्मभावः श्रुतेर्बलात् ।
भवबन्धविनिर्मुक्तः स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३८ ॥

એવી સ્તુતિના બળથી પોતાનું બ્રહ્મપણું જાણેલું હોય અને જે સંસારના બંધનથી છૂટેલો હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

देहेन्द्रियेष्वहंभाव इदंभावस्तदन्यके ।
यस्य नो भवतः क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३९ ॥

જેને કદી પણ દેહ કે ઇન્દ્રિયોમાં અહંપણું અને બીજા પદાર્થોમાં ઇદંભાવ (આ સત્ય છે એવી બુદ્ધિ) ન થતાં હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૯

न प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदं कदापि ब्रह्मसर्गयोः ।
प्रज्ञया यो विजानाति स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४० ॥

જે પુરૂષ પોતાની બુદ્ધિથી કદીપણ જીવ તથા બ્રહ્મના ભેદને કે બ્રહ્મ તથા જગતના ભેદને લેખતો ન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૦

साधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन्पीड्यमानेऽपि दुर्जनैः ।
समभावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४१ ॥

સારાં માણસો આ શરીરની પૂજા કરે કે નીચ માણસો આ શરીરને પીડા કરે, તોપણ બન્નેમાં જેને સમભાવ હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૧

यत्र प्रविष्टा विषयाः परेरिता नदीप्रवाहा इव वारिराशौ ।
लीयन्ति सन्मात्रतया न विक्रियामुत्पादयन्त्येष यतिर्विमुक्तः ॥

બીજાઓએ પ્રેરેલા વિષયો, સમુદ્રમાં નદીઓના પ્રવાહોની પેઠે જેમાં પેસીને બ્રહ્મરૂપપણે લીન થઇ જાય, પણ કોઈ જાતની વિક્રિયાને ઉત્પન્ન ન કરે, તે સંન્યાસીને જીવન્મુક્ત જાણવો.

વાતનો વિચાર કરતો ન હોય અને સઘળામાં ઉદાસીન રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૩

गुणदोषविशिष्टेऽस्मिन्स्वभावेन विलक्षणे ।
सर्वत्र समदर्शित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३४ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણતાવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળે સમાન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૪

इष्टानिष्टार्थसंप्राप्तौ समदर्शितयात्मनि ।
उभयत्राविकारित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३५ ॥

ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતાં સમદૃષ્ટિપણાને લીધે જેનું મન સર્વદા એઉ પદાર્થોથી નિર્વિકાર જ રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો ૪૩૫

ब्रह्मानन्दरसास्वादासक्तचित्ततया यतेः ।
अन्तर्बहिरविज्ञानं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३६ ॥

બ્રહ્માનંદનો રસ પીવામાં ચિત્ત આસક્ત થવાને લીધે જેને અંદરના તથા બહારના વિષયોનું ભાન ન રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૬

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहंभाववर्जितः ।
औदासीन्येन यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३७ ॥

દેહ તથા ઇંદ્રિય આદિમાં તથા બીજાં કામકાજમાં અહંતા મમતાથી રહિત થઈને જે સર્વદા ઉદાસીનપણાથી રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૭

विज्ञात आत्मनो यस्य ब्रह्मभावः श्रुतेर्बलात् ।
भवबन्धविनिर्मुक्तः स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३८ ॥

જેણે શ્રુતિના બળથી પોતાનું બ્રહ્મપણું જાણેલું હોય અ
જે સંસારના બંધનથી છૂટેલો હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવે

देहेन्द्रियेष्वहंभाव इदंभावस्तदन्यके ।
यस्य नो भवतः क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३९ ॥

જેને કદી પણ દેહ કે ઇન્દ્રિયોમાં અહંપણું અને બીજા
પદાર્થોમાં ઇદંભાવ (આ સત્ય છે એવી બુદ્ધિ) ન થતાં હોય,
તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૯

न प्रत्यग्ब्रह्मणो भेदं कदापि ब्रह्मसर्गयोः ।
प्रज्ञया यो विजानाति स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४० ॥

જે પુરુષ પોતાની બુદ્ધિથી કદીપણ જીવ તથા બ્રહ્મના
ભેદને કે બ્રહ્મ તથા જગતના ભેદને લેખતો ન હોય, તેને
જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૦

साधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन्पीड्यमानेऽपि दुर्जनैः ।
समभावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४१ ॥

સારાં માણસો આ શરીરની પૂજા કરે કે નીચ માણસો
આ શરીરને પીડા કરે, તોપણ બન્નેમાં જેને સમભાવ હોય,
તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૧

त्र प्रविष्टा विषयाः परेरिता नदीप्रवाहा इव वारिराशौ ।
पन्ति सन्मात्रतया न विक्रियामुत्पादयन्त्येष यतिर्विमुक्तः ॥

બીજાઓએ પ્રેરેલા વિષયો, સમુદ્રમાં નદીઓના પ્રવાહોની
જેમાં પેસીને બ્રહ્મરૂપપણે લીન થઇ જાય, પણ કોઇ જાતની
યાને ઉત્પન્ન ન કરે, તે સંન્યાસીને જીવન્મુક્ત જાણવો.

વર્તનો વિચાર કરતો ન હોય અને મધ્યમાં ઉદાસીન રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૩

गुणदोषविशिष्टेऽस्मिन्स्वभावेन विलक्षणे ।
सर्वत्र समदर्शित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३४ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણતાવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળે સમાન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૪

इष्टानिष्टार्थसंप्राप्तौ समदर्शितयात्मनि ।
उभयत्राविकारित्वं जीवन्मુक્તस्य लक्षणम् ॥ ४३५ ॥

ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતાં સમદૃષ્ટિપણાને લીધે જેનું મન બન્નેય પદાર્થોમાં નિર્વિકાર જ રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૫

ब्रह्मानन्दरसास्वादासक्तचित्ततया यतेः ।
अन्तर्बहिरविज्ञानं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३६ ॥

બ્રહ્માનંદના રસ પીવામાં ચિત્ત આસક્ત થવાને લીધે જેને અંદરનું તથા બહારનું વિશેષ ભાન ન રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૬

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहंभाववर्जितः ।
औदासीन्येन यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३७ ॥

દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિમાં તથા તેમના કર્તવ્યમાં અહંતા [illegible] વિના જે સર્વદા ઉદાસીનપણાથી રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૭

विज्ञात आत्मनो यस्य ब्रह्मभावः श्रुतेर्बलात् ।
भवबन्धविनिर्मुक्तः स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३८ ॥

જેને, કાળના બળથી પોતાનું બ્રહ્મપણું ભાસતું હોય અને જે સંસારના બંધનથી છૂટેલો હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

देहेन्द्रियेष्वहंभाव इदंभावस्तदन्यके ।
यस्य नो भवतः क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३९ ॥

જેને કદી પણ દેહ કે ઇન્દ્રિયોમાં અહંપણું અને બીજા પદાર્થોમાં ઇદંભાવ (આ મારું છે એવી બુદ્ધિ) ન થતાં હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૯

न प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदं कदापि ब्रह्मसर्गयोः ।
प्रज्ञया यो विजानाति स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४० ॥

જે પુરુષ પોતાની બુદ્ધિથી કદીપણ જીવ તથા બ્રહ્મના ભેદને કે બ્રહ્મ તથા જગતના ભેદને જાણતો ન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૦

साधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन्पीड्यमानेऽपि दुर्जनैः ।
समभावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४१ ॥

સારા માણસો આ શરીરની પૂજા કરે કે નીચ માણસો આ શરીરને પીડા કરે, તોપણ બન્નેમાં જેને સમભાવ હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૧

यत्र प्रविष्टा विषयाः परेरिता नदीप्रवाहा इव वारिराशौ ।
लीयन्ति सन्मात्रतया न विक्रियामुत्पादयन्त्येष यतिर्विमुक्तः ॥

બીજાઓએ પ્રેરેલા વિષયો, સમુદ્રમાં નદીઓના પ્રવાહોની પેઠે જેમાં પેસીને બ્રહ્મરૂપપણે લીન થઈ જાય, પણ કોઈ જાતની વિક્રિયાને ઉત્પન્ન ન કરે, તે સંન્યાસીને જીવન્મુક્ત જાણવો.

વાતનો વિચાર કરતો ન હોય અને સઘળામાં ઉદાસીન રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૩

गुणदोषविशिष्टेऽस्मिन्स्वभावेन विलक्षणे ।
सर्वत्र समदर्शित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३४ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણતાવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળ સમાન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૪

इष्टानिष्टार्थसंप्राप्तौ समदर्शितयात्मनि ।
उभयत्राविकारित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३५ ॥

ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતાં સમદૃષ્ટિપણાને લીધે જેનું મન સર્વદા બેઉ પદાર્થોથી નિર્વિકાર જ રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૫

ब्रह्मानन्दरसस्वादासक्तचित्ततया यतेः ।
अन्तर्बहिरविज्ञानं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३६ ॥

બ્રહ્માનંદનો રસ પીવામાં ચિત્ત આસક્ત થવાને લીધે જેને અંદરના તથા બહારના વિષયોનું ભાન ન રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૬

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहंभाववर्जितः ।
औदासीन्येन यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३७ ॥

દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિમાં તથા બીજા કામકાજમાં અહંતા મમતાથી રહિત થઇને જે સર્વદા ઉદાસીનપણાથી રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૭

विज्ञात आत्मनो यस्य ब्रह्मभावः श्रुतेर्बलात् ।
भवबन्धविनिर्मुक्तः स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३८ ॥

વાતનો વિચાર કરતો ન હોય અને મધળામાં ઉદાસીન રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૩

गुणदोषविशिष्टेऽस्मिन्स्वभावेन विलक्षणे ।
सर्वत्र समदर्शित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३४ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણતાવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળ સમાન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૪

इष्टानिष्टार्थसंप्राप्तौ समदर्शितयात्मनि ।
उभयत्राविकारित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३५ ॥

ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતાં સમદૃષ્ટિપણાને લીધે જેનું મન સર્વદા બેઉ પદાર્થોથી નિર્વિકાર જ રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૫

ब्रह्मानन्दरसास्वादासक्तचित्ततया यतेः ।
अन्तर्बहिरविज्ञानं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३६ ॥

બ્રહ્માનંદનો રસ પીવામાં ચિત્ત આસક્ત થવાને લીધે જેને અંદરના તથા બહારના વિષયોનું ભાન ન રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૬

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहंभाववर्जितः ।
औदासीन्येन यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३७ ॥

દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિમાં તથા બીજા કામકાજમાં અહંતા મમતાથી [illegible] થઈને જે સર્વદા ઉદાસીનપણાથી રહેતો હોય, તેને [illegible] સમજવો. ૪૩૭

विज्ञा[illegible] यस्य ब्रह्मभावः श्रुतेर्बलात् ।
[illegible] स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३८ ॥

જેણે શ્રુતિના બળથી પોતાનું બ્રહ્મપણું જાણેલું હોય અને જે સંસારના બંધનથી છૂટેલો હોય. તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

देहेन्द्रियेष्वहंभाव इदंभावस्तदन्यके ।
यस्य नो भवतः क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३९ ॥

જેને કદી પણ દેહ કે ઇન્દ્રિયોમાં અહંપણું અને બીજા પદાર્થોમાં ઇદંભાવ (આ સત્ય છે એવી બુદ્ધિ) ન થતાં હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો ૪૩૯

न प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदं कदापि ब्रह्मसर्गयोः ।
प्रज्ञया यो विजानाति स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४० ॥

જે પુરૂષ પોતાની બુદ્ધિથી કદીપણ જીવ તથા બ્રહ્મના ભેદને કે બ્રહ્મ તથા જગતના ભેદને દેખતો ન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૦

साधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन्पीड्यमानेऽपि दुर्जनैः ।
समभावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४१ ॥

સારાં માણસો આ શરીરની પૂજા કરે કે નીચ માણસો આ શરીરને પીડા કરે, તોપણ બન્નેમાં જેને સમભાવ હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૧

यत्र प्रविष्टा विषयाः परेरिता नदीप्रवाहा इव वारिराशौ ।
लीयन्ति सन्मात्रतया न विक्रियामुत्पादयन्त्येष यतिर्विमुक्तः ॥

બીજાઓએ પ્રેરેલા વિષયો, સમુદ્રમાં નદીઓના પ્રવાહોની પેઠે જેમાં પેસીને બ્રહ્મરૂપપણે લીન થઈ જાય, પણ કોઈ જાતની વિક્રિયાને ઉત્પન્ન ન કરે, તે સંન્યાસીને જીવન્મુક્ત જાણવો.

વાતનો વિચાર કરતો ન હોય અને સઘળામાં ઉદાસીન રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત કહેવો. ૪૩૩

गुणदोषविशिष्टेऽस्मिन्स्वभावेन विलक्षणे ।
सर्वत्र समदर्शित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३४ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણતાવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળ સમાન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૪

इष्टानिष्टार्थसंप्राप्तौ समदर्शितयात्मनि ।
उभयत्राविकारित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३५ ॥

ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતાં સમદૃષ્ટિપણાને લીધે જેનું મન સર્વદા બેઉ પદાર્થોથી નિર્વિકાર જ રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૫

ब्रह्मानन्दरसास्वादासक्तचित्ततया यतेः ।
अन्तर्बहिरविज्ञानं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३६ ॥

બ્રહ્માનંદનો રસ પીવામાં ચિત્ત આસક્ત થવાને લીધે જેને અંદરના તથા બહારના વિષયોનું ભાન ન રહે, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૬

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहंभाववर्जितः ।
औदासीन्येन यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३७ ॥

દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિમાં તથા બીજા કામકાજમાં અહંતા મમતાથી રહિત થઈને જે સર્વદા ત્રાહિતપણાથી રહેતો હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૩૭

विज्ञात आत्मनो यस्य ब्रह्मभावः श्रुतेर्बलात् ।
भवबन्धविनिर्मुक्तः स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३८ ॥

જેણે મુનિના બળથી પોતાનું બ્રહ્મપણું જાણેલું હોય અને જે સંસારના બંધનથી છૂટેલો હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

देहेन्द्रियेष्वहंभाव इदंभावस्तदन्यके ।
यस्य नो भवतः क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३९ ॥

જેને કદી પણ દેહ કે ઇન્દ્રિયોમાં અહંપણું અને બીજા પદાર્થોમાં ઇદંભાવ (આ સત્ય છે એવી બુદ્ધિ) ન થતાં હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો ૪૩૯

न प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदं कदापि ब्रह्मसर्गयोः ।
प्रज्ञया यो विजानाति स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४० ॥

જે પુરૂષ પોતાની બુદ્ધિથી કદીપણુ જીવ તથા બ્રહ્મના ભેદને કે બ્રહ્મ તથા જગતના ભેદને દેખતો ન હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૦

साधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन्पीड्यमानेऽपि दुर्जनैः ।
समभावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४४१ ॥

સારાં માણસો આ શરીરની પૂજા કરે કે નીચ માણસો આ શરીરને પીડા કરે, તોપણ બન્નેમાં જેને સમભાવ હોય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૪૪૧

यत्र प्रविष्टा विषयाः परेरिता नदीप्रवाहा इव वारिराशौ ।
लीयन्ति सन्मात्रतया न विक्रियामुत्पादयन्त्येष यतिर्विमुक्तः ॥

બીજાઓએ પ્રેરેલા વિષયો, સમુદ્રમાં નદીઓના પ્રવાહોની પેઠે જેમાં પેસીને બ્રહ્મરૂપપણે લીન થઇ જાય, પણ કોઇ જાતની વિક્રિયાને ઉત્પન્ન ન કરે, તે સંન્યાસીને જીવન્મુક્ત જાણવો—

છે એમ માનવામાં આવે છે. કારણ કે ફળનો ઉદય ક્રિયાથી જ થાય છે; ક્રિયાવગર કદી થતો નથી. ૪૪૭

કર્મનો લય કયારે ?

अहं ब्रह्मेति विज्ञानात्कल्पकोटिशतार्जितम् ।
संचितं विलयं याति प्रबोधात्स्वप्नकर्मवत् ॥ ४४८ ॥

જેમ જાગ્રત અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સ્વપ્નમાં કર્મોનો લય થાય છે તેમ 'અહંબ્રહ્મ' એટલે 'હું બ્રહ્મ છું' એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સેંકડો અને કરોડો કલ્પોમાં થયેલાં સંચિત કર્મોનો લય થાય છે. ૪૪૮

સ્વપ્નનું મિથ્યાત્વનિરૂપણ.

यत्कृतं स्वप्नवेलायां पुण्यं वा पापमुल्बणम् ।
सुप्तोत्थितस्य किं तत्स्यात्स्वर्गाय नरकाय वा ॥४४९॥

સ્વપ્નના સમયમાં જે ભારે પુણ્ય કે પાપ કરવામાં આવ્યું હોય, તે પુણ્ય કે તે પાપ સ્વપ્નમાંથી જાગેલાને સ્વર્ગ કે નરક આપી શકે છે ? નથી જ આપી શકતું. ૪૪૯

ભાવી કર્મની નિર્લેપતા.

स्वमसङ्गमुदासीनं परिज्ञाय नभो यथा ।
न श्लिष्यति च यत्किंचित्कदाचिद्भाविकर्मभिः ॥४५०॥

આકાશની પેઠે પોતાના સ્વરૂપને અસંગ અને ઉદાસીન જાણ્યા પછી પુરૂષને ભવિષ્ય કાળનાં કર્મો કદી કાંઇ પણ સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. ૪૫૦

આત્માને ઉપાધિનો અભાવ.

न नभो घटयोगेन सुरागन्धेन लिप्यते ।
तथात्मोपाधियोगेन तद्धर्मैर्नैव लिप्यते ॥४५१॥

સ્વરૂપાનંદરૂપી અમૃતના પૂરથી ભરેલા પરબ્રહ્મરૂપ સમુદ્રનો મહિમા વચનથી કહી શકાતો નથી અને મનથી ધારી શકાતો નથી, કે જે મહિમાના અંશના અંશમાં, સમુદ્રમાં પડેલા વૃષ્ટિના કરાની પેઠે લીન થઇ ગએલું મારૂં મન હમણાં આનંદરૂપે નિર્વાણ પામેલું છે. ૪૮૩

क्व गतं केन वा नीतं कुत्र लीनमिदं जगत् ।
अधुनैव मया दृष्टं नास्ति किं महदद्भुतम् ॥ ४८४ ॥

આ જગત્ ક્યાં ગયું હતું, ક્યાં લીન થયું હતું અને તેને કોણ લઈ ગયું હતું ? આ તો હમણાં જ મારા જોવામાં આવ્યું. આ મોટું અદ્ભુત નહીં કે ? ૪૮૪

किं हेयं किमुपादेयं किमन्यत्किं विलक्षणम् ।
अखण्डानन्दपीयूषपूर्णे ब्रह्ममहार्णवे ॥ ४८५ ॥

અખંડ આનંદરૂપી અમૃતથી ભરેલા બ્રહ્મરૂપી મહાસાગરમાં શું લેવું, શું છોડી દેવું, શું ભિન્ન છે અને શું વિલક્ષણ છે ? કાંઇ પણ નહીં. ૪૮૫

દર્શનાદિથી મારૂં વિલક્ષણપણું

न किंचिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेद्म्यहम् ।
स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि विलक्षणः ॥ ४८६ ॥

આ સ્થિતિમાં હું કાંઇ દેખતો નથી, સાંભળતો નથી અને પણ નથી; હું તો સદાનંદમય પોતાના સ્વરૂપને લીધે સર્વથી વિલક્ષણ છું. ૪૮૬

ગુરુને અભિવંદન.

नमो नमस्ते गुरवे महात्मने विमुक्तसङ्गाय सदुत्तमाय ।
नित्याद्वयानन्दरसस्वरूपिणे भूम्ने सदापारदयाम्बुधाम्ने ॥४८७॥

મા.. ગુરુ કે જે મહાત્મા, મમતા રહિત, સત્પુરુષોમાં ઉત્તમ, નિત્ય તથા અદ્વિતીય આનંદ રસસ્વરૂપ, વ્યાપક અને અતિશય અપાર દયાના સમુદ્રરૂપ છે, તેમને હું પ્રણામ કરું છું. ૪૮૭

...कटाक्षशशिसान्द्रचन्द्रिकापातधूतभवतापजश्रमः ।
प्राप्तवानहमखण्डवैभवानन्दमात्मपदमक्षयं क्षणात् ॥ ४८८ ॥

જેમના કટાક્ષરૂપી ચંદ્રમાના ગાઢ કિરણો પડવાથી હું સંસારરૂપી તાપથી થયેલા પરિશ્રમથી મુક્ત થઈ આનંદરૂપ અને અખંડ વૈભવવાળા આત્મપદને પામ્યો છું તે આપને હું પ્રણામ કરું છું. ૪૮૮

धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं विमुक्तोऽहं भवग्रहात् ।
नित्यानन्दस्वरूपोऽहं पूर्णोऽहं त्वदनुग्रहात् ॥ ४८९ ॥

હું આપના અનુગ્રહથી ભાગ્યશાળી થયો છું, કૃતાર્થ થયો, સંસારરૂપી ગ્રહથી મુક્ત થયો છું, નિત્ય આનંદરૂપ થયો અને પૂર્ણ થયો છું. ૪૮૯

આત્મામાં આસક્તિનો અભાવ.

असङ्गोऽहमनङ्गोऽहमलिङ्गोऽहमभङ्गुरः ।
प्रशान्तोऽहमनन्तोऽहममलोऽहं चिरन्तनः ॥ ४९० ॥

હું અસંગ છું, અંગ રહિત છું, લિંગશરીરથી રહિત છું ... છું, અનંત છું, નિર્મળ છું અને સનાતન છું. ૪૯૦

આત્મામાં કર્તાનો અભાવ.

अकर्ताहमभोक्ताहमविकारोऽहमक्रियः ।
...दबोधस्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः ॥ ४९१ ॥

... અકર્તા છું, અભોક્તા છું, નિર્વિકાર છું, ક્રિયારહિત છું, ...રૂપ છું, કેવળ છું અને સદા મંગળરૂપ છું. ૪૯૧

સ્વરૂપાનંદરૂપી અમૃતના પૂરથી ભરેલા પરબ્રહ્મરૂપ સમુદ્રનો મહિમા વચનથી કહી શકાતો નથી અને મનથી ધારી શકાતો નથી; કે જે મહિમાના અંશના અંશમાં, સમુદ્રમાં પડેલા વૃષ્ટિના કરાની પેઠે લીન થઇ ગએલું મારૂં મન હમણાં આનંદરૂપે નિર્વાણ પામેલું છે. ૪૮૩

क्व गतं केन वा नीतं कुत्र लीनमिदं जगत् ।
अधुनैव मया दृष्टं नास्ति किं महदद्भुतम् ॥ ४८४ ॥

આ જગત્ ક્યાં ગયું હતું, ક્યાં લીન થયું હતું અને તેને કોણ લઇ ગયું હતું? આ તો હમણાં જ મારા જોવામાં આવ્યું. આ મોટું અદ્ભુત નહીં કે? ૪૮૪

किं हेयं किमुपादेयं किमन्यत्किं विलक्षणम् ।
अखण्डानन्दपीयूषपूर्णे ब्रह्ममहार्णवे ॥ ४८५ ॥

અખંડ આનંદરૂપી અમૃતથી ભરેલા બ્રહ્મરૂપી મહાસાગરમાં શું લેવું, શું છોડી દેવું, શું ભિન્ન છે અને શું વિલક્ષણ છે? કાંઇ પણ નહીં. ૪૮૫

દર્શનાદિથી મારૂં વિલક્ષણપણું.

न किंचिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेद्म्यहम् ।
स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि विलक्षणः ॥ ४८६ ॥

આ દર્શનાદિમાં હું કાંઇ દેખતો નથી, સાંભળતો નથી અને જાણતો પણ નથી; હું તો સદાનંદમય પોતાના સ્વરૂપને લીધે પોતેથી વિલક્ષણ છું. ૪૮૬

ગુરૂને અભિવંદન.

नमो नमस्ते गुरवे महात्मने विमुक्तसङ्गाय सदुत्तमाय ।
नित्याद्वयानन्दरसस्वरूपिणे भूम्ने सदापारदयाम्बुधाम्ने ॥४८७॥

આપ ગુરુ કે જે મહાત્મા, સંગથી રહિત, સત્પુરૂષોમાં ઉત્તમ, નિત્ય તથા અદ્વિતીય આનંદ રસસ્વરૂપ, વ્યાપક અને સર્વદા અપાર દયાના સમુદ્રરૂપ છો, તેમને હું પ્રણામ કરૂં છું. ૪૮૭

यत्कटाक्षशशिसान्द्रचन्द्रिकापातधूतभवतापजश्रमः ।

प्राप्तवानहमखण्डवैभवानन्दमात्मपदमक्षयं क्षणात् ॥ ४८८ ॥

જેમના કટાક્ષરૂપી ચંદ્રમાનાં ઘાટાં કિરણો પડવાથી હું સંસારરૂપી તાપથી થયેલા પરિશ્રમથી મુક્ત થઇ, આનંદરૂપ અને અખંડ વૈભવવાળા આત્મપદને પામ્યો છું, તે આપને હું પ્રણામ કરૂં છું. ૪૮૮

धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं विमुक्तोऽहं भवग्रहात् ।

नित्यानन्दस्वरूपोऽहं पूर्णोऽहं तदनुग्रहात् ॥ ४८९ ॥

હું આપના અનુગ્રહથી ભાગ્યશાળી થયો છું, કૃતાર્થ થયો છું, સંસારરૂપી ગ્રહથી મુક્ત થયો છું, નિત્ય આનંદરૂપ થયો છું અને પૂર્ણ થયો છું. ૪૮૯

મારામાં આસક્તિનો અભાવ

असङ्गोऽहमनङ्गोऽहमलिङ्गोऽहमभङ्गुरः ।

प्रशान्तोऽहमनन्तोऽहममलोऽहं चिरंतनः ॥ ४९० ॥

હું અસંગ છું, અંગ રહિત છું, લિંગશરીરથી રહિત છું, શાંત છું, અનંત છું, નિર્મળ છું અને સનાતન છું. ૪૯૦

મારામાં કર્તાનો અભાવ.

अकर्ताहमभोक्ताहमविकारोऽहमक्रियः ।

शुद्धबोधस्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः ॥ ४९१ ॥

હું અકર્તા છું, અભોક્તા છું, નિર્વિકાર છું, ક્રિયારહિત છું, શુદ્ધબોધરૂપ છું, કેવળ છું અને સદા મંગળરૂપ છું. ૪૯૧

સ્વરૂપાનંદરૂપી અમૃતના પૂરથી ભરેલા પરબ્રહ્મરૂપ સમુદ્રનો મહિમા વચનથી કહી શકાતો નથી અને મનથી ધારી શકાતો નથી, કે જે મહિમાના અંશના અંશમાં, સમુદ્રમાં પડેલા વૃષ્ટિના કરાની પેઠે લીન થઇ ગએલું મારૂં મન હમણાં આનંદરૂપે નિર્વાણ પામેલું છે. ૪૮૩

क्व गतं केन वा नीतं कुत्र लीनमिदं जगत् ।
अधुनैव मया दृष्टं नास्ति किं महदद्भुतम् ॥ ४८४ ॥

આ જગત્ ક્યાં ગયું હતું, ક્યાં લીન થયું હતું અને તેને કોણ લઇ ગયું હતું? આ તો હમણાં જ મારા જોવામાં આવ્યું. આ મોટું અદ્ભુત નહીં કે! ૪૮૪

किं हेयं किमुपादेयं किमन्यत्किं विलक्षणम् ।
अखण्डानन्दपीयूषपूर्णे ब्रह्ममहार्णवे ॥ ४८५ ॥

અખંડ આનંદરૂપી અમૃતથી ભરેલા બ્રહ્મરૂપી મહાસાગરમાં શું લેવું, શું છોડી દેવું, શું ભિન્ન છે અને શું વિલક્ષણ છે? કાંઇ પણ નહીં. ૪૮૫

દર્શનાદિથી મારૂં વિલક્ષણપણું.

न किंचिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेद्म्यहम् ।
स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि विलक्षणः ॥ ४८६ ॥

આ સ્થિતિમાં હું કાંઇ દેખતો નથી, સાંભળતો નથી અને જાણતો પણ નથી; હું તો સદાનંદમય પોતાના સ્વરૂપને લીધે સર્વથી વિલક્ષણ છું. ૪૮૬

ગુરૂને અભિવંદન.

नमो नमस्ते गुरवे महात्मने विमुक्तसङ्गाय सदुत्तमाय ।
नित्याद्वयानन्दरसस्वरूपिणे भूम्ने सदापारदयाम्बुधाम्ने ॥ ४८७ ॥

મારામાં શ્રવણાદિનો અભાવ.

द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः कर्तुर्भोक्तुर्विभिन्न एवाहम् ।

नित्यनिरन्तरनिष्क्रियनिःसीमासङ्गपूर्णबोधात्मा ॥४९२॥

હું જોનારથી, સાંભળનારથી, કરનારથી અને ભોગવનારથી નોખો જ છું. હું તો નિત્ય, નિરંતર, ક્રિયારહિત, અવધિરહિત અને સંગરહિત, પૂર્ણ બોધરૂપ છું. ૪૯૨

દ્રષ્ટા દૃશ્યાદિનો મારામાં અભાવ.

नाहमिदं नाहमदोऽप्युभयोरवभासकं परं शुद्धम् ।

बाह्याभ्यंतरशून्यं पूर्णब्रह्माद्वितीयमेवाहम् ॥ ४९३ ॥

હું દ્રષ્ટા નથી અને દૃશ્ય પણ નથી, હું તો એ બન્નેને પ્રકાશ આપનાર, પર, શુદ્ધ, બહાર તથા અંદરના શૂન્યરૂપ, પૂર્ણ અને અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ જ છું. ૪૯૩

મારામાં અખંડક આનંદરૂપતા.

निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदं मद इति कल्पनादूरम् ।

नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् ॥ ४९४ ॥

ઉપમા રહિત, અનાદિ, તત્વરૂપ, 'તું', હું, આ અને તે' એ કલ્પનાઓથી દૂર, નિત્ય, આનંદથી એકરસ, સત્ય અને અદ્વિતીય જે બ્રહ્મ છે, તે જ હું છું. ૪૯૪

હુંજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મહેશરૂપે.

नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः ।

अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्ममः ॥४९५॥

નરકાસુરને મારનાર નારાયણ હું છું, ત્રિપુરાસુરને મારનાર સદાશિવ હું છું, ઈશ્વર હું છું, અખંડ બોધરૂપ હું છું, સર્વનો સાક્ષી છું, નિયંતા રહિત છું, અહંતારહિત છું અને મમતા- [illegible] છું. ૪૯૫

ભોક્તા આદિનો અભાવ

सर्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो ज्ञानात्मनान्तर्बहिराश्रयः सन् ।
भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्वं यद्यत्पृथग्दृष्टमिदन्तया पुरा ॥४९६॥

સર્વ પદાર્થોમાં અંદર અને બહાર જ્ઞાનરૂપે હું જ રહેલો છું, ભોક્તા, ભોગ્ય અને પ્રથમ જે જે કાંઈ 'આ છે' એમ જોવામાં આવતું હતું, તે સઘળું હું પોતે જ છું ૪૯૬

વિભ્રમો સંસારસાગરના તરંગરૂપે

मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः ।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् ॥ ४९७ ॥

હું કે જે અનંત સુખના સમુદ્રરૂપ છું તેમાં માયારૂપી પવનના વિભ્રમને લીધે અનેક પ્રકારના જગતરૂપ મોજાં ઉત્પન્ન થાય છે અને લીન થાય છે ૪૯૭

स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमादारोपितानुस्फुरणेन लोकैः ।
काले यथा कल्पकवत्सरायनर्त्वादयो निष्कलनिर्विकल्पे ॥४९८॥

જેમ કાળ (અંશ વગરનો છતાં પણ તેમાં લોકોએ) કલ્પ, વર્ષ, અયન અને ઋતુ વગેરે આરોપેલાં છે તેમ હું કે જે અંશ વગરનો નિર્વિકલ્પ છું, તેમાં લોકોએ સ્થૂલ શરીર આદિપદાર્થો ભ્રાંતિથી આરોપેલા છે, કે જેઓ સ્ફુર્યા કરે છે. ૪૯૮

आरोपितं नाश्रयदूषकं भवेत्कदापि मूढैरतिदोषदूषितैः ।
नार्द्रीकरोत्यूषरभूमिभागं मरीचिकावारिमहाप्रवाहः ॥ ४९९ ॥

અત્યંત દોષથી દૂષિત થયેલા મૂઢ લોકોએ આરોપેલો પદાર્થ પોતાના અધિષ્ઠાનને દૂષિત કરનાર હોતો નથી; ઝાંઝ-

રહિત અને આકાશની પેઠે પૂર્ણ છું તેને ક્રિયા કેવી રીતે કેમ જ ઘટે ? ૫૦૩

આત્મામાં પુણ્યપાપાદિનો અભાવ

पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य निश्चेतसो निर्विकृतेर्निराकृतेः ।
कुतो ममाखण्डसुखानुभूतेर्ब्रूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुतिः ॥५०४॥

હું કે જે ઇંદ્રિયોથી રહિત, ચિત્તરહિત, નિર્વિકાર, નિરાકાર અને અખંડ સુખના અનુભવરૂપ છું, તેને પુણ્ય અને પાપનો સંબંધ કેમ જ ઘટે ? એથી 'अनन्वागत' એમ શ્રુતિ કહે છે. ૫૦૪

छायया स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा सुष्ठु दुष्ठु वा ।
न स्पृशत्येव यत्किंचित्पुरुषं तद्विलक्षणम् ॥ ५०५ ॥

છાયાને સ્પર્શ કરેલી ઉની, ટાઢી, સારી અથવા ખરાબ વસ્તુ, પુરુષ કે જે છાયાથી વિલક્ષણ છે, તેનો જરા પણ સ્પર્શ કરતી નથી. ૫૦૫

આત્મામાં સ્પર્શાદિનો અભાવ

न साक्षिणं साक्ष्यधर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् ।
अविकारमुदासीनं गृहधर्माः प्रदीपवत् ॥ ५०६ ॥

જેમ ઘરના ધર્મો દિવાને સ્પર્શ કરી શકતા નથી, તેમ સાક્ષી કે જે નોખો, નિર્વિકાર અને ઉદાસીન છે, તેને સાક્ષ્ય પદાર્થના ધર્મો સ્પર્શ કરી શકતા નથી. ૫૦૬

આત્મામાં સાક્ષી આદિનો અભાવ.

रवेर्यथा कर्मणि साक्षिभावो वह्नेर्यथा दाहनियामकत्वम् ।
रज्जोर्यथारोपितवस्तुसङ्गस्तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे ॥ ५०७ ॥

હું કે જે કૂટસ્થ ચૈતન્યરૂપી છું, તેનું સાક્ષીપણું જેવું કર્મમાં સૂર્યનું, તેના જેવું છે; નિયામકપણું જેવું અગ્નિ

દાહમાં હોય તેવું છે; આરોપિત વસ્તુઓનો સંગ, જેવો રજ્જુને સર્પઆદિ આરોપેલી વસ્તુઓનો હોય છે તેવો છે. ૫૦૭

कर्तापि वा कारयितापि नाहं भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम् ।
द्रष्टापि वा दर्शयितापि नाहं सोऽहं स्वयंज्योतिरनीदृगात्मा॥५०८॥

હું કરનાર કે કરાવનાર, ભોગવનાર કે ભોગવાવનાર અને જોનાર કે જોવરાવનાર નથી. હું તો સ્વયંપ્રકાશ છું અને મનવચનથી અવર્ણનીય છું ૫૦૮

મારામાં કર્તા ભોક્તાદિનો અભાવ.

चलत्युपाधौ प्रतिबिम्बलौल्यमौपाधिकं मूढधियो नयन्ति ।
स्वबिंबभूतं रविवद्विनिष्क्रियं कर्तास्मि भोक्तास्मि हतोऽस्मि हेति॥

ઉપાધિનું ચલન થતા તે ઉપાધિના સંબંધથી જણાતી પ્રતિબિંબની ચપળતાને મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો ' હું કર્તા છું, ભોક્તા છું અને હાય હાય માર્યો ગયો છું ' એવી રીતે, બિંબભુત આત્મસ્વરૂપ કે જે સૂર્યની પેઠે છે અને ક્રિયારહિત છે, તેમાં માની લે છે. ૫૦૯

મારામાં દેહધર્મનો અભાવ.

जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः ।
नाहं विलिप्ये तद्धर्मैर्घटधर्मैर्नभो यथा ॥ ५१० ॥

આ જડ પદાર્થમય દેહ, સ્થળમાં કે જળમાં ભલે લોટે; પણ જેમ ઘટના ધર્મોથી આકાશ લેપાતુ નથી, તેમ ધર્મોથી હું લેપાતો નથી ૫૧૦

कर्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तताजडत्वबद्धत्वविमुक्ततादयः ।
बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्वस्मिन्परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये ॥

કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, ખલપણું, મત્તપણું, બદ્ધપણું અને મુક્તપણું ઇત્યાદિ વિકલ્પ બુદ્ધિના જ છે, એટલે તેઓ આત્મ-

સ્વરૂપ છે કે જે કેવળ, અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ છે તેમાં વાસ્તવિક રીતે નથી. ૫૧૧

પ્રકૃતિના વિકારોનો ચૈતન્યમાં અભાવ

सन्तु विकाराः प्रकृतेर्दशधा शतधा सहस्रधा वापि ।
किं मेऽसङ्गचितेस्तैर्न घनः क्वचिदम्बरं स्पृशति ॥५१२॥

પ્રકૃતિના દશ, સેંકડો અથવા હજારો વિકાર ભલે હોય પણ તેઓથી હું કે જે અસંગ ચૈતન્યરૂપ છું તેને શું સંબંધ છે ? કદી પણ નથી. વાદળાં આકાશને કદી પણ સ્પર્શ કરે છે ? ૫૧૨

अव्यक्तादि स्थूलपर्यन्तमेतद्विश्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम् ।
व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि ॥५१३॥

આકાશસમાન સૂક્ષ્મ, આદિ તથા અંતથી રહિત અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ, કે જેમાં અવ્યક્તથી સ્થૂલપર્યંત આ જગત્ આભાસ માત્ર પ્રતીત થાય છે તે બ્રહ્મ હું પોતે છું.

सर्वाधारं सर्ववस्तुप्रकाशं सर्वाकारं सर्वगं सर्वशून्यम् ।
नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि ॥५१४॥

સર્વના આધારરૂપ, સઘળી વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરનાર, સર્વ વસ્તુના આકારરૂપ, સર્વમાં વ્યાપક, સર્વથી રહિત નિત્ય, શુદ્ધ, નિશ્ચળ, નિર્વિકલ્પ અને અદ્વિતીય જે બ્રહ્મ છે, તે હું જ છું. ૫૧૪

यत्प्रत्यस्ताशेषमायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम् ।
सत्यज्ञानानन्तमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि ॥५१५॥

પ્રત્યક્રૂપ, પ્રત્યય અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોથી જાણવામાં નહિ આવતું, સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને જેમાં માયાસંબંધી કોઈ પણ ભેદ નથી એવું જે બ્રહ્મ, તે હું છું. ૫૧૫

निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः ।
निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः ॥ ५१६ ॥

હું ક્રિયારહિત, વિકારરહિત, અંશરહિત, આકારરહિત, વિકલ્પરહિત, નિત્ય, આલંબનરહિત અને દ્વૈત રહિત છું. ૫૧૬

सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः ।
केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम् ॥ ५१७ ॥

હું સર્વાત્મક છું, સર્વરૂપ છું, સર્વથી અળગો છું, અદ્વિતીય છું, કેવળઅખંડ બોધરૂપ છુ અને નિરંતર આનંદરૂપ છું.

स्वाराज्यसाम्राज्यविभूतिरेषा भवत्कृपाश्रीमहिमप्रसादात् ।
प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु ॥ ५१८ ॥

આપ મહાત્મા ગુરૂ કે જેમની કૃપાના ઉત્તમ મહિમાના પ્રસાદથી હું આ બ્રહ્માનંદરૂપી ચક્રવર્તિપણાની વિભૂતિને પ્રાપ્ત થયો છું, તે આપને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. ૫૧૮

महास्वप्ने मायाकृतजनिजरामृत्युगहने
भ्रमन्तं क्लिश्यन्तं बहुलतरतापैरनुदिनम् ।
अहंकारव्याघ्रव्यथितमिममत्यन्तकृपया
प्रबोध्य प्रस्वापात्परमवितवान्मामसि गुरो ॥ ५१९ ॥

હે ગુરૂ! હું કે જે મોટા સ્વપ્નમાં માયાએ કરેલા જન્મ, જરા અને મૃત્યુરૂપ વનમાં ભમતો હતો. દિવસે દિવસે ઘણા ઘણા તાપોથી ક્લેશ પામતો હતો અને અહંકારરૂપી વાઘથી પીડાતો હતો, તેને અત્યંત કૃપાથી આ સ્વપ્નમાંથી જગાડીને આપે બચાવ્યો છે. ૫૧૯

શિષ્યના ગુરુને નમસ્કાર

नमस्तस्मै सदेकस्मै कस्मैचिन्महसे नमः ।
यदेतद्विश्वरूपेण राजते गुरुराज ते ॥ ५२० ॥

કયો વિદ્વાન્ એ પરમ આનંદ રસના અનુભવને છોડી, શૂન્ય પદાર્થોમાં રમણ કરે ? અત્યંત સુખ આપનારો ચંદ્ર પ્રકાશમાન છતાં ચિત્રમાં ચિત્રેલ ચંદ્રને જોવાની કોને ઇચ્છા થાય ? ૫૨૩

असत्पदार्थानुभवेन किंचिन्नह्यस्ति तृप्तिर्न च दुःखहानिः ।
तदद्वयानन्दरसानुभूत्या तृप्तः सुखं तिष्ठ सदात्मनिष्ठया ॥५२४॥

મિથ્યા પદાર્થોના અનુભવથી કાંઇ તૃપ્તિ મળતી નથી કે દુઃખની હાનિ પણ થતી નથી. એટલામાટે તું અદ્વિતીય આનંદરસના અનુભવથી તૃપ્ત થઇને સર્વદા આત્મનિષ્ઠામાં જ રહે. ૫૨૪

સર્વ આત્મારૂપ.

स्वमेव सर्वथा पश्यन्मन्यमानः स्वमद्वयम् ।
स्वानन्दमनुभुञ्जानः कालं नय महामते ॥ ५२५ ॥

હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! તું સર્વસ્થળમાં પોતાને જ જોતાં, પોતાને ભોગવતાં, અદ્વિતીય માનતાં અને સ્વરૂપના આનંદમાં કાળક્ષેપ કર. ૫૨૫

આત્મામાં ભેદના ત્યાગમાટે ઉપદેશ.

अखण्डबोधात्मनि निर्विकल्पे विकल्पनं व्योम्नि पुरप्रकल्पनम् ।
तदद्वयानन्दमयात्मना सदा शान्तिं परामेत्य भजस्व मौनम् ॥५२६॥

અખંડ બોધરૂપ અને નિર્વિકલ્પ આત્મામાં ભેદ કલ્પવા, એ આકાશમાં નગરની કલ્પના કર્યા જેવું છે, એટલામાટે તું સર્વદા આનંદમયરૂપે પરમશાંતિ પામીને મૌન ધારણ કર. ૫૨૬

મૌન કોને કહેવું ?

तूष्णीमवस्था परमोपशान्तिर्बुद्धेरसत्कल्पविकल्पहेतोः ।
ब्रह्मात्मना ब्रह्मविदो महात्मनो यत्राद्वयानन्दसुखं निरन्तरम् ॥५२७

अयमात्मा नित्यसिद्धः प्रमाणे सति भासते ।
न देशं नापि वा कालं न शुद्धिं वाप्यपेक्षते ॥ ५३२ ॥

જેમ આ ઘટ છે એમ જાણવામાં શું કાંઇ નિયમ જોવામાં આવે છે ? ઘટનું અસ્તિત્વ હોવાથી કશા પણ પ્રમાણુવિના પદાર્થયુક્ત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ આત્માને જાણવામાં બુદ્ધિની શુદ્ધતા વિના દેશ, કાળ કે શરીરશુદ્ધિ આદિની કશી જરૂર નથી. બુદ્ધિ શુદ્ધ હોય તો આ નિત્યશુદ્ધ આત્મા પોતાની મેળે જ ભાસે છે. ૫૩૧-૩૨

देवदत्तोऽहमित्येतद्विज्ञानं निरपेक्षकम् ।
तद्वद्ब्रह्मविदोऽप्यस्य ब्रह्माहमिति वेदनम् ॥ ५३३ ॥

જેમ ' હું દેવદત્ત છું ' એમ જાણવામાં બીજા કોઇની અપેક્ષા નથી તેમ ' હું બ્રહ્મ છું ' એમ જાણવામાં બ્રહ્મવેત્તાને પણ બીજા કોઇની અપેક્ષા નથી ૫૩૩

भानुनेव जगत्सर्वं भासते यस्य तेजसा ।
अनात्मकमसत्तुच्छं किं नु तस्यावभासकम् ॥ ५३४ ॥

જેના તેજથી સઘળું જગત્ સૂર્યની માફક પ્રકાશે છે, તેનો પ્રકાશ જડ, મિથ્યા અને તુચ્છ પદાર્થોથી કેમ જ થાય ? ૫૩૪

वेदशास्त्रपुराणानि भूतानि सकलान्यपि ।
येनार्थवन्ति तं किं नु विज्ञातारं प्रकाशयेत् ॥ ५३५ ॥

વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણો અને સઘળા પદાર્થો પણ જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, તે જ્ઞાતા પદાર્થનો પ્રકાશ બીજા કયા પદાર્થથી થાય ? ૫૩૫

एष स्वयंज्योतिरनन्तशक्तिरात्माप्रमेयः सकलानुभूतिः ।
यमेव विज्ञाय विमुक्तबन्धो जयत्ययं ब्रह्मविदुत्तमोत्तमः ॥ ५३६॥

अगमात्मा नित्यसिद्धः प्रमाणे सति भासते ।
न देशं नापि वा कालं न शुद्धिं वाप्यपेक्षते ॥ ५३२ ॥

જેમ આ ઘટ છે એમ જાણવામાં શું કાંઇ નિયમ જોવામાં આવે છે ? ઘટનું અસ્તિત્વ હોવાથી કશા પણ પ્રમાણવિના પદાર્થયુક્ત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ આત્માને જાણવામાં બુદ્ધિની શુદ્ધતા વિના દેશ, કાળ કે શરીરશુદ્ધિ આદિની કશી જરૂર નથી. બુદ્ધિ શુદ્ધ હોય તો આ નિત્યશુદ્ધ આત્મા પોતાની મેળે જ ભાસે છે ૫૩૧-૩૨

देवदत्तोऽहमित्येतद्विज्ञानं निरपेक्षकम् ।
तद्वद्ब्रह्मविदोऽप्यस्य ब्रह्माहमिति वेदनम् ॥ ५३३ ॥

' જેમ ' હું દેવદત્ત છું ' એમ જાણવામાં બીજા કોઇની અપેક્ષા નથી તેમ ' હું બ્રહ્મ છું ' એમ જાણવામાં બ્રહ્મવેત્તાને પણ બીજા કોઇની અપેક્ષા નથી ૫૩૩

भानुनेव जगत्सर्वं भासते यस्य तेजसा ।
अनात्मकमसत्तुच्छं किं नु तस्यावभासकम् ॥ ५३४ ॥

જેના તેજથી સઘળું જગત્ સૂર્યની માફક પ્રકાશે છે, તેનો પ્રકાશ જડ, મિથ્યા અને તુચ્છ પદાર્થોથી કેમ જ થાય ? ૫૩૪

वेदशास्त्रपुराणानि भूतानि सकलान्यपि ।
येनार्थवन्ति तं किं नु विज्ञातारं प्रकाशयेत् ॥ ५३५ ॥

વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણો અને સઘળા પદાર્થો પણ જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, તે જ્ઞાતા પદાર્થનો પ્રકાશ બીજા કયા પદાર્થથી થાય ? ૫૩૫

एष स्वयंज्योतिरनन्तशक्तिरात्माप्रमेयः सकलानुभूतिः ।
यमेव विज्ञाय विमुक्तबन्धो जयत्ययं ब्रह्मविदुत्तमोत्तमः ॥ ५३६॥

વસ્ત્રો પહેરેછે, ઘરની પેઠે ધરતીપર સુવે છે, વેદાંતના માર્ગોમાં ફરે છે અને પરબ્રહ્મમાં ક્રીડા કરે છે. ૫૩૯

विमानमालम्ब्य शरीरमेतद्भुनक्त्यशेषान्विषयानुपस्थितान् ।
परेच्छया बालवदात्मवेत्ता योऽव्यक्तलिङ्गोऽननुषक्तबाह्यः ॥५४०॥

જેનાં વર્ણ આશ્રમ આદિ ચિન્હો જણાતાં નથી એવો તથ બાહ્ય પદાર્થોની લાગણી વગરનો બ્રહ્મવેત્તા, આ શરીરરૂપ વિમાનમાં રહીને પારકી ઇચ્છાથી આવેલા અશેષ વિષયોને બાળકની પેઠે ભોગવે છે. ૫૪૦

दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः ।
उन्मत्तवद्वापि च बालवद्वा पिशाचवद्वापि चरत्यवन्याम् ॥५४१॥

ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં રહેલો બ્રહ્મવેત્તા પૃથ્વીમાં નાગો ફરે, વસ્ત્ર પહેરીને ફરે, વલ્કલ પહેરીને ફરે અથવા ઉન્મત્તની પેઠે, બાળકની પેઠે કે પિશાચની પેઠે પણ ફરે. ૫૪૧

નિષ્કામપણાથી વિષયોનું સેવન.

कामान्निष्कामरूपी संचरत्येकचरो मुनिः ।
स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्वात्मना स्थितः ॥ ५४२ ॥

એકલો ફરનાર, સર્વદા પોતાના સ્વરૂપથી જ તૃપ્ત રહેતો અને પોતે જ સર્વરૂપે રહેલો બ્રહ્મવેત્તા નિષ્કામપણાથી વિષયોને ભોગવે છે. ૫૪૨

क्वचिन्मूढो विद्वान्क्वचिदपि महाराजविभवः
क्वचिद्भ्रान्तः सौम्यः क्वचिदजगराचारकलितः ।
क्वचित्पात्रीभूतः क्वचिदवमतः क्वाप्यविदित-
श्चरत्येवं प्राज्ञः सततपरमानन्दसुखितः ॥ ५४३ ॥

અભિમાનને લીધે સ્થૂલ શરીર આદિના સંબંધવાળા પુરૂષને જ સુખ, દુઃખ, શુભ અને અશુભ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જેણે અભિમાનને જ તોડી નાંખ્યું હોય છે, એવા બ્રહ્મરૂપ મુનિને શુભ કે અશુભ ફળ થવું કેમ જ સંભવે ? ૫૪૭

तमसा ग्रस्तवद्भानादग्रस्तोऽपि रविर्जनैः ।

ग्रस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुलक्षणम् ॥ ५४८॥

तद्वद्देहादिबन्धेभ्यो विमुक्तं ब्रह्मवित्तमम् ।

पश्यन्ति देहवन्मूढाः शरीराभासदर्शनात् ॥ ५४९ ॥

સૂર્ય રાહુએ નહીં ગળેલો છતાં પણ જેઓને સૂર્યની સ્થિતિની ખબર નથી, એવા લોકો ભ્રાંતિથી રાહુએ ગળેલા જેવો જણાવાનેલીધે તેને ઘેરાયલો કહે છે, તેમ જ ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ દેહાદિક બંધનોથી મુક્ત છતાં પણ જેઓને તેની સ્થિતિની ખબર નથી એવા લોકો શરીરનો આભાસ દેખાવાને લીધે તેને શરીરવાળો દેખે છે. ૫૪૯

अहिर्निर्ल्वयनीं वायं मुक्त्वा देहं तु तिष्ठति ।

इतस्ततश्चाल्यमानो यत्किंचित्प्राणवायुना ॥ ५५० ॥

જેમ સર્પ કાંચળીને છોડીને રહે છે તેમ બ્રહ્મવેત્તા દેહના અભિમાનને છોડીને રહે છે. એ બ્રહ્મવેત્તાનો દેહ પ્રાણ વાયુવડે થોડો ઘણો આમ તેમ હાલે છે. ૫૫૦

બ્રહ્મવેત્તા પ્રારબ્ધો શું કરે છે ?

स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ।

दैवेन नीयते देहो यथा कालोपभुक्तिषु ॥ ५५१ ॥

જેમ લાકડાને પ્રવાહ ઊંચા નીચા સ્થળમાં લઈ જાય છે,

અભિમાનને લીધે સ્થૂલ શરીર આદિના સંબંધવાળા પુરૂષને જ સુખ, દુઃખ, શુભ અને અશુભ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જેણે અભિમાનને જ તોડી નાંખ્યું હોય છે, એવા બ્રહ્મરૂપ મુનિને શુભ કે અશુભ ફળ થવું કેમ જ સંભવે ? ૫૪૭

तमसा ग्रस्तवद्भानादग्रस्तोऽपि रविर्जनैः ।
ग्रस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुलक्षणम् ॥ ५४८॥
तद्वद्देहादिबन्धेभ्यो विमुक्तं ब्रह्मवित्तमम् ।
पश्यन्ति देहवन्मूढाः शरीराभासदर्शनात् ॥ ५४९ ॥

સૂર્ય રાહુએ નહીં ગળેલો છતાં પણ જેઓને સૂર્યની સ્થિતિની ખબર નથી, એવા લોકો ભ્રાંતિથી રાહુએ ગળેલા જેવો જણાવાનેલીધે તેને ઘેરાયલો કહે છે, તેમ જ ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ દેહાદિક બંધનોથી મુક્ત છતાં પણ જેઓને તેની સ્થિતિની ખબર નથી એવા લોકો શરીરનો આભાસ દેખાવાને લીધે તેને શરીરવાળો દેખે છે. ૫૪૯

अहिर्निर्ल्वयनीं वायं मुक्त्वा देहं तु तिष्ठति ।
इतस्ततश्चाल्यमानो यत्किंचित्प्राणवायुना ॥ ५५० ॥

જેમ સર્પ કાચળીને છોડીને રહે છે તેમ બ્રહ્મવેત્તા દેહના અભિમાનને છોડીને રહે છે એ બ્રહ્મવેત્તાનો દેહ પ્રાણ વાયુવડે થોડો ઘણો આમ તેમ હાલે છે. ૫૫૦

[illegible]

स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ।
दैवेन नीयते देहो यथा कालोपभुक्तिषु ॥ ५५१ ॥

જેમ [illegible] નીચા સ્થળમાં લઈ જાય છે,

जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः ।
उपाधिनाशाद् ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति निर्द्वयम् ॥ ५५५ ॥

ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તા જીવતાં છતાં સર્વદા મુક્ત છે અને કૃતાર્થ છે. એ પુરૂષ ઉપાધિનો નાશ થાય ત્યારે બ્રહ્મરૂપે જ અદ્વૈત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫૫

शैलूषो वेषसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान् ।
तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः सदा ब्रह्मैव नापरः ॥ ५५६ ॥

જેમ નટ. વેષ પહેર્યો હોય ત્યારે અને ન પહેર્યો હોય ત્યારે પણ પુરૂષ જ છે તેમ બ્રહ્મવેત્તા દેહ હોય ત્યારે અને ન હોય ત્યારે પણ સર્વદા બ્રહ્મરૂપ છે. પણ અન્યરૂપ નથી. ૫૫૬

यत्र क्वापि विशीर्णं सत्पर्णमिव तरोर्वपुः पततात् ।
ब्रह्मीभूतस्य यतेः प्रागेव तच्चिदग्निना दग्धम् ॥५५७॥

બ્રહ્મરૂપ થએલા યતિનું શરીર ઝાડના પાંદડાંની પેઠે વીખાઈ જઈને ગમે ત્યાં જઈને પડે, તેની કાંઇ તેને ચિંતા હોતી નથી. કારણ કે તે શરીર પ્રથમથી ચૈતન્યરૂપ અગ્નિવડે બાળી નાંખેલું હોય છે. ૫૫૭

सदात्मनि ब्रह्मणि तिष्ठतो मुनेः पूर्णाद्वयानन्दमयात्मना सदा ।
न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा त्वङ्मांसविट्पिण्डविसर्जनाय ॥५५८॥

સર્વદા આત્મરૂપ બ્રહ્મમાં રહેનારા મુનિને ત્વચા, માંસ અને વિષ્ઠાના સમૂહરૂપ દેહના ત્યાગ માટે દેશકાળ આદિ ઉચિત પદાર્થોની અપેક્ષા રહેતી નથી. ૫૫૮

અવિદ્યાનાશ એ જ મોક્ષ

देहस्य मोक्षो नो मोक्षो न दण्डस्य कमण्डलोः ।
अविद्याहृदयग्रन्थिमोक्षो मोक्षो यतस्ततः ॥ ५५९ ॥

એ પ્રમાણે અખંડિત સ્વરૂપપણું એ જ વિદેહકૈવલ્ય છે. આ રીતના બ્રહ્મભાવને પામીને સંસારી પાછો જન્મ મરણના ફેરામાં આવતો નથી. ૫૬૮

तदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः ।
अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कुत उद्भवः ॥ ५६९ ॥

જીવ અને બ્રહ્મના એકપણાના અનુભવને લીધે અવિદ્યા આદિ દેહો બળી ગયેલા હોવાથી યતિને બ્રહ્મપણું જ પ્રાપ્ત થયું હોયછે, માટે બ્રહ્મનો પાછો જન્મ થવો કેમ જ સંભવે? ૫૬૯

બંધ મોક્ષ બન્નેનો અભાવ

मायाक्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न स्तः स्वात्मनि वस्तुतः ।
यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासविनिर्गमौ ॥ ५७० ॥

જેમ ક્રિયા વગરની રજ્જુમાં સર્પનું આવવું અને નીકળી જવું એ બન્ને નથી, તેમ માયાએ કલ્પેલા બંધ અને મોક્ષ એ બન્ને વાસ્તવિક રીતે આત્મામાં છે જ નહીં. ૫૭૦

आवृतेः सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बन्धमोक्षणे ।
नावृतिर्ब्रह्मणः काचिदन्याभावादनावृतम् ।
यद्यस्त्यद्वैतहानिः स्याद्द्वैतं नो सहते श्रुतिः ॥ ५७१ ॥

આવરણ હોવાથી બંધ અને આવરણ નાશ થવાથી મોક્ષ કહેવો જોઈએ, પણ બ્રહ્મને કોઈ પ્રકારનું આવરણ જ નથી બ્રહ્મવિના બીજો કોઈ પદાર્થ જ નહીં હોવાથી બ્રહ્મ આવરણ રહિત જ છે. જો આવરણ હોય તો અદ્વૈતની હાનિ થાય છે અને શ્રુતિ કોઈ પ્રકારના દ્વૈતને સહન કરતી જ નથી. ૫૭૧

बन्धं च मोक्षं च मृषैव मूढा बुद्धेर्गुणं वस्तुनि कल्पयन्ति ।
दृगावृतिं मेघकृतां यथा रवौ यतोऽद्वयासङ्गचिदेतदक्षरम् ॥ ५७२ ॥

देहेन्द्रियप्राणमन आदिसमस्तदृश्यं
ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम् ॥ ५६४ ॥

જેમ પથરા, વૃક્ષ, ખડ, ધાન્ય અને કૈતાન આદિ પદાર્થો બળી જાય ત્યારે માટીરૂપજ થાયછે, તેમ દેહ, ઇંદ્રિય, પ્રાણ અને મન આદિ સઘળા દૃશ્ય પદાર્થો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળે ત્યારે પરમાત્મરૂપજ થઇ જાય છે. ૫૬૪

विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि ।
तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते ॥ ५६५ ॥

જેવી રીતે અંધારૂં તેજથી વિલક્ષણ છતાં પણ સૂર્યના તેજમાં લય પામે છે, તે રીતે સઘળું દૃશ્ય બ્રહ્મથી વિલક્ષણ છતાં પણ બ્રહ્મમાં લય પામે છે. ૫૬૫

घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम् ।
तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित्स्वयम् ॥ ५६६ ॥

જેમ ઘડો ફૂટી જતાં આકાશ સ્ફુટરીતે આકાશરૂપજ થાયછે, તેમ ઉપાધિનો લય થતાં બ્રહ્મવેત્તા પોતે બ્રહ્મરૂપ થઇને રહે છે. ૫૬૬

क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले ।
संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः ॥ ५६७ ॥

દૂધમાં દૂધ, તેલમાં તેલ અને પાણીમાં પાણી જોડાવાથી એકરૂપજ થઇ જાયછે, તેમ આત્મવેત્તા મુનિ આત્મામાં જોડાતાં એકરૂપ જ થઇ જાય છે. ૫૬૭

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् ।
ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नावर्तते पुनः ॥ ५६८ ॥

જેમ વાદળાંઓએ કરેલા દૃષ્ટિના આવરણને મૂઢ લોકે સૂર્યમાં આવરણ છે, એમ કલ્પે છે. તેમ બુદ્ધિના બંધ અને મોક્ષરૂપ વિકારોને મૂઢલોકો બ્રહ્મમાં કલ્પે છે. બ્રહ્મ તો અદ્વૈત, અસંગ, ચૈતન્ય અને અક્ષર છે, તેથી તેમાં બંધ કે મોક્ષ છે જ નહીં. ૫૭૨

अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नास्तीति वस्तुनि ।
बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः ॥ ५७३ ॥

બ્રહ્મમાં બંધ છે અને બંધ મટ્યો, એ બન્ને પ્રતીતિઓ બુદ્ધિના જ ગુણો છે. પણ બ્રહ્મ કે જે નિત્ય વસ્તુરૂપ છે તેના નથી. ૫૭૩

अतस्तौ मायया क्लृप्तौ बन्धमोक्षौ नचात्मनि ।
निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरञ्जने ॥
अद्वितीये परे तत्त्वे व्योमवत्कल्पना कुतः ॥ ५७४ ॥

એટલા માટે બંધ અને મોક્ષ માયાએ કલ્પેલા છે, આત્મામાં નથી. આત્મા કે જે અદ્વિતીય, પરમ તત્વરૂપ અને આકાશની પેઠે અંશરહિત, ક્રિયારહિત, શાંત નિર્દોષ તથા નિરંજન છે. તેમાં બંધ કે મોક્ષ કેમ જ સંભવે ? ૫૭૪

આત્મામાં પ્રલયાદિનો અભાવ.

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः ।
मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ५७५ ॥

પરમાર્થ તો એ છે કે પ્રલય નથી, ઉત્પત્તિ નથી, બંધ નથી મુમુક્ષુ નથી અને મુક્ત પણ નથી. ૫૭૫

[illegible]

सकलनिगमचूडास्वान्तसिद्धान्तरूपं
परमिदमतिगुह्यं दर्शितं ते मयाद्य ।
अपगतकलिदोषं कामनिर्मुक्तबुद्धिं
स्वसुतवदसकृत्त्वां भावयित्वा मुमुक्षुम् ॥ ५७६ ॥

હે શિષ્ય ! તું [illegible] ગતની બુદ્ધિવાળો મુમુક્ષુ છો, તેને વારેવાર [illegible] માની દયાથી મેં આ, અત્યંત ગુહ્ય [illegible] તત્ત્વ સઘળા ઉપનિષદોના અંતના સિદ્ધાંતરૂપ [illegible]

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं प्रश्रयेण कृतानतिः ।
स तेन समनुज्ञातो ययौ निर्मुक्तबन्धनः ॥ ५७७ ॥

એ પ્રમાણે ગુરુના વચન સાંભળી સઘળા બંધનોમાંથી મુક્ત થએલો શિષ્ય પ્રેમપૂર્વક તેમને પ્રણામ કરી તેમની આજ્ઞા લઈને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ૫૭૭

गुरुरेष सदानन्दसिन्धौ निर्मग्नमानसः ।
पावयन्वसुधां सर्वां विचचार निरन्तरः ॥ ५७८ ॥

સર્વદા આનંદરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબેલા મનવાળા અખંડ પ્રકાશરૂપ ગુરુ પણ સઘળી પૃથ્વીને પવિત્ર કરવાને વિચરવા લાગ્યા. ૫૭૮

इत्याचार्यस्य शिष्यस्य संवादेनात्मलक्षणम् ।
निरूपितं मुमुक्षूणां सुखबोधोपपत्तये ॥ ५७९ ॥

મુમુક્ષુઓને અનાયાસે બોધ પ્રાપ્ત કરવાસારૂ આ પ્રમાણે

શુદ્ધ જીવ તથા અશુદ્ધ જીવ, શુદ્ધ ઇશ્વર તથા અશુદ્ધ ઇશ્વર એ રીતે જીવના તથા ઇશ્વરના પણ બે બે ભેદ થય છે. અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ સહિત ચૈતન્યની અશુદ્ધ જીવ એવી સંજ્ઞા છે તથા કૂટસ્થ ચૈતન્ય તે શુદ્ધ જીવ ઉપાધિથી રહિત છે. તેમજ માયોપાધિક વ્યાપક ચૈતન્ય અશુદ્ધ ઇશ્વર છે તથા માયારહિત વ્યાપક ચૈતન્ય શુદ્ધ ઇશ્વર બ્રહ્મરૂપ છે. અવિદ્યા તથા માયાની જેને સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે, તે જીવ તથા ઇશ્વરના ભેદ વ્યવહારના કારણરૂપે છે. શુદ્ધ જીવ તથા શુદ્ધ ઇશ્વર પરસ્પર અભેદ વ્યવહારના કારણરૂપ છે. કારણ શરીર, સૂક્ષ્મશરીર તથા સ્થૂલ શરીર એ રીતે અનાત્મપદાર્થના ત્રણ ભેદ છે.

ઉપર બતાવેલા આત્માના ભેદમાં આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે તથા અનાત્મા જડ છે. એ પ્રમાણે આત્મા તથા અનાત્મા પરસ્પર વિલક્ષણ સ્વભાવવાળો હોવાને લીધે અજવાળા અને અંધારાની પેઠે અત્યંત ભિન્ન છે, છતાં તેમનું નહિ જાણવું, એ સંસારસંબંધના કારણરૂપે છે તથા તેમનો વિવેક અર્થાત્ જ્ઞાન એ મોક્ષના કારણરૂપે છે. આ બાબત આ સ્થળે લક્ષમાં રાખવી જરૂરની છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં કહ્યું કે હું ઇશ્વરને નમસ્કાર કરૂં છું ત્યાં અહં (હું) એ શબ્દવડે ત્રણ દેહરૂપ ઉપાધિસહિત જીવને લેવો.

સોપાધિક જીવ અર્થાત્ અશુદ્ધ જીવ ઇશ્વરથી નિકૃષ્ટ છે. કારણ કે પરતંત્ર, અલ્પજ્ઞ તથા દુ:ખી છે અને ઇશ્વર સ્વતંત્ર, સર્વજ્ઞ તથા સુખી છે. વળી તે માયા તથા તેના કાર્યોનો નાશ કરનાર છતાં પણ તેઓનો આશ્રય હોવાથી હેતુરૂપે છે. શ્રુતિ પણ તેને સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા અનંતસ્વરૂપ કહેછે; માટે ઇશ્વર જીવરૂપ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. નિકૃષ્ટે પોતાથી ઉત્કૃષ્ટને નમસ્કાર કરવા જોઇએ, એથી શ્રી આચાર્ય

શુદ્ધ જીવ તથા અશુદ્ધ જીવ, શુદ્ધ ઇશ્વર તથા અશુદ્ધ ઇશ્વર એ રીતે જીવના તથા ઇશ્વરના પણ બે બે ભેદ થય છે. અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ સહિત ચૈતન્યની અશુદ્ધ જીવ એવી સંજ્ઞા છે તથા કૂટસ્થ ચૈતન્ય તે શુદ્ધ જીવ ઉપાધિથી રહિત છે તેમજ માયોપાધિક વ્યાપક ચૈતન્ય અશુદ્ધ ઇશ્વર છે તથા માયારહિત વ્યાપક ચૈતન્ય શુદ્ધ ઇશ્વર બ્રહ્મરૂપ છે. અવિદ્યા તથા માયાની જેને સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે, તે જીવ તથા ઇશ્વરના ભેદ વ્યવહારના કારણરૂપે છે. શુદ્ધ જીવ તથા શુદ્ધ ઇશ્વર પરસ્પર અભેદ વ્યવહારના કારણરૂપ છે. કારણ શરીર, સૂક્ષ્મશરીર તથા સ્થૂલ શરીર એ રીતે અનાત્મપદાર્થના ત્રણ ભેદ છે

ઉપર બતાવેલા અનાત્માના ભેદમાં આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે તથા અનાત્મા જડ છે. એ પ્રમાણે આત્મા તથા અનાત્મા પરસ્પર વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળા હોવાને લીધે અજવાળા અને અંધારાની પેઠે અત્યંત ભિન્ન છે, છતા તેમનું નહિ જાણવું, એ સંસારસંબંધના કારણરૂપે છે તથા તેમનો વિવેક અર્થાત્ જ્ઞાન એ મોક્ષના કારણરૂપે છે. આ બાબત આ સ્થળે લક્ષમાં રાખવી જરૂરની છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં કહ્યું કે હું ઇશ્વરને નમસ્કાર કરું ત્યાં જો (હું) એ શબ્દથી ત્રણ દેહરૂપ ઉપાધિસહિત જીવને લેવો.

સોપાધિક જીવ અર્થાત્ અશુદ્ધ જીવ ઇશ્વરથી વિરૂદ્ધ છે. કારણ કે પરતંત્ર, અલ્પજ્ઞ તથા દુઃખી છે અને ઇશ્વર સ્વતંત્ર, સર્વજ્ઞ તથા સુખી છે. વળી તે [illegible] તથા તેના કર્મોનો નાશ કરનાર છતાં પણ [illegible] છે. શ્રુતિ પણ તેને [illegible] [illegible] અનુસાર [illegible], માટે ઇશ્વર જીવરૂપ કરવાં [illegible] [illegible] બેને નમસ્કાર કરવા [illegible]. [illegible]

શ્રદ્ધા તથા સમાધાનનું સ્વરૂપ.

निगमाचार्यवाक्येषु भक्तिः श्रद्धेति विश्रुता ॥
चित्तैकाग्र्यं तु सल्लक्ष्ये समाधानमिति स्मृतम् ॥ ८ ॥

વેદનાં તથા શ્રી સદ્ગુરૂનાં વચનોમાં જે ભક્તિ, તેને શ્રદ્ધા કહે છે તથા વેદમાં દર્શાવેલા (આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મમાં) જે ચિત્તની એકાગ્રતા, તેને સમાધાન કહે છે. ૮

ટીકાઃ—વેદનાં તથા ગુરૂનાં વચનોમાં અર્થાત્ ઉપનિષદોનું વ્યાખ્યાન કરનારા શ્રી આચાર્ય ભગવાન્ આદિના ઉપદેશોમાં જે ભક્તિ એટલે વિશ્વાસ, તેને શ્રદ્ધા એમ વેદાન્તશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે અને 'આત્મૈવેદમગ્ર આસીત્' ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનોના લક્ષ્ય અર્થરૂપ જે પ્રત્યક્ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનેવિષે ચિત્તની એકાગ્રતા અર્થાત્ તેને જ (અદ્વિતીય બ્રહ્મને જ) જાણવાની ઇચ્છા, તેને સમાધાન કહે છે. ૮

મુમુક્ષુતાનું સ્વરૂપ.

संसारबन्धनिर्मुक्तिः कथं मे स्यात् कदा विधे ॥
इति या सुदृढा बुद्धिर्वक्तव्या सा मुमुक्षुता ॥ ९ ॥

હે વિધાતા ! આ સંસારરૂપ બંધનથી હું ક્યારે તથા કેવીરીતે મુક્ત થઇશ ? આ પ્રકારની દૃઢ બુદ્ધિને મુમુક્ષુતા કહેવી. ૯

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે શમાદિ ષટ્ સંપત્તિ કહી. હવે તેમનું કાર્ય મુમુક્ષુતા દર્શાવવામાં આવે છે. હે વિધાતા ! નાના પ્રકારની યોનિઓના સંબંધવડે મને આ સંસારનું બંધન પ્રાપ્ત થયું છે, તે ક્યે સમયે તથા કયે પ્રકારે છૂટશે, એવી સુદૃઢ બુદ્ધિ થવી, તેને મુમુક્ષુતા કહે છે. ૯

સાધન ચતુષ્ટય-વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ ષટ્ સંપત્તિ તથા મુમુક્ષુતા કહ્યાં. હવે એ સાધન ચતુષ્ટયયુક્ત પુરુષે શું કરવું, તે કહે છે.

અનાત્મા દેહાદિનું અનિત્યપણું સિદ્ધ થયું. આ પ્રકારે નિત્ય અનિત્યના વિચારને વિવેક કહે છે. ૫

શમદમનું સ્વરૂપ.

सदैव वासनात्यागः शमोयमिति शब्दितः ॥
निग्रहो बाह्यवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

નિરંતર વાસનાના ત્યાગને શમ કહેછે તથા બાહ્યઇંદ્રિયોના નિગ્રહને દમ કહે છે. ૬

ટીકાઃ—હવે વૈરાગ્યનું કાર્ય શમ આદિ ષટ્ સંપત્તિ આ તથા એની પછીના બે શ્લોકવડે બતાવે છે. (સર્વ કાળે વાસનાનો ત્યાગ અર્થાત્ અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો જે નિગ્રહ, તેને શમ કહેછે તથા શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા અને ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા વાણી, પગ, હાથ, ગુદા તથા ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેંદ્રિયો; એ દશ ઇંદ્રિયોને શાસ્ત્રે નિષેધ કરેલા વિષયોથી રોકવી અર્થાત્ તેમાં ન પ્રવર્ત્તાવવી, તેને દમ કહે છે. ૬

ઉપરતિ તથા તિતિક્ષાનું સ્વરૂપ.

विषयेभ्यः परावृत्तिःपरमोपरतिर्हि सा ॥
सहनं सर्वदुःखानां तितिक्षा सा शुभा मता ॥ ७ ॥

શબ્દ આદિ વિષયોમાંથી નિવૃત્તિ, તેને શ્રેષ્ઠ ઉપરતિ કહે છે. સર્વ દુઃખોને સહેવું, તેને સુખકારક તિતિક્ષા (વિદ્વાનો) માનેછે.

ટીકાઃ— પ્રસિદ્ધ શબ્દ આદિ વિષયો બંધન કરનારા છે. વળી " તેઓ અનિત્ય છે, દુઃખરૂપ છે " એમ દોષદૃષ્ટિ કરી તેમને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા ન કરવી, તેને ઉપરતિ કહેછે તે ઉપરતિ પરમ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ આત્મજ્ઞાનનું સાધન છે. તાઢ, તડકો ઇત્યાદિ સર્વ દુઃખનાં સાધનોને સહેવાં અર્થાત તેમને નિવારવા માટે ઇચ્છા પણ ન થવી, તેને તિતિક્ષા નામની ઉત્તમ સંપત્તિ વિદ્વાનોએ માની છે. ૭

શ્રદ્ધા તથા સમાધાનનું સ્વરૂપ.

निगमाचार्यवाक्येषु भक्तिः श्रद्धेति विश्रुता ॥
चित्तैकाग्र्यं तु सल्लक्ष्ये समाधानमिति स्मृतम् ॥ ८ ॥

વેદનાં તથા શ્રી સદ્‌ગુરુનાં વચનોમાં જે ભક્તિ તેને શ્રદ્ધા કહે છે તથા વેદમાં દર્શાવેલા (આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મમાં) જે ચિત્તની એકાગ્રતા, તેને સમાધાન કહે છે. ૮

ટીકાઃ—વેદનાં તથા ગુરુનાં વચનોમાં અથવા ઉપનિષદોના વ્યાખ્યાન કરનારા શ્રી આચાર્ય ભગવાન્ આદિના ઉપદેશોમાં જે ભક્તિ એટલે વિશ્વાસ, તેને શ્રદ્ધા એમ વેદાંતશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે અને 'સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્' ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનોના લક્ષ્ય અર્થરૂપ જે પ્રત્યક્ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મવિષે ચિત્તની એકાગ્રતા અર્થાત્ તેને જ (આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મને જ) જાણવાની ઇચ્છા, તેને સમાધાન કહેછે. ૮

મુમુક્ષુતાનું સ્વરૂપ.

संसारबन्धनिर्मुक्तिः कथं मे स्यात् कदा विधे ॥
इति या सुदृढा बुद्धिर्वक्तव्या सा मुमुक्षुता ॥ ९ ॥

હે વિધાતા! આ સંસારરૂપ બંધનથી હું ક્યારે તથા કેવી રીતે મુક્ત થઇશ? આ પ્રકારની દૃઢ બુદ્ધિને મુમુક્ષુતા કહેવી. ૯

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે શમાદિ ષટ્ સંપત્તિ કહી. હવે તેમનું કાર્ય મુમુક્ષુતા દર્શાવવામાં આવે છે. હે વિધાતા! નાના પ્રકારની યોનિઓના સંબંધવડે મને આ સંસારનું બંધન પ્રાપ્ત થયું છે. તે કયે સમયે તથા કયે પ્રકારે છૂટશે, એવી સુદૃઢ બુદ્ધિ થવી, તેને મુમુક્ષુતા કહેછે. ૯

સાધન ચતુષ્ટય વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ ષટ્ સંપત્તિ તથા મુમુક્ષુત્વ કહ્યાં. હવે એ સાધન ચતુષ્ટયયુક્ત પુરુષે શું કરવું, તે કહે છે.

જ્ઞાન સિદ્ધિનો સમય.

उक्तसाधनयुक्तेन विचारःपुरुषेण हि ॥
कर्तव्यो ज्ञानसिद्ध्यर्थमात्मनः शुभमिच्छता ॥ १० ॥

ઉપર વર્ણવેલા ચાર સાધનોવડે યુક્ત તથા મોક્ષ સુખની ઇચ્છા રાખનાર અધિકારી પુરૂષે, જીવ બ્રહ્મની એકતાના જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે વિચાર કરવો જોઇએ. ૧૦

ટીકાઃ—(પૂર્વોક્ત વૈરાગ્ય આદિ સાધનવડે યુક્ત, જે જ્ઞાનનો અધિકારી ઉત્તમ પુરૂષ છે, તેણે આત્મા અનાત્માના વિવેકરૂપ વિચાર જ વારંવાર કર્યા કરવો, અન્ય કંઇ પણ કરવું નહીં. કારણ કે વિચારના આવર્તનવડે જીવબ્રહ્મની એકતારૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન—આત્મજ્ઞાનવડે શું ફળ મળે છે? ઉત્તર—આત્મજ્ઞાનવડે પરમ આનંદરૂપ તથા મોક્ષરૂપ પરમપુરૂષાર્થનો લાભ થાયછે, માટે મોક્ષસુખની ઇચ્છાવાળાએ આત્મજ્ઞાનને માટે પુરૂષાર્થ અવશ્ય કરવો. ૧૦

જ્ઞાનનું સાધન વિચાર.

नोत्पद्यते विनाज्ञानं विचारेणान्यसाधनैः ॥
यथा पदार्थभानं हि प्रकाशेन विना क्वचित् ॥ ११ ॥

જેમ કોઇ પણ દેશમાં સૂર્ય આદિના પ્રકાશવિના, પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી તેમજ વિચારવિના કર્મ ઉપાસનાદિ અન્ય સાધનોવડે જ્ઞાન થતું નથી. ૧૧

ટીકાઃ—બીજાં જ્ઞાનનાં સાધનો ઘણાં છે, છતાં મોક્ષને અર્થે માત્ર વિચારજ કરવો, એવો નિયમ શામાટે કરોછો? તેના ઉત્તરમાં આ શ્લોક છે. કોઇ દેશમાં સૂર્ય આદિના પ્રકાશવિના પદાર્થનું યથાર્થ ભાન થતું નથી; સૂર્ય આદિનો પ્રકાશ હોય તો જ અંધકારમાં રહેલા પદાર્થ [illegible] છે; તેમજ કર્મ ઉપાસના આદિ સાધનો ઘણાં છે,

આત્માનું યથાર્થ અપરોક્ષજ્ઞાન તો કેવળ વિચારવડે જ થાય છે પણ [illegible] અન્યસાધનવડે થતું નથી. ૧૧

વિચારનું સ્વરૂપ

कोहं कथमिदं जातं को वै कर्ताऽस्य विद्यते ॥
उपादानं किमस्तीह विचारः सोयमीदृशः ॥ १२ ॥

હું કોણ છું ? આ જગત્ કેમ ઉત્પન્ન થયું ? આનો કર્તા કોણ છે ? આ જગતનું ઉપાદાન કારણ શું છે ? આ પ્રકારનો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૨

ટીકા—હવે પાંચ શ્લોકવડે વિચારનું સ્વરૂપ કહે છે : હું કે જે પોતાનો કર્તા, સુખી દુ:ખી ઇત્યાદિ માનું છું તે કેમ [illegible] આ [illegible] પ્રકાર શું સ્વરૂપ છે ? આ સ્થાવર જંગમ જગત્ કેમ થયું ? એટલે એનું અધિષ્ઠાન શું છે ? પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોવડે સિદ્ધ આ જગતનો કર્તા કોણ છે ? શું જીવનો અદૃષ્ટ, જગતનો કરનાર છે ? શું ઈશ્વર જગત્કર્તા છે ? અથવા કોઈ અન્ય છે ? તથા જેમ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ માટી છે તેમ આ જગતનું ઉપાદાન કારણ શું છે ? આ પ્રકારે આત્માવિષે તથા જગત્ કારણ સંબંધે જે વિચાર, તે જ જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૨

'હું' કોણનો વિચાર

नाहं भूतगणो देहो नाहं चाक्षगणस्तथा ॥
एतद्विलक्षणः कश्चिद्विचारः सोयमीदृशः ॥ १३ ॥

આ સ્થૂળશરીર જે પાંચ ભૂતોના સમુદાયનું બનેલું છે તે હું નથી તથા ઇંદ્રિયોનો સંઘાત—અર્થાત્ સૂક્ષ્મશરીર પણ હું નથી. હું સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ બંને શરીરોથી વિલક્ષણ કોઈક છું; આ પ્રકારનો વિચાર કરવાને જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૩

જ્ઞાન સિદ્ધિનો સમય.

उक्तसाधनयुक्तेन विचारःपुरुषेण हि ॥
कर्तव्यो ज्ञानसिद्ध्यर्थमात्मनः शुभमिच्छता ॥ १० ॥

ઉપર વર્ણવેલા ચાર સાધનોવડે યુક્ત તથા મોક્ષ સુખની ઇચ્છા રાખનાર અધિકારી પુરૂષે, જીવ બ્રહ્મની એકતાના જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે વિચાર કરવો જોઇએ. ૧૦

ટીકાઃ—(પૂર્વોક્ત વૈરાગ્ય આદિ સાધનવડે યુક્ત, જે જ્ઞાનનો અધિકારી ઉત્તમ પુરૂષ છે, તેણે આત્મા અનાત્માના વિવેકરૂપ વિચાર જ વારંવાર કર્યા કરવો, અન્ય કંઇ પણ કરવું નહી. કારણ કે વિચારના આવર્તનવડે જીવબ્રહ્મની એકતારૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.)

પ્રશ્ન—આત્મજ્ઞાનવડે શું ફળ મળે છે? ઉત્તર—આત્મજ્ઞાનવડે પરમ આનંદરૂપ તથા મોક્ષરૂપ પરમપુરૂષાર્થનો લાભ થાયછે, માટે મોક્ષસુખની ઇચ્છાવાળાએ આત્મજ્ઞાનને માટે પુરૂષાર્થ અવશ્ય કરવો. ૧૦

જ્ઞાનનું સાધન વિચાર.

नोत्पद्यते विनाज्ञानं विचारेणान्यसाधनैः ॥
यथा पदार्थभानं हि प्रकाशेन विना क्वचित् ॥ ११ ॥

જેમ કોઇ પણ દેશમાં સૂર્ય આદિના પ્રકાશવિના પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી તેમજ વિચારવિના કર્મ ઉપાસનાદિ અન્ય સાધનોવડે જ્ઞાન થતું નથી ૧૧

ટીકા.—બીજાં જ્ઞાનના સાધનો ઘણાં છે, છતાં મોક્ષને અર્થે માત્ર વિચારજ કરવો, એવો નિયમ શામાટે કરોછો? તેના ઉત્તરમાં આ શ્લોક છે. કોઇ દેશમાં સૂર્ય આદિના પ્રકાશવિના પદાર્થનું યથાર્થ ભાન થતું નથી; સૂર્ય આદિનો પ્રકાશ હોય તો જ અંધકારમાં રહેલા પદાર્થ સ્પષ્ટ ઓળખાય છે; તેમજ કર્મ ઉપાસના આદિ સાધનો ઘણાં છે, પરંતુ

અજ્ઞાનથી સર્વ થયું છે અને જ્ઞાનવડે તે નાશ પામે છે તથા વિવિધ પ્રકારનો સંકલ્પ કર્તારૂપે છે, આવો વિચાર તે જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૪

ટીકાઃ—આરંભમાં શ્લોકમાં પૂછેલા 'કોઽહં'—હું કોણ છું? એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કર્યો. હવે "આ જગત્ શી રીતે થયું? તથા આનો કર્તા કોણ છે?" એ વાતનો નિશ્ચય કરે છે. (પૃથ્વી આદિ ભૂતો પરમાણુવડે ઉપજે છે, એમ તાર્કિક આદિ માને છે, કર્મવડે થાય છે, એમ મીમાંસકો માને છે તથા પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ સાંખ્ય મતવાળા માને છે. એ સર્વના મતોનું નિરાકરણ કરવા માટે કહે છે કે, "આ જગત્ આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થયું છે માટે આત્માનું વિશેષથી જ્ઞાન અર્થાત્ સ્વરૂપના સ્ફુરણવડે, જેમ સૂર્યોદયથી અંધકાર નાશ પામે છે, તેમ તે (અજ્ઞાન) નાશ પામે છે" "આ જગત્નો કર્તા કોણ છે?" એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કહે છે 'આ કામ કરીશ, આ કામ કરીશ' એ પ્રકારના વિવિધ સંકલ્પ કર્તારૂપે છે, આવો વિચાર તે જ્ઞાનનું કારણ છે. ૧૪

જગત્નું ઉપાદાન કારણ.

एतयोर्यदुपादानमेकं सूक्ष्मं सदव्ययम् ।
यथैव मृद्घटादीनां विचारः सोऽयमीदृशः ॥ १५ ॥

જેમ ઘડા આદિ માટીનાં વાસણોનું ઉપાદાન કારણ માટી છે, તેમજ અજ્ઞાન તથા સંકલ્પનું જે ઉપાદાન કારણ 'તે એક સૂક્ષ્મ, સત્ય તથા ક્ષયરહિત બ્રહ્મ છે. એ પ્રકારનો જે વિચાર, તે આત્મજ્ઞાનનું કારણ છે. ૧૫

ટીકા—(चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः ચૈતન્ય સહિત શરીર જ આત્મા છે; એવું બૃહસ્પતિનું સૂત્ર છે. માટે પાંચ ભૂતોનું કાર્ય શરીર જ આત્મા છે એમ ચાર્વાક મતાનુયાયીઓ કહે છે તથા " હું સુખી છું-દુઃખી છું " ઇત્યાદિ સર્વ વ્યવહારનું મૂળ શરીર જ છે, એ વાત આખા વિશ્વમાં વિદિત છે, માટે આત્મવિચાર કરવાની શી જરૂર છે, તેનો ઉત્તર આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યો છે. " હું " એવો શબ્દ તથા " હું " એવી પ્રતીતિનો વિષય જે આત્મા, તે પાંચ ભૂતોના સમૂહરૂપ દેહ નથી; કારણ કે શરીર દૃશ્ય છે, આત્મા તો દ્રષ્ટા છે. આથી સ્થૂલશરીરને આત્મા માનનારા ચાર્વાકોના મતનું નિરાકરણ થયું. હવે ચાર્વાકના એક દેશીઓ ઇંદ્રિયોને આત્મા માનેછે, તેના મતના ખંડનને માટે કહે છે. હું ઇંદ્રિય પણ નથી. કારણ કે સ્થૂલદેહની પેઠે ઇંદ્રિયો પણ પંચભૂતોનું જ કાર્ય છે અને આત્મા કોઇનું કાર્ય નથી ' ' *स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' " अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राण. तेजोमयी वाक् " ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ બંને શરીરો પાંચ ભૂતોનાં જ કાર્ય છે, એ વિષયમાં પ્રમાણભૂત છે. પ્રશ્ન—" જ્યારે તું બન્ને શરીર નથી ત્યારે તું શૂન્ય હોઇશ ? ઉત્તર—હું બન્ને શરીરથી વિલક્ષણ કોઇક અર્થાત્ નામ ગુણ જાતિ આદિ રહિત હોવાથી વિલક્ષણ છું. આવો વિચાર, તે જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૩

જગતનો કર્તા કોણ ?

अज्ञानमभवं सर्वं ज्ञानेन प्रविलीयते ॥
संकल्पो विविधः कर्ता विचारः सोऽयमीदृशः ॥ १४ ॥

* આ શરીર અન્નરસનું બનેલું છે. હે સરળ પ્રકૃતિવાળા ! મન અન્નનો વિકાર છે, પ્રાણ જળનું કાર્ય છે તથા વાણી તેજનું કાર્ય છે. આ જગોએ કેવળ વાણીનું ગ્રહણ કરેલું છે, પરંતુ તે ઉપરથી દશે ઇંદ્રિયો સમજી લેવી.

ટીકા:—જેમ મૃત્તિકા ઘટ આદિનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ અજ્ઞાન તથા સંકલ્પનું ઉપાદાન કારણ અર્થાત્ તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશનું કારણ, ત્રણ કાળે જેનો બાધ થતો નથી તે બ્રહ્મ જ છે. તે વિના બીજું કંઇ પણ નથી, માટે આ જગત અજ્ઞાનનું કાર્ય હોવાથી મિથ્યા છે, તો પણ જેમ રજ્જુનો સર્પ, રજ્જુને ન જાણ્યા સુધી ભયનો હેતુ છે, તેમજ તે (જગત) જન્મ મરણ આદિ ભય આપવાને સમર્થ છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી ભયની નિવૃત્તિ થાય છે. આ બ્રહ્મ સત્ય છે અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં તેનો અભાવ થતો નથી. તે લય પામતું નથી. તે સજાતીય, વિજાતીય તથા સ્વગત ભેદરહિત છે. બ્રહ્મને મન વાણી આદિ ઇંદ્રિયો પહોચતી નથી; કારણ કે તે જાતિ, ક્રિયા, નામ, રૂપાદિથી રહિત છે. જેમ મૃત્તિકા, ઘડા આદિ કાર્યોનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ સર્વનું ઉપાદાન કારણ પણ બ્રહ્મ છે. તાત્પર્ય એ કે કાર્ય કારણનો ભેદ કહેવા માત્ર છે. પણ વાસ્તવિક નથી. આ પ્રકારનો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું કારણ છે. ૧૫

જીવબ્રહ્મની એકપતા.

अहमेकोऽपि सूक्ष्मश्च ज्ञाता साक्षी सदव्ययः ॥
तदहं नात्र संदेहो विचारः सोयमीदृशः ॥ १६ ॥

"હું" એવી વૃત્તિવડે જે જણાય છે તે એક છે, સૂક્ષ્મ છે, અહંકાર આદિના પ્રકાશરૂપે હોવાથી ચૈતન્યરૂપ છે, સાક્ષી છે તથા ક્ષય નાશ આદિ સર્વ વિકારરહિત છે. આ રીતના બ્રહ્મરૂપે હું છું, એમાં કોઇ રીતનો સંદેહ નથી. આવો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૬

ટીકા:—કાર્ય કારણનો ભેદ બસે કથન માત્ર હોય, પરંતુ જીવબ્રહ્મનો ભેદ વાસ્તવિક નથી, તે આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે.

હું એટલે હું એવી વૃત્તિવડે જેનું જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ આત્મા એક છે. અર્થાત્ સજાતીય, વિજાતીય તથા સ્વગત ભેદ-રહિત છે; કારણ કે મનુષ્ય માત્રમાં હું બુદ્ધિ એક સરખી જ જણાય છે; તે સૂક્ષ્મ એટલે ઇંદ્રિયોનો વિષય નથી. તે ઇંદ્રિયદ્વારા વિષયો સાથે સંબંધ થયાવિના પણ સર્વ પદાર્થને પ્રકાશ કરે છે તથા તે નાશ ક્ષય આદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે બ્રહ્મ પણ તેવું જ છે, માટે હું એટલે પ્રત્યગાત્મા, બ્રહ્મ જ છે. આવો વિચાર તત્વજ્ઞાનનું સાધન છે ૧૬

આત્મા તથા દેહમા વિલક્ષણતા.

आत्मा विनिष्कलो ह्येको देहो बहुभिरावृतः ॥
तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥ १७ ॥

આત્મા નિરવયવ તથા એક છે. લિંગદેહ તો સત્તર તત્વો-વડે આવૃત (ઢંકાયલો) છે. એ પ્રમાણે બન્ને પરસ્પર વિલક્ષણ છતાં તાર્કિકઆદિ તેમને એકરૂપે જુએ છે, અર્થાત્ લિંગદેહ જે આત્મા નથી, તેનેજ આત્મારૂપે જુવે છે. આ વિપરીત જ્ઞાનવિના બીજું અજ્ઞાન કયું ? એ જ અજ્ઞાન છે. ૧૭

ટીકાઃ—(આત્મા જાગ્રત આદિ ત્રણે અવસ્થામાં વર્તનારો હોવાથી ત્રણે અવસ્થાઓના ભાવનો તથા તેમના અભાવનો સાક્ષીરૂપે છે. તે તત્ પદ તથા ત્વં પદ બન્નેનો લક્ષ્ય અર્થ છે. વળી તે નિરવયવ છે. જો સાવયવ હોય તો ઘટ આદિની પેઠે તેનો નાશ પણ થવો સંભવે. "एकमेवाद्वितीयम्ब्रह्म બ્રહ્મ એક તથા અદ્વિતીય છે" એમ શ્રુતિ કહેછે. માટે તે એક છે. લિંગદેહ કે જેને સૂક્ષ્મ શરીર કહેછે તે તેવું નથી. એ તો સત્તર તત્વના સમુદાય છે લિંગ શરીરનું કારણ અજ્ઞાન નાશ થવાથી તે નાશ થાય છે જો લિંગશરીર નિરવયવ હોય તો તેની જ્ઞાન-વડે નિવૃત્તિ ન થવાથી કોઇ દિવસ મોક્ષ જ થઇ શકે નહિ માટે આત્મા તથા લિંગશરીર, તેજ તમની પેઠે અત્યંત વિલક્ષણ છે. છતાં તાર્કિક

ટીકાઃ—જેમ મૃત્તિકા ઘટ આદિનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ અજ્ઞાન તથા સંકલ્પનું ઉપાદાન કારણ અર્થાત્ તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશનું કારણ, ત્રણ કાળે જેનો બાધ થતો નથી તે બ્રહ્મ જ છે તે-વિના બીજું કંઇ પણ નથી. માટે આ જગત અજ્ઞાનનું કાર્ય હોવાથી મિથ્યા છે, તો પણ જેમ રજ્જુનો સર્પ, રજ્જુને ન જાણ્યા સુધી ભયનો હેતુ છે, તેમજ તે (જગત) જન્મ મરણ આદિ ભય આપવાને સમર્થ છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી ભયની નિવૃત્તિ થાય છે. આ બ્રહ્મ સત્ય છે અર્થાત્ ત્રણે કાળમા તેનો અભાવ થતો નથી. તે ક્ષય પામતું નથી. તે સજાતીય, વિજાતીય તથા સ્વગત ભેદરહિત છે. બ્રહ્મને મન વાણી આદિ ઇંદ્રિયો પહોચતી નથી; કારણ કે તે જાતિ, ક્રિયા, નામ, રૂપાદિથી રહિત છે. જેમ મૃત્તિકા, ઘડા આદિ કાર્યોનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ સર્વનું ઉપાદાન કારણ પણ બ્રહ્મ છે. તાત્પર્ય એ કે કાર્ય કારણનો ભેદ કહેવા માત્ર છે પણ વાસ્તવિક નથી. આ પ્રકારનો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું કારણ છે. ૧૫

જીવબ્રહ્મની એકયતા

अहमेकोऽपि सूक्ष्मश्च ज्ञाता साक्षी सदव्ययः ॥
तदहं नात्र संदेहो विचारः सोयमीदृशः ॥ १६ ॥

"હું" એવી વૃત્તિવડે જે જણાય છે તે એક છે, સૂક્ષ્મ છે, અહંકાર આદિના પ્રકાશરૂપે હોવાથી ચૈતન્યરૂપ છે, સાક્ષી છે તથા ક્ષય નાશ આદિ સર્વ વિકારરહિત છે આ રીતના બ્રહ્મરૂપે હું છું, એમાં કોઇ રીતનો સદેહ નથી. આવો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૬

ટીકાઃ--કાર્ય કારણનો ભેદ ભલે કથન માત્ર હોય, પરંતુ જીવ બ્રહ્મનો ભેદ વાસ્તવિક નથી તે આ શ્લોકમા દર્શાવ્યુ છે.

હું એટલે હું એવી વૃત્તિવડે જેનું જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ આત્મા એક છે. અર્થાત્ સજાતીય, વિજાતીય તથા સ્વગત ભેદ-રહિત છે; કારણ કે મનુષ્ય માત્રમાં હું બુદ્ધિ એક સરખી જ જણાય છે; ને સૂક્ષ્મ એટલે ઇંદ્રિયોનો વિષય નથી તે ઇંદ્રિયદ્વારા વિષયો સાથે સંબંધ થયાવિના પણ સર્વ પદાર્થને પ્રકાશ કરે છે તથા તે નખ દંત આદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે બ્રહ્મ પણ તેવું જ છે. માટે હું એટલે પ્રત્યગાત્મા, બ્રહ્મ જ છે. આવો વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન છે ૧૮

આત્મા તથા દેહમાં વિલક્ષણતા.

आत्मा विनिष्कलो ह्येको देहो बहुभिरावृतः ॥
तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥ १९ ॥

આત્મા નિરવયવ તથા એક છે, લિંગદેહ તો સર્વ તત્ત્વો-વડે આવૃત (ઢંકાયલો) છે એ પ્રમાણે બંને પરસ્પર વિલક્ષણ છતાં તાર્કિકઆદિ તેમને એકરૂપે જુએ છે, અર્થાત્ લિંગદેહ જે આત્મા નથી, તેનેજ આત્મારૂપે જુવે છે. આ વિપરીત જ્ઞાનવિના બીજું અજ્ઞાન કયું ? એ જ અજ્ઞાન છે ૧૯

ટીકાઃ—(આત્મા [illegible] તથા [illegible] તેનાથી ત્રણે અવસ્થાઓના ભાવના તથા [illegible] તે તત્ત્વ પદ તથા ત્વં પદ બંનેના લક્ષ્ય અર્થ [illegible] જે વાચક હોય તો [illegible] આદિનો પણ તેનો [illegible] “ [illegible] તથા [illegible] માટે ન [illegible] લિંગદેહ [illegible] એ તો સત્તર તત્ત્વના સમાહૃપ [illegible] થવાથી તે નાશ થાય [illegible] જે લિંગશરીર [illegible] વડે નિર્ગલિત થવાથી [illegible] તેમ લિંગશરીર તેજ તમની [illegible] વિલક્ષણ છે [illegible]

ટીકાઃ—જેમ મૃત્તિકા ઘટ આદિનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ અજ્ઞાન તથા સંકલ્પનું ઉપાદાન કારણ અર્થાત્ તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશનું કારણ, ત્રણ કાળે જેનો બાધ થતો નથી તે બ્રહ્મ જ છે. તે-વિના બીજું કંઇ પણ નથી. માટે આ જગત્ અજ્ઞાનનું કાર્ય હોવાથી મિથ્યા છે, તો પણ જેમ રજ્જુનો સર્પ, રજ્જુને ન જાણવા સુધી ભયનો હેતુ છે, તેમજ તે (જગત) જન્મ મરણ આદિ ભય આપવાને સમર્થ છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી ભયની નિવૃત્તિ થાય છે. આ બ્રહ્મ સત્ય છે અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં તેનો અભાવ થતો નથી. તે ક્ષય પામતું નથી. તે સજાતીય, વિજાતીય તથા સ્વગત ભેદરહિત છે. બ્રહ્મને મન વાણી આદિ ઇંદ્રિયો પહોંચતી નથી; કારણ કે તે જાતિ, ક્રિયા, નામ, રૂપાદિથી રહિત છે. જેમ મૃત્તિકા, ઘડા આદિ કાર્યોનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ સર્વનું ઉપાદાન કારણ પણ બ્રહ્મ છે. તાત્પર્ય એ કે કાર્ય કારણનો ભેદ કહેવા માત્ર છે પણ વાસ્તવિક નથી. આ પ્રકારનો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું કારણ છે. ૧૫

બ્રહ્મની ઐકયતા.

अहमेकोऽपि सूक्ष्मश्च ज्ञाता साक्षी सदव्ययः ॥
तदहं नात्र संदेहो विचारः सोऽयमीदृशः ॥ १६ ॥

" હું " એવી વૃત્તિવડે જે જણાય છે તે એક છે, સૂક્ષ્મ છે, અહંકાર આદિના પ્રકાશરૂપે હોવાથી ચૈતન્યરૂપ છે, સાક્ષી છે, તથા ક્ષય નાશ આદિ સર્વ વિકારરહિત છે. આ રીતના બ્રહ્મરૂપે હું છું, એમાં કોઇ રીતનો સંદેહ નથી. આવો જે વિચાર, તે જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૬

ટીકા – કાર્ય કારણનો ભેદ ભલે કથન માત્ર હોય, પરંતુ જીવ બ્રહ્મનો ભેદ વાસ્તવિક નથી તે આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે.

પુરુષ આત્મા સર્વ પ્રકારના સંગદોષથી રહિત છે. વળી ઘડો જ્યારે સૂર્યાદિનો પ્રકાશ પામે છે ત્યારે પ્રકાશ પામે છે અર્થાત્ તે જડ છે. તેમ દેહ પણ જડ છે. ૨૦

એકને એક આત્મવિષે વારંવાર કહેવામાં આવે છે તે ઉપરથી આ સ્થળે પુનરુક્તિ દોષની શંકા કરવી નહિ. કારણ કે આત્મા એ અલૌકિક વસ્તુ હોવાથી તેનું જ્ઞાન સહજમાં થઈ શકતું નથી. માટે પરમ કૃપાળુ આચાર્ય ભગવાન્ અધિકારી જનો ઉપર કૃપા કરી અનેક પ્રકારે જગત્ કરતાં આત્માના વિલક્ષણતા દેખાડે છે

आत्मा नित्यो हि सद्रूपो देहोऽनित्यो ह्यसन्मयः ॥
तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥ २१ ॥

આત્મા સદ્રૂપ અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત છે માટે તે નિત્ય છે. પણ દેહ તો અસદ્રૂપ અર્થાત્ પરિચ્છેદ-વાળો હોવાથી અનિત્ય છે. એ પ્રમાણે દેહનો તથા આત્માનો વિલક્ષણ સ્વભાવ છે તથાપિ તે બંને એક જ વસ્તુ જાણવી, એ વિના બીજું અજ્ઞાન કયું ? એ જ અજ્ઞાન છે. ૨૧

આત્માની સ્વયંપ્રકાશરૂપતા.

आत्मनस्तत्प्रकाशत्वं यत्पदार्थावभासनम् ॥
नाग्न्यादिदीप्तिवद्दीप्तिर्भवत्यान्ध्यं यतो निशि ॥ २२ ॥

'આ ઘટ છે, આ પટ છે,' એવી રીતે પદાર્થનું જ્ઞાન થવું, એ જ આત્માનો પ્રકાશ છે. અગ્નિ આદિના પ્રકાશ જેવો આત્માનો પ્રકાશ નથી. (જો આત્માનો પ્રકાશ અગ્નિ આદિના જેવો હોય તો રાત્રીએ પણ આત્મા હોવાથી રાત્રીએ અંધકાર થવો જોઈએ નહીં. ૨૨

ટીકાઃ—"આ ઘડો છે, આ વસ્ત્ર છે" એ પ્રકારે પદાર્થોને પ્રકાશ કરવો એ આત્માનો પ્રકાશ છે. ત્યારે તો અગ્નિ આદિના

આદિ બંનેને એકજ માને છે, એ તેમનાં વિપરીત દર્શનથી બીજું અજ્ઞાન કયું? એ જ અજ્ઞાન છે. વિપરીત જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાન વિના થતી નથી, માટે તેનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે. ૧૭

आत्मा नियामकश्चान्तर्देहो बाह्यो नियम्यकः ॥
तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥ १८ ॥

આત્મા નિયંતા છે તથા તે પાંચ કોશની અંદર રહેલો છે. દેહ નિયમમાં રહેનારો તથા (આત્માથી) બહાર છે, માટે દેહથી આત્માની વિલક્ષણતા છે. છતાં બંનેને એકરૂપે જોવાં, એ કરતાં બીજું અજ્ઞાન કયું? એ જ અજ્ઞાન છે. ૧૮

आत्मा ज्ञानमयः पुण्यो देहो मांसमयोऽशुचिः ॥
तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥ १९ ॥

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે માટે જ તે શુદ્ધ છે અને આ સ્થૂલદેહ માંસ આદિ વિકારવાળો છે માટે તે અપવિત્ર છે. એ પ્રમાણે સ્થૂલદેહમાં તથા આત્મામાં પરસ્પર વિલક્ષણતા છે; છતાં તે બંનેને એકજ જાણવાં, એથી બીજું અજ્ઞાન કયું? એ જ અજ્ઞાન છે. ૧૯

आत्मा प्रकाशकः स्वच्छो देहस्तामस उच्यते ॥
तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥ २० ॥

આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે તથા સૂર્યાદિની માફક બીજા સર્વનો પ્રકાશક છે. આથી તે સ્વચ્છ છે અર્થાત્ પ્રકાશના ગુણદોષથી રહિત છે તથા દેહ તામસરૂપ અર્થાત્ જડરૂપ છે. આ બેમાં એકતા જોવી, તે કરતાં બીજું અજ્ઞાન કયું? ૨૦

ટીકા:—શ્રુતિમાં પણ આત્માના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, અસ્તોદય

ગુણ આત્મા સર્વ પ્રકારના અજ્ઞાનથી રહિત છે વળી જડ ત્યારે અગ્નિનો પ્રકાશ પામે છે ત્યારે પ્રકાશ પામે છે અને ; તે જડ છે તેમ દેહ પણ જડ છે. ૨૦

એકને એક આત્મજ્ઞાન વારંવાર અભ્યાસ કરવો તે ઉપદેશ આ ગ્રંથે પુનરાવૃત્તિ દોષની શંકા કરવા નહિ કારણ કે આત્મા એક અલૌકિક વસ્તુ હોવાથી તેનું જ્ઞાન સહજમાં થઈ શકતું નથી માટે પરમ કૃપાળુ આચાર્ય ભગવાન અધિકારી જનો ઉપર કૃપા કરી ફરી ફરી વર્ણન કરતા આત્માના વિલક્ષણપણા દેખાડે છે.

आत्मा नित्यो हि सद्रूपो देहोऽनित्यो ह्यसन्मयः ॥
तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥ २१ ॥

આત્મા સદ્રૂપ અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત છે માટે તે નિત્ય છે. પણ દેહ તો અસદ્રૂપ અર્થાત્ પરિચ્છેદવાળો હોવાથી અનિત્ય છે. એ પ્રમાણે દેહનો તથા આત્માનો વિલક્ષણ સ્વભાવ છે તથાપિ તે બંને એક જ વસ્તુ જાણવી, એ વિના બીજું અજ્ઞાન કયું ! એ જ અજ્ઞાન છે. ૨૧

આત્માની સ્વપ્રકાશરૂપતા.

आत्मनस्तत्प्रकाशत्वं यत्पदार्थावभासनम् ॥
नाग्न्यादिदीप्तिवद्दीप्तिर्भवत्यान्ध्यं यतो निशि ॥ २२ ॥

' આ ઘટ છે, આ પટ છે, ' એવી રીતે પદાર્થનું જ્ઞાન થવું, એ જ આત્માનો પ્રકાશ છે. અગ્નિ આદિના પ્રકાશ જેવો આત્માનો પ્રકાશ નથી. (જો આત્માનો પ્રકાશ અગ્નિ આદિના જેવો હોય તો રાત્રીએ પણ આત્મા હોવાથી રાત્રીએ અંધકાર થવો જોઈએ નહીં. ૨૨

ટીકા—"આ ઘટો છે, આ વસ્ત્ર છે " એ પ્રકારે પદાર્થને પ્રકાશ કરવો એ આત્માનો પ્રકાશ છે. ત્યારે તો અગ્નિ

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ.

निर्विकारो निराकारो निरवद्योऽहमव्ययः ॥
नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ २५ ॥

હું જન્મ આદિ વિકારથી રહિત છું તેમજ શરીર આદિ આકારથી રહિત છું, હું વાત પિત્તાદિ દોષથી રહિત છું તથા અધ્યાત્મ, અધિભુત અને અધિદૈવ એ ત્રિવિધ તાપથી રહિત હોવાથી હું અવ્યય અર્થાત્ ક્ષયથી રહિત છું તથા હું મિથ્યા દેહરૂપ નથી. આવી અખંડ બ્રહ્માકારવૃત્તિને વિવેકીઓ જ્ઞાન કહે છે. ૨૫

ટીકાઃ—" હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, હું જન્મ્યું છું, હું મરૂં છું ' એવી રીતે અનેક સુખ દુઃખ જન્મ મરણ આદિ ધર્મવાળો આત્મા પ્રતીત થાય છે તેને તમે બ્રહ્મ કેમ કહો છો ? આના સમાધાનમાં આ શ્લોક છે. હું પ્રત્યક આત્મા જન્માદિ વિકારોથી રહિત છું. કારણ કે જન્મ આદિ વિકાર, શરીરના ધર્મ છે; હું શરીર આદિ આકાર રહિત છું માટેજ વાત પિત્તાદિ દોષથી થએલા અધ્યાત્મ, અધિભૂત તથા આદિદૈવિક ત્રિવિધ તાપથી રહિત છું તથા ક્ષય રહિત છું.

શિષ્ય—હું મનુષ્ય છું એવી પ્રતીતિ થાય છે, માટે આત્મા નિરાકાર કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ—છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન જેમ ભ્રાંતિરૂપ છે તેમ " હું મનુષ્ય છું " એ પણ કેવળ ભ્રાંતિજ્ઞાન છે. કારણ કે ' હું બ્રહ્મ છું ' એવા જ્ઞાનવડે ' હું મનુષ્ય છું ' એ જ્ઞાન ખોટું પડે છે, માટે હું આ મિથ્યા દેહરૂપ નથી, એ પ્રકારના નિશ્ચયને વિદ્વાનો જ્ઞાન કહે છે. ૨૫

निरामयो निराभासो निर्विकल्पोऽहमाततः ।
नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ २६ ॥

દીપે, તે પુરૂષને નામે કહેવાય છે. તે આત્માને દેહથી ...
આકાશપુષ્પની માફક શૂન્યરૂપે તું કેવી રીતે માને છે? ૨૯

ટીકાઃ—આત્મા દેહમાં અહંરૂપે કરી વાસ કરીને રહેલો છે. ...
તેની પુરૂષ એવી સંજ્ઞા છે. "अयमात्मा ब्रह्म" ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે ...
સ્વરૂપનો નિર્ણય થયો છે. વળી જેમ ઘડાનો દ્રષ્ટા ઘડાથી ભિન્ન ...
તેમ આત્મા જે દ્રષ્ટારૂપ છે, તે દેહથી ભિન્ન છે ૨૯

દેહાત્મવાદીને ઉપદેશ.

स्वात्मानं शृणु मूर्ख त्वं श्रुत्या युक्त्या च पूरुषम् ।
देहातीतं सदाकारं सुदुर्दर्शं भवादृशैः ॥ ३० ॥

હે મૂર્ખ દેહાત્મવાદી ચાર્વાક! શ્રુતિવડે તથા યુક્તિવડે ...
તારા પુરૂષરૂપ આત્માને દેહથી જૂદો તથા સત્તારૂપ છે એ...
જાણ. તારા જેવા પુરૂષને આત્માનું દર્શન થવું અયોગ્ય છે. ...

ટીકા—(હે મૂર્ખ ! દેહને આત્મા માનનારા ચાર્વાક! "तस्माद्वा
एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा (અન્નરસના વિકારરૂપ દેહથી આ...
અન્ય છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે તથા એકને વિષે કર્તાપણાના તથા ક...
પણાના વિરોધરૂપ યુક્તિવડે તારો આત્મા દેહથી જૂદો છે એમ તું જા...

શિષ્ય—જ્યારે આત્મા દેહથી જૂદો છે ત્યારે તેનો આકાર કેવો છે...

ગુરૂ—સત્તા એજ તેનો આકાર છે અર્થાત્ " ઘટ છે, પટ છે, ...
ઇત્યાદિ પ્રકારે સર્વત્ર પ્રતીત થતી સત્તા, તે આત્મસત્તા જ છે.

શિષ્ય—જ્યારે એવો આત્મા હોય ત્યારે સર્વના જોવા જાણવા...
તે કેમ નથી આવતો!

ગુરૂ—શ્રુતિ કહે છે કે, આશ્ચર્યને વિષે શ્રદ્ધારહિત તારા જે...
પુરૂષને આત્માનું દર્શન થવું અત્યંત અયોગ્ય છે. ૩૦

'આત્માથી કોઇ પર નથી' ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે આત્માનું સ્વરૂપ વર્ણવેલું છે. છતાં મૂર્ખ જડવાદીએ આત્માને કેવી રીતે દેહરૂપે કહ્યો? ૩૪

ટીકા.—यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्॥ वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति અર્થ:—આત્માથી કોઈ પર અથવા તો અપર નથી. આત્માથી કોઈ અન્ય સૂક્ષ્મ કે મોટું નથી જેમ વૃક્ષ સ્તબ્ધરીતે સ્થિતિ કરે છે તેમ આત્મા આકાશને વ્યાપીને રહેલ છે. તેનાવડે આ સર્વ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ વ્યાપીને રહેલ છે. ૩૪

सर्वं पुरुष एवेति सूक्ते पुरुषसंज्ञिते ।
अप्युच्यते यतः श्रुत्या कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ३५ ॥

પુરૂષસૂક્તમાં "पुरुष एवेदं सर्वं" (આ બધું આત્મારૂપ છે) તે જ પ્રમાણે શ્રુતિમાં આત્માને સર્વ સ્વરૂપ કહ્યો છે અને દેહ અસત્ તથા જડ છે, માટે દેહ આત્મા કેવીરીતે સંભવે? ૩૫

ઉપનિષદમાં કહેલ આત્માની વિલક્ષણતા.

असंगः पुरुषः प्रोक्तो बृहदारण्यकेऽपि च ।
अनंतमलसंश्लिष्टःकथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ३६ ॥

બૃહદારણ્ય ઉપનિષદમાં "असंगो ह्ययं पुरुषः" (આ આત્મા અસંગ છે) એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે અને દેહ તો અનંત મળોના સંગવાળો છે, માટે દેહ આત્મા કેમ થઈ શકે? ૩૬

तत्रैव च समाख्यातः स्वयंज्योतिर्हि पूरुषः ।
जडः परप्रकाश्योऽसौ कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ३७ ॥

તે જ પ્રમાણે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આત્માને સ્વયં પ્રકાશ કહ્યા છે તથા તેનું સ્વયંપ્રકાશપણું સિદ્ધાંતોના અર્થ

મારી આંખ ઇંદ્રિય છે, આ મારું મન છે એવી રીતે જાણે છે માટે તે આત્માવડે દૃશ્ય છે, વિકારયુક્ત છે, પરિચ્છિન્ન છે, મિથ્યા છે તથા દ્રષ્ટાવડે બાધ પામે છે. જેમ લિંગશરીર આત્મા નથી તેમ કારણશરીર પણ આત્મા નથી. આત્માને વિષે કર્તાપણું, ભોક્તાપણું આદિ કેવળ લિંગશરીરના અધ્યાસવડે ભાસે છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી અધ્યાસ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે કર્તૃત્વાદિ કંઇ પણ તેનેવિષે ભાસતું નથી માટે કર્તૃત્વ (કર્તાપણું) આદિ ધર્મવાળો લિંગદેહ છે, આત્મા નથી. એમ કરીને વેદાન્ત સિદ્ધાંતમાં કશી હાનિ નથી. ૩૯

આત્મા તથા દેહના ભેદનો ઉપસંહાર

एवं देहद्वयादन्य आत्मा पुरुष ईश्वरः ।
सर्वात्मा सर्वरूपश्च सर्वातीतोऽहमव्ययः ॥ ४० ॥

એ પ્રકારે આત્મા સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ બન્ને શરીરથી અન્ય છે, પુરુષરૂપ છે, ઈશ્વરરૂપ છે, સર્વાત્મા, સર્વરૂપ, સર્વથી ભિન્ન તથા અવિનાશી છે. ૪૦

આપનાંરિપણ)

ગુરૂ- અહં (હું) શબ્દનો આશ્રય હોવાથી તે અહં પ્રાપ્ત જ છે

શિષ્ય—અહં શબ્દનો આશ્રય તો અહંકાર પણ છે

ગુરૂ—આત્મા હાથ આદિ વિકાર રહિત છે તથા અહંકારનો પણ સાક્ષી છે. ૪૦

દ્વૈતનું પ્રતિપાદન પ્રયોજન રહિત

इत्यात्मदेहभागेन प्रपंचस्यैव सत्यता ।
यथोक्ता तर्कशास्त्रेण ततः किं पुरुषार्थता ॥ ४१ ॥

તમે દેહનું તથા આત્માનું વિલક્ષણપણું પ્રતિપાદન કરીને, જેમ તર્કશાસ્ત્ર જગતને સત્ય કહે છે તેમ, જગતનું સત્યપણું પ્રતિપાદન કર્યું, એથી શો પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થયો? તુચ્છ પુરૂષાર્થથી ભયની નિવૃત્તિ થતી નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે " જ્યાંસુધી જગતમાંથી સત્યત્વબુદ્ધિ ગઈ નથી ત્યાંસુધી ભયની નિવૃત્તિ થતી નથી માટે દ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરી તમે શું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું? કંઈજ નહિ ૪૧

દેહની સત્તા તેજ આત્મસત્તા.

इत्यात्मदेहभेदेन देहात्मत्वं निवारितम् ।
इदानीं देहभेदस्य ह्यसत्त्वं स्फुटमुच्यते ॥ ४२ ॥

ઉપર પ્રમાણે આત્માને દેહથી પૃથક્ કરીને ચાર્વાકના મતને અનુસારે પ્રાપ્ત થયેલું દેહને વિષે આત્માપણું વારણ કર્યું; હવે દેહની સત્તા આત્માની સત્તાથી ભિન્ન નથી, એ વાર્તા સ્પષ્ટ સમજાય તેમ કહું છું ૪૨

ટીકા:—સિદ્ધાન્તિ કહે છે કે, ભેદજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન પણ અભેદ જ્ઞાનની સિદ્ધિને અર્થે છે. માટે આત્માના તથા દેહના ભેદજ્ઞાનનું કથન વ્યર્થ નથી. એ આમાં દર્શાવ્યું છે. ૪૨

ચૈતન્યની એકરૂપતા

चैतन्यस्यैकरुपत्वाद्भेदो युक्तो न कर्हिचित् ।
जीवत्वं च मृषा ज्ञेयं रज्जौ सर्पग्रहो यथा ॥ ४३ ॥

"घटः प्रकाशते पटः प्रकाशते" ઘડો પ્રકાશે છે, વસ્ત્ર પ્રકાશે છે, એ રીતે અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશ સર્વત્ર એક સ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે માટે કોઇ પણ કાળે ભેદ વાસ્તવિક નથી; તેમ જ જીવપણું પણ મિથ્યા છે. કારણ કે જીવના ઉપાધિ અંતઃકરણ માયાનું કાર્ય છે, માટે રજ્જુના અજ્ઞાનવડે થોડા અંધારામાં પડેલા રજ્જુમાં, વાંકાપણું આદિ સરખાપણાને લીધે. જેમ રજ્જુને નહિ ઓળખનારને સર્પભ્રાંતિ થાય છે, તેમ જ આત્માના અજ્ઞાનવડે, પ્રકાશરૂપ સરખાપણાને લીધે, સામાન્ય ચૈતન્યપ્રકાશનેવિષે અવિવેકી પુરુષને ચિદાભાસરૂપ જીવની ભ્રાંતિ થાય છે. ૪૩

રજ્જુ તથા સર્પનું દષ્ટાંત.

रज्ज्वज्ञानात्क्षणेनैव यद्वद्रज्जुर्हि सर्पिणि ।
भाति तद्वच्चितिः साक्षाद्विश्वाकारेण केवला ॥ ४४ ॥

જેમ રજ્જુના અજ્ઞાનથી તે જ ક્ષણે રજ્જુ સર્પાકારે ભાસે છે, તેમ જ બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી બ્રહ્મ જ જગતને આકારે સાક્ષાત્ સ્ફુરે છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન જગત્ છે જ નહિ. માટે સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્મનું વિવર્ત* છે. ૪૪

જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ.

उपादानं प्रपंचस्य ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते ।
तस्मात्सर्वप्रपंचोऽयं ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ॥ ४५ ॥

* પ્રથમ અવસ્થાને તજ્યાવિના અવસ્થાંતરની પ્રાપ્તિ, તે વિવર્ત.

જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મથી અન્ય નથી માટે સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્મ જ છે; બ્રહ્મથી અન્ય નથી ૪૫

ટીકા:—(આકાશથી શરીર પર્યંત) સંપૂર્ણ જગતનું કારણ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ (માયાવિશિષ્ટ ચૈતન્ય) જ છે, તે વિના અન્ય કોઈ પણ કારણ નથી. સાંખ્યમતમાં પ્રકૃતિને કારણ માને છે તથા ન્યાયમતમાં પરમાણુઓને કારણ માને છે પરંતુ તે પણ સંભવ નથી, કારણ કે, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः (આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મને જ જગતનું કારણ કહે છે, માટે પાંચ ભૂતો તથા તેમના કાર્યરૂપ સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્મ જ છે, અન્ય વસ્તુ નથી. ૪૫

ભેદ ભ્રમરૂપ છે

व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेति शासनात् ।
इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥ ४६ ॥

(" સઘળું બ્રહ્મ છે " એવી શ્રુતિરૂપ ઈશ્વરની આજ્ઞાના સામર્થ્યવડે) વ્યાપ્ય વ્યાપકપણું અથવા અંતર તથા બાહેરપણું મિથ્યા છે—અર્થાત્ " ઘડાની માંહે આકાશ અને આકાશની બહાર ઘડો " એ વ્યવહાર જેમ કલ્પિત છે, તેમ બ્રહ્મ વ્યાપક છે અને જગત્ તેમાં વ્યાપ્ય છે; એવો વ્યવહાર પણ કલ્પિત જ છે. આવી રીતે પરમતત્ત્વ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યા પછી ભેદનો અવસર ક્યાં રહે છે ? અર્થાત્ નથી રહેતો. ૪૬

બ્રહ્મની અદ્વૈતતા

श्रुत्या निवारितं नूनं नानात्वं स्वमुखेन हि ।
कथं भासो भवेदन्यः स्थिते चाद्वयकारणे ॥ ४७ ॥

(ભેદનાનાત્વરહિત ચિદ્ઘન બ્રહ્મને વિષે લેશ પણ ભેદ નથી)

ચૈતન્યની એકરૂપતા

चैतन्यस्यैकरूपत्वाद्भेदो युक्तो न कर्हिचित् ।
जीवत्वं च मृषा ज्ञेयं रज्जौ सर्पग्रहो यथा ॥ ४३ ॥

"ઘટઃ પ્રકાશતે પટઃ પ્રકાશતે" ઘટો પ્રકાશે છે, પટ પ્રકાશે છે, એ રીતે અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશ સર્વત્ર એક સ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે માટે કોઇ પણ કાળે ભેદ વાસ્તવિક નથી; તેમ જ જીવપણું પણ મિથ્યા છે. કારણ કે જીવના ઉપાધિ અંતઃકરણ માયાનું કાર્ય છે, માટે રજ્જુના અજ્ઞાનવડે થોડા અંધારામાં પડેલા રજ્જુમાં, વાંકાપણું આદિ સરખાપણાને લીધે, જેમ રજ્જુને નહિ ઓળખનારને સર્પભ્રાંતિ થાય છે, તેમ જ આત્માના અજ્ઞાનવડે, પ્રકાશરૂપ સરખાપણાને લીધે, સામાન્ય ચૈતન્યપ્રકાશનેવિષે અવિવેકી પુરુષને ચિદાભાસરૂપ જીવની ભ્રાંતિ થાય છે. ૪૩

રજ્જુ તથા સર્પનું દૃષ્ટાંત.

रज्ज्वज्ञानात्क्षणेनैव यद्वद्रज्जुर्हि सर्पिणि ।
भाति तद्वच्चितिः साक्षाद्विश्वाकारेण केवला ॥ ४४ ॥

જેમ રજ્જુના અજ્ઞાનથી તે જ ક્ષણે રજ્જુ સર્પાકારે ભાસેછે, તેમ જ બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી બ્રહ્મ જ જગત્‌ને આકારે સાક્ષાત્ સ્ફુરે છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન જગત્ છે જ નહિ. માટે સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્મનું વિવર્ત* છે. ૪૪

જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ.

उपादानं प्रपंचस्य ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते ।
तस्मात्सर्वप्रपंचोऽयं ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ॥ ४५ ॥

* પ્રથમ અવસ્થાને તજ્યાવિના અવસ્થાંતરની પ્રાપ્તિ, તે વિવર્ત.

[illegible]

[illegible] નથી. ૪૫

[illegible]

व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेति शासनात् ।
इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥ ४६ ॥

(" સર્વ આત્મા છે " એવી શ્રુતિરૂપ ઉપદેશની આજ્ઞાના સામર્થ્યવડે) વ્યાપ્ય વ્યાપકપણું અથવા અંદર તથા બહાર-પણું મિથ્યા છે—અર્થાત્ " ઘડાની અંદર આકાશ અને આકા-શની બહાર ઘડો " એ વ્યવહાર જેમ કલ્પિત છે, તેમ બ્રહ્મ વ્યાપક છે અને જગત્ તેમાં વ્યાપ્ય છે; એવો વ્યવહાર પણ કલ્પિત જ છે. આવી રીતે પરમતત્ત્વ આત્મારૂપ જાણ્યા પછી ભેદનો અવસર ક્યાં રહે છે ! અર્થાત્ નથી રહેતો. ૪૬

[illegible]

श्रुत्या निवारितं नूनं नानात्वं स्वमुखेन हि ।
कथं भासो भवेदन्यः स्थिते चाद्वयकारणे ॥ ४७ ॥

([illegible] વિષે લેશ પણ ભેદ નથી,

અભેદ વાદીને સર્વ બ્રહ્મરૂપે.

यत्राज्ञानाद्भवेद्द्वैतमितरस्तत्र पश्यति ।
आत्मत्वेन यदा सर्वं नेतरस्तत्र चाण्वपि ॥ ५३ ॥

જ્ઞાની જનને પોતાની અજ્ઞાન અવસ્થામાં દ્વૈત સરખું લાસે છે ત્યારે તેમાં તે પુરૂષ, હું જૂદો છું અને બીજા મારાથી ભિન્ન છે એમ અનુભવે છે; અને જ્યારે તે પુરૂષને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે પોતાથી અણુમાત્ર પણ ભેદને જોતો નથી. કારણ કે કાર્ય સહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ જવાથી, તેને દ્વૈત પ્રતીત થતું નથી. ૫૩

અભેદથી શોક તથા મોહનો નાશ.

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि ह्यात्मत्वेन विजानतः ।
नैव तस्य भवेन्मोहो न च शोको द्वितीयतः ॥ ५४ ॥

જે અવસ્થામાં અધિકારી પુરૂષ પ્રાણીમાત્રને પોતાના આત્મારૂપે સાક્ષાત્ અનુભવે છે, તે અવસ્થામાં તેને ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થતી નથી તથા શોક અર્થાત્ ચિત્તની વ્યાકુળતા પણ થતી નથી. કારણ કે શોક મોહાદિનું કારણ ભેદબુદ્ધિ તેને જતી રહી છે. (શ્રુતિપણ કહે છે " यस्मिन् सर्वाणि भूतानि ह्यात्मैवाभूद्विजानतः ॥ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत ॥ અર્થ—જે સમયે અપરોક્ષ અનુભવ કરનાર પુરૂષને સર્વ પોતાના આત્મરૂપે પ્રતીત થાય છે ત્યારે તે અભેદદૃષ્ટિવાળાને શોક તથા મોહનો અવસર ક્યાં છે ?) ૫૪

अयमात्मा हि ब्रह्मैव सर्वात्मकतया स्थितः ।
इति निर्धारितं श्रुत्या बृहदारण्यसंस्थया ॥ ५५ ॥

"આ આત્મા કે જે બ્રહ્મ છે તે જ સર્વરૂપે સ્થિત છે" એવો બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની "અયમાત્મા બ્રહ્મ" એ શ્રુતિએ નિર્ણય કર્યો છે. ૫૫

સ્વપ્નની માફક જાગ્રતનું મિથ્યાપણું.

अनुभूतोऽप्ययं लोको व्यवहारक्षमोऽपि सन् ।
असद्रूपो यथा स्वप्न उत्तरक्षणबाधतः ॥ ५६ ॥

સ્વપ્ન અવસ્થામાં આ લોકોનો અનુભવ થાય છે તથા તેવડે સ્વપ્નકાળનો વ્યવહાર પણ જોવામાં આવે છે, પરંતુ જાગ્રત અવસ્થામાં તેનો બાધ થવાથી જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં રહેલા લોક તથા તેમનો વ્યવહાર મિથ્યા છે, તેમ જ જાગ્રત અવસ્થાના જગત્વડે જે વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે, તેનો ઉત્તરક્ષણે અર્થાત્ જ્ઞાનકાળે બાધ પામે છે, માટે તે પણ મિથ્યા છે. ૫૬

સુષુપ્તિમાં સર્વનો લય.

स्वप्नो जागरणेऽलीकः स्वप्नेऽपि जागरो नहि ।
द्वयमेव लये नास्ति लयोऽपि ह्युभयोर्न च ॥ ५७ ॥

સ્વપ્ન અવસ્થા જાગ્રત અવસ્થામાં મિથ્યા છે, તેમ સ્વપ્નમાં જાગ્રત અવસ્થા નથી; સુષુપ્તિમાં સ્વપ્ન તથા જાગરણ બન્ને અવસ્થા નથી તથા સુષુપ્તિ, સ્વપ્નાવસ્થા તથા જાગ્રત અવસ્થા એઉમાં નથી. ૫૭

આત્મા સર્વ અવસ્થાના દ્રષ્ટા.

त्रयमेवं भवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मितम् ।
अस्य द्रष्टा गुणातीतो नित्यो ह्येकश्चिदात्मकः ॥

એ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થા મિથ્યા છે; કારણ કે તેઓ ત્રણ ગુણોના કાર્યરૂપે છે. આ ત્રણે અવસ્થાનો સાક્ષી આત્મા, નિત્ય છે. કારણ કે તે ત્રણે ગુણરહિત છે. એ આત્મા અદ્વિતીય તથા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. ૫૮

જ્ઞાનીને સર્વની બ્રહ્મરૂપે પ્રતીતિ.

यद्वन्मृदि घटभ्रांतिं शुक्तौ वा रजतस्थितिम् ।
तद्वद्ब्रह्मणि जीवत्वं वीक्ष्यमाणो न पश्यति ॥ ५९ ॥

જેમ માટીને જાણ્યા પછી ઘટની ભ્રાંતિ મટી જાય છે તથા જેમ છીપને ઓળખ્યા પછી તેને વિષે રૂપાની સ્થિતિ રહેતી નથી, તેમજ બ્રહ્મનો આત્મારૂપે સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી જ્ઞાની પુરૂષ, જીવપણું પોતાને વિષે જોતો નથી. ૫૯

જીવ તેજ બ્રહ્મ.

यथा मृदि घटो नाम कनके कुंडलाऽभिधा ।
शुक्तौ हि रजतख्यातिर्जीवशब्दस्तथा परे ॥ ६० ॥

જેમ માટીને વિષે ઘડો એવી સંજ્ઞા છે, જેમ સુવર્ણ વિષે કુંડળ એવી સંજ્ઞા છે તથા જેમ છીપને વિષે રજતુ એવું નામ છે તેમ જ પરમાત્માને વિષે જીવ એવો શબ્દ છે. અર્થાત્ પરમાત્માને વિષે જીવ શબ્દ કથન માત્ર છે. વસ્તુતઃ જીવ, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. ૬૦

જગતનુ મિથ્યાપણું.

यथैव व्योम्नि नीलत्वं यथा नीरं मरुस्थले ।
पुरुषत्वं यथा स्थाणौ तद्वद्विश्वं चिदात्मनि ॥ ६१ ॥

જેમ રજ્જુ, જાણનારને તથા ન જાણનારને બે પ્રક[illegible] ભાસે છે, તેમ જ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ આત્માં સદા શુદ્ધ છે [illegible] અજ્ઞાનીને આત્મા અશુદ્ધ ભાસે છે. ૬૮

ટીકાઃ—જે માણસને રજ્જુનું જ્ઞાન છે તેને, જો [illegible] રજ્જુને વિષે સર્પ નથી. તેથી રજ્જુ જેમ ભય આપતી નથી [illegible] રજ્જુને નહીં જાણનારને તે સર્પરૂપે ભાસવાથી ભયનું કારણ થ[illegible] તેમ જ જ્ઞાની પુરૂષને આત્મા સદા શુદ્ધ અર્થાત્ અજ્ઞાન તથા [illegible] કાર્ય જગતરૂપ મળથી રહિત, છે તથા અજ્ઞાનીને ભ્રાંતિનેલીધે [illegible] સદા અશુદ્ધ ભાસે છે. અર્થાત્ તે તેને જડરૂપે જુવે છે, પણ [illegible] જોઇ શકતો નથી. તાત્પર્ય કે સૂર્યનારાયણ દિવસે પ્રકાશમાન છતા[illegible] આંધળાને કંઇ તે ઉપયોગી નથી. નેત્રવાળા પુરૂષ જ સૂર્યના પ્રક[illegible] પોતાનો સર્વ વ્યવહાર સિદ્ધ કરી શકે છે, તે જ પ્રમાણે આત્મા [illegible] સર્વત્ર ભાસમાન છે, તથાપિ જેને તેનું સ્વરૂપ વૃત્તિમાં આરૂઢ થાય [illegible] તેને તે મોક્ષનો હેતુ છે, પણ જેમને એ પ્રમાણે થતું નથી, [illegible] મોક્ષનો હેતુ નથી

આત્માનાત્મનો વિભાગ મૂઢને સમજવા સારૂ

यथैव मृन्मयः कुंभस्तद्वद्देहोऽपि चिन्मयः ।
आत्मानात्मविभागोऽयं मुधैव क्रियतेऽबुधैः ॥ ६९ [illegible]

જેમ માટીનો ઘડો તે માટીજ છે તેમજ શરીર પણ [illegible] સ્વરૂપ બ્રહ્મજ છે; માટે અજ્ઞાની પુરૂષો આત્માનો તથા [illegible] ત્માનો વિભાગ વ્યર્થ કરે છે. અજ્ઞાનીને દેહથી આત્માનુ સ્[illegible] ભિન્ન સમજવાસારૂ ઉપર કહેલો વિભાગ કરવા યોગ્ય છે જ[illegible]

ટીકા—શિષ્ય—જ્યારે આત્મા નિરંતર પ્રપંચ રહિત છે ત્યાં[illegible] દેહનો તથા આત્માનો ભેદ શામાટે બતાવ્યો ?

તેમ મૂર્ખ માણસે દેહને વિષે આત્માપણાનો નિશ્ચય કર્યો છે. (૭૩) જેમ આડાંઅવળાં ગોઠવેલાં લાકડાને "આ ઘર છે" એમ નિશ્ચય કરે છે તથા લોઢાને તરવાર કરી માને છે, તેમ મૂર્ખ મનુષ્ય દેહને આત્મા સમજે છે. ૭૪

અજ્ઞાન એ જ વિપરીત ભાસનું કારણ.

यथा वृक्षविपर्यासो जलाद्भवति कस्यचित् ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ७५ ॥

જેમ તળાવને કાંઠે ઉભેલા પુરૂષને જળના સંબંધથી કાંઠાના વૃક્ષની છાયા પાણીમાં ઉલટી ભાસે છે અર્થાત થડ ઉપર તથા પત્ર શાખા આદિ નીચે ભાસે છે, તેમ જ અર્જુનને અજ્ઞાનને લીધે પોતાના આત્માનેવિષે દેહપણું ભાસે છે, પરંતુ આત્મા શરીર નથી ૭૫

पोतेन गच्छतः पुंसः सर्वं भातीव चंचलम् ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ७६ ॥

જેમ વહાણમાં બેસીને જનારા પુરૂષને કાંઠે રહેલા વૃક્ષ આદિ પદાર્થો ચાલતા જણાય છે, તેમ જ અજ્ઞાનને યોગે આત્માને વિષે દેહ ભાસે છે ૭૬

पीतत्वं हि यथा शुभ्रे दोषाद्भवति कस्यचित् ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ७७ ॥

જેમ કોઈ પુરુષને નેત્રને વિષે રહેલા કમળા આદિ દોષને લીધે ધોળી વસ્તુ પીળી ભાસે છે, તેમ જ અજ્ઞાનને યોગે આત્માને વિષે દેહપણું ભાસે છે. ૭૭

चक्षुर्भ्यां भ्रमशीलाभ्यां सर्वं भाति भ्रमात्मकम् ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ७८ ॥

જે પુરુષની દૃષ્ટિ ભમે છે, તેને જેમ બધા પદાર્થો ભમતા હોય એવું ભાસે છે, તેમ જ અજ્ઞાનને લીધે આત્માને વિષે દેહ પણું ભાસે છે. ૭૮

अलातं भ्रमणेनैव वर्तुलं भाति सूर्यवत् ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ७९ ॥

જેમ ઉમાડીઆને ફેરવવાથી તે સૂર્યની પેઠે ગોળ આકાર ભાસે છે, તેમ જ અજ્ઞાનવડે આત્માને વિષે દેહ ભાસે છે ૭૯

महत्त्वे सर्ववस्तूनामणुत्वं ह्यतिदूरतः ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ८० ॥

મોટી વસ્તુઓ પણ દૂરથી જોતાં જેમ અત્યંત સૂક્ષ્મ જણાય છે, તેમ જ અજ્ઞાનવડે આત્માને વિષે દેહ ભાસે છે ૮૦

सूक्ष्मत्वे सर्वभावानां महत्त्वं चोपनेत्रतः ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ८१ ॥

જેમ અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ હોય છે તે પણ ચશ્માવડે જોતાં મોટી દેખાય છે, તેમ જ અજ્ઞાનને યોગે આત્માને વિષે દેહપણાનું ભાન થાય છે. ૮૧

काचभूमौ जलत्वं वा जलभूमौ हि काचता ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ८२ ॥

જેમ કાચની ભૂમિને વિષે જળનું ભાન થાય છે તથા જળ

મય ભુમિનેવિષે કાચનું ભાન થાયછે, તેમ જ અજ્ઞાનવડે આત્માને વિષે દેહપણું ભાસે છે. ૮૨

यद्वदग्नौ मणित्वं हि मणौ वा वह्निता पुमान् ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ८३ ॥

જેમ અગ્નિમાં મણિની બુદ્ધિ થાયછે તથા મણિમાં અગ્નિની બુદ્ધિ થાય છે, તેમ જ અજ્ઞાનને લીધે આત્માને વિષે શરીરપણું જણાય છે. ૮૩

अभ्रेषु सत्सु धावत्सु सोमो धावति भाति वै ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ८४ ॥

જેમ આકાશમાં વાદળાં દોડે છે પણ ચંદ્ર દોડતો હોય તેમ ભાસે છે, તેમ જ અજ્ઞાનને લીધે આત્માને વિષે દેહપણું ભાસે છે. ૮૪

यथैव दिग्विपर्यासो मोहाद्भवति कस्यचित् ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ८५ ॥

જેમ કોઇ પુરૂષને મોહને લીધે દિશાનો ભ્રમ થઇ જાય છે, તેમ જ અજ્ઞાનનેલીધે આત્મામાં દેહપણું ભાસે છે. ૮૫

यथा शशी जले भाति चंचलत्वेन कस्यचित् ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ८६ ॥

જેમ જળના પાત્રમાં, જળ હાલવાથી, તેમાં પ્રતિબિંબરૂપે સ્થિત સૂર્ય ચંદ્રઆદિ, કોઇને હાલતા હોય એમ જણાય છે, તેમ જ અજ્ઞાનવડે અજ્ઞાની જનને આત્માનેવિષે દેહનું ભાન થાયછે. ૮૬

અજ્ઞાનના નાશના ઉપાયો

एवमात्मन्यविद्यातो देहाध्यासो हि जायते ।
स एवात्मपरिज्ञानाल्लीयते च परात्मनि ॥ ८७ ॥

એ પ્રકારે આત્માના અજ્ઞાનથી દેહાધ્યાસ અર્થાત્ હું મનુષ્ય છું એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયછે તથા તે દેહાધ્યાસ ' હું બ્રહ્મ છું ' એવી રીતે પોતાથી અભિન્ન બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથી પરમાત્મામા લય પામે છે. ૮૭

ટીકાઃ—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે આત્માના અજ્ઞાનથી દેહાધ્યાસ અર્થાત્ હું મનુષ્ય છું એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે

શિષ્ય—એ દેહાધ્યાસ શા ઉપાયથી મટેછે ?

ગુરૂ—આ દેહાધ્યાસ, " હું બ્રહ્મ છું " એવી રીતે પોતાના આત્માને બ્રહ્મરૂપે સાક્ષાત્ અનુભવવાથી અજ્ઞાન તથા તેના કલ્પિત પોતાના આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં લય પામેછે અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપે રહે છે કારણ કે અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન આરોપિત પદાર્થનું સ્વરૂપ જ નથી. " લીયતે च परात्मनि च " એ શ્લોકના ચોથાપદમાં ' च ' નું ગ્રહણ કર્યું છે તે ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે, જેમ દેહાધ્યાસ બ્રહ્મનેવિષે લય પામે છે તેમ અધ્યાસનું કારણ અજ્ઞાન પણ તેમાંજ લય પામે છે. કારણ કે જ્યાંસુધી કારણની સ્થિતિ હોય ત્યાંસુધી કાર્યનો અભાવ થવો સંભવતો નથી, માટે આત્માના સાક્ષાત્કારથી જ કાર્યસહિત અવિદ્યા નાશ પામે છે. ૮૭

सर्वमात्मतया ज्ञातं जगत्स्थावरजंगमम् ।
अभावात्सर्वभावानां देहस्य चात्मता कुतः ॥ ८८ ॥

જ્યારે સ્થાવર જંગમ સંપૂર્ણ જગત્ આત્મારૂપે જાણ્યું—

પછી કોઇ પણ પદાર્થ આત્માથી જૂદા રહ્યા નહિ ત્યારે દેહનું આત્માપણું ક્યાં રહ્યું ? અર્થાત્ આત્માથી ભિન્ન કોઇપણ પદાર્થ આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી રહેતો નથી. ૮૮

પ્રારબ્ધનો ભોગપછી છૂટકો

आत्मानं सततं जानन् कालं नय महाद्युते ।
प्रारब्धमखिलं भुंजन्नोद्वेगं कर्तुमर्हसि ॥ ८९ ॥

હે મહા તેજસ્વી પુરૂષ ! તું કામાદિ દોષોનો નાશ કરીને પોતાના હિતને અર્થે પ્રવૃત્ત થએલો છે, માટે નિદ્રાનો સમય આવતાં સુધી તથા મરણ પર્યંત વેદાંતના વાકયોવડે આત્માનો વિચાર કરતાં સમય વીતાવ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી આ છેલ્લા શરીરના પ્રારબ્ધને અનુસારે જે સુખ દુઃખાદિ ભોગ પ્રાપ્ત થાય, તેમને આભાસ માત્ર સમજી ભોગવી છૂટજે; પરંતુ તું ઉદ્વેગ પામવાને યોગ્ય નથી. ૮૯

उत्पन्नेऽप्यात्मविज्ञाने प्रारब्धं नैव मुंचति ।
इति यच्छ्रूयते शास्त्रे तन्निराक्रियतेऽधुना ॥ ९० ॥

અધ્યાત્મ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, તોપણ પ્રારબ્ધ કોઇને છોડતું નથી એમ જે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તેનું હવે નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. ૯૦

ટીકા.—ખરી રીતે જોતા તો પ્રારબ્ધ જ નથી તો પછી ભોગ ક્યાં રહ્યો? ભોગ નથી તો ઉદ્વેગનું કારણ ક્યાં રહ્યું ? તથા ઉદ્વેગનું કારણ નથી તો નિષેધોપદેશ ક્યાં રહ્યો ? જગત્‌ની પ્રતીતિ ત્રણ પ્રકારની છે લૌકિકી, શાસ્ત્રીયા તથા અનુભવિકા. લૌકિકી પ્રતીતિને પારમાર્થિક કહે છે, શાસ્ત્રીયા પ્રતીતિને વ્યાવહારિક કહે છે તથા અનુભવિકા પ્રતીતિને પ્રતિ-

[illegible] છે. આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]
[illegible] [illegible]
પછી રહેતું નથી ૯૦

[illegible]

तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धं नैव विद्यते ।
देहादीनामसत्त्वात्तु यथा स्वप्नो विबोधतः ॥ ९१ ॥

તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી પ્રારબ્ધ રહેતું નથી, કારણ કે જ્ઞાનવડે અજ્ઞાન તથા તેનું કાર્ય જે જગત્ તેની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે તો પ્રારબ્ધ શી રીતે રહે? જેમ જાગ્યા પછી સ્વપ્ન રહેતું નથી તેમ જ્ઞાન થયા પછી એક આત્મા વિના કોઈ પણ વસ્તુ રહેતી નથી ૯૧

જન્મના અભાવથી પ્રારબ્ધનો અભાવ.

कर्म जन्मान्तरीयं यत्प्रारब्धमिति कीर्तितम् ।
तत्तु जन्मान्तराभावात्पुंसो नैवास्ति कर्हिचित् ॥ ९२ ॥

જન્માંતરના કર્મને પ્રારબ્ધ કહે છે, પરંતુ જ્ઞાન થયા પછી જન્માંતર જ નથી, માટે જ્ઞાનવાન્ પુરૂષને કોઈ કાળે પ્રારબ્ધ છે જ નહિ. ૯૨

ટીકાઃ—સંચિત, ક્રિયમાણ તથા પ્રારબ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો છે. અનેક જન્મમાં કરેલાં કર્મ તે સંચિત, વર્તમાન શરીરવડે થતાં કર્મો તે ક્રિયમાણ તથા જેવડે આ શરીર રચાયું તે કર્મો પ્રારબ્ધ કહેવાય છે પરંતુ આત્મા પોતે અકર્તા છે માટે આત્માને જન્મ નથી અને જ્યારે તેને જન્મ નથી ત્યારે જન્માન્તરનું કર્મ, જે વર્તમાન શરીરને રચનાર હોવાથી પ્રારબ્ધ સંજ્ઞા પામેછે, તે પણ તેને કેમ હોય? ન જ હોય. ૯૨

પછી કોઇ પણ પદાર્થ આત્માથી જૂદા રહ્યા નહિ ત્યારે દેહનું આત્માપણું ક્યાં રહ્યું ? અર્થાત્ આત્માથી ભિન્ન કોઇપણ પદાર્થ આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી રહેતો નથી. ૮૮

પ્રારબ્ધનો ભોગપછી છૂટકો

आत्मानं सततं जानन् कालं नय महाद्युते ।
प्रारब्धमखिलं भुंजन्नोद्वेगं कर्तुमर्हसि ॥ ८९ ॥

હે મહા તેજસ્વી પુરૂષ ! તું કામાદિ દોષોનો નાશ કરીને પોતાના હિતને અર્થે પ્રવૃત્ત થએલો છે, માટે નિદ્રાનો સમય આવતાં સુધી તથા મરણ પર્યંત વેદાંતના વાક્યોવડે આત્માનો વિચાર કરતાં સમય વીતાવ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી આ છેલ્લા શરીરના પ્રારબ્ધને અનુસારે જે સુખ દુઃખાદિ ભોગ પ્રાપ્ત થાય, તેમને આભાસ માત્ર સમજી ભોગવી છૂટજે; પરંતુ તું ઉદ્વેગ પામવાને યોગ્ય નથી ૮૯

उत्पन्नेऽप्यात्मविज्ञाने प्रारब्धं नैव मुंचति ।
इति यच्छ्रूयते शास्त्रे तन्निराक्रियतेऽधुना ॥ ९० ॥

અધ્યાત્મ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, તોપણ પ્રારબ્ધ કોઇને છોડતું નથી એમ જે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તેનું હવે નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. ૯૦

ટીકાઃ—ખરી રીતે જોતા તો પ્રારબ્ધ જ નથી તો પછી ભોગ ક્યાં રહ્યો? ભોગ નથી તો ઉદ્વેગનું કારણ ક્યા રહ્યુ ? તથા ઉદ્વેગનું કારણ નથી તો નિષેધોપદેશ ક્યાં રહ્યો ? જગતની પ્રતીતિ ત્રણ પ્રકારની છે. લૌકિકી, શાસ્ત્રીયા તથા અનુભવિકા. લૌકિકી પ્રતીતિને પારમાર્થિક કહે છે, શાસ્ત્રીયા પ્રતીતિને વ્યાવહારિક કહે છે તથા અનુભવિકા પ્રતીતિને પ્રતિ-

स्वप्नदेहो यथा ध्वस्तस्तथैवायं हि देहकः ।
अध्यस्तस्य कुतो जन्म जन्माभावे स्थितिः कुतः ॥ ९३ ॥

સ્વપ્નમાં અન્ય શરીર પ્રાપ્ત થાયછે તે જેમ મિથ્યા છે તેમ આ જાગ્રત અવસ્થામાં રહેલું શરીર પણ કલ્પિત છે, માટે કલ્પિતનો જન્મ કેમ સંભવે? અને જન્મ નથી ત્યારે તેની સ્થિતિ પણ કેમ સંભવે? માટે કર્મ મિથ્યા છે. ૯૩

અજ્ઞાનના નાશ પછી જગતનો અભાવ.

उपादानं प्रपंचस्य मृद्भांडस्येव कथ्यते ।
अज्ञानं चैव वेदांतैस्तस्मिन्नष्टे क्व विश्वता ॥ ९४ ॥

જેમ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ મૃત્તિકા છે તેમ સંસારનું ઉપાદાન અજ્ઞાન છે એમ વેદાંત શાસ્ત્રો કહે છે. માટે અજ્ઞાનનો નાશ થયા પછી જગત્ પણ કયાં રહ્યું? અર્થાત ન રહ્યું. ૯૪

ટીકાઃ—નિમિત્ત કારણ ને ઉપાદાન કારણ, એમ બે પ્રકારનાં કારણ છે, તેમાં કેવળ ઉત્પત્તિનાં જ કારણને નિમિત્ત કારણ કહે છે તથા જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય એ ત્રણેનું કારણ હોયછે તેને ઉપાદાન કારણ કહે છે. (मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् અર્થ—માયાને પ્રકૃતિ જાણવી તથા માયાનાં નિયંતાને ઈશ્વર સમજવા) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ જગતનું ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાન છે એમ કહે છે; પરંતુ આ શ્લોકમાં નં ચૈવ એમ "च" નું ગ્રહણ કર્યું છે, માટે અજ્ઞાન અને બ્રહ્મ ને આ જગતનું ઉપાદાન કારણછે એમ સમજવું બન્નેને ઉપાદાન નવાનો ભાવ આવો છે: બ્રહ્મ નિર્વિકારી છે, માટે તેનું કારણ સંભવતું નથી તથા અજ્ઞાન જડ છે. તેને પણ કારણ સંભવે નહિ માટે જેમ માટી ઘડાનું ઉપાદાન છે તો પણ એકલી માટીથી ઘડો બનતો નથી, તેમ કેવળ પાણીથી પણ ઘડો બનતો નથી. બંનેના યોગથી

તો પછી પ્રારબ્ધની સ્થિતિ કયાં રહી ? (ત્યારે શ્રુતિ પ્રારબ્ધને કેમ કહે છે ? એવી શંકા કરવી નહિ). કારણ કે અજ્ઞાની જનને સમજાવવાને શ્રુતિ પ્રારબ્ધ કહે છે અર્થાત્ અજ્ઞાની જન શંકા કરે છે કે વ્યવહારનું કારણ અજ્ઞાન નાશ થયા પછી જ્ઞાનીઓને વ્યવહાર કેમ સિદ્ધ થાય છે ? એવી શંકાના સમાધાનને અર્થે શ્રુતિ કહેછે કે તેમનો સઘળો વ્યવહાર પ્રારબ્ધ ચલાવે છે; પરંતુ ખરૂં જોતાં પ્રારબ્ધ એ કાંઇ વસ્તુ જ નથી. ૯૭

જ્ઞાન પછી પ્રારબ્ધનો ક્ષય.

क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।
बहुत्वं तन्निषेधार्थं श्रुत्या गीतं च यत्स्फुटम् ॥ ९८ ॥

(भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः । क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । હિરણ્યગર્ભ પણ જેથી નીચી કોટિમાં છે એવા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યાથી હૃદયગ્રંથિ (અહંકાર) છૂટી જાય છે, સર્વ સંશયો કપાઇ જાય છે તથા કર્મનો ક્ષય થાય છે) એ શ્રુતિમાં "कर्माणि" એવું 'कर्मन्' શબ્દનું બહુવચન આપ્યું છે, તે પ્રારબ્ધના નિષેધનેમાટે આપ્યું છે. જો સંચિત તથા ક્રિયમાણ એ બે કર્મોનો જ જ્ઞાનવડે નાશ થતો હોય તો "कर्मणी" એવું દ્વિવચન લખત ૯૮

उच्यतेऽज्ञैर्बलाच्चैतत्तदाऽनर्थद्वयागमः ।
वेदांतमतहानं च यतो ज्ञानमिति श्रुतिः ॥ ९९ ॥

શ્રુતિના તાત્પર્ય ન જાણનારા પુરૂષો જો પોતાના અજ્ઞાનના બળવડે પ્રારબ્ધને સત્યરૂપ માને તો તેથી કરીને મોક્ષની અપ્રાપ્તિ તથા મોક્ષ ન મળવાથી જ્ઞાન સંપ્રદાયનો ઉચ્છેદ, એમ

અંતઃકરણના પ્રવાહ છે. (તેમાં 'હું અસંગ છું, વિકારરહિત છું' ઇત્યાદિ પ્રકારે પોતાના આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્માકાર વૃત્તિના પ્રવાહને સજાતીય પ્રવાહ કહે છે અને બ્રહ્મથી વિલક્ષણ જગત્ વિજાતીય છે માટે પૂર્વના સંસ્કારોના બળથી જે જગત્ આકારે વારંવાર વૃત્તિનો પરિણામ થવો તેને વિજાતીય પ્રવાહ કહે છે. એ બે પ્રવાહમાંથી સજાતીય પ્રવાહ ચાલુ રાખવો તથા વિજાતીય વૃત્તિના પ્રવાહમાં દોષદૃષ્ટિ કરી તેનો અનાદર કરવો તેને નિયમ કહે છે. કેવળ શૌચ આદિજ યમ નથી.) આ યમ નિયમને આચરવાથી પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે વિવેકી પુરૂષો નિયમોને આચરે છે. ૧૦૫

ત્યાગનું લક્ષણ.

त्यागः प्रपंचरूपस्य चिदात्मत्वाय लोकनात् ॥
त्यागो हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षमयो यतः ॥ १०६

'આ ઘટ છે, આ પટ છે.' એવી રીતે નામરૂપાત્મક સંપૂર્ણ જગત્ જેવડે પ્રકાશ પામે છે તે પ્રપંચના અધિષ્ઠાનરૂપ સ્વયંપ્રકાશબ્રહ્મરૂપ છે, એમ વારંવાર વિચાર કરીને જે નામરૂપનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ તેમની ઉપેક્ષા કરવી તે જ ત્યાગ કહેવાય છે. એ ત્યાગ જ મહાત્મા જનોને માન્ય છે તથા વિદ્વાનોના ...ડે સિદ્ધ થએલો પણ એ જ ત્યાગ છે; માટે મુમુક્ષુપુરૂષે ત્યાગનો અભ્યાસ કરવો. કારણ કે તે ત્યાગવડે તત્કાળ ...સ્વરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૬

यस्माद्वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह ॥
यन्मौनं योगिभिर्गम्यं तद्भवेत्सर्वदा बुधः ॥ १०७ ॥

આત્મના આદિમાં, મધ્યમાં તથા [illegible] કોઈપણ પ્રકારે ભેદ નથી, પણ આત્માનડે સંપૂર્ણ [illegible] અનુમાનસિદ્ધ છે, આમ સમજીને [illegible] આત્માને નિર્વિકલ્પ રાખવી. તે જનરહિત દેશ છે [illegible] કોઈ નિર્જન દેશ નથી ૧૧૦

[illegible]

[illegible] ॥
[illegible] ॥ ૧૧ ॥

[illegible] ૧૧૧

[illegible]

[illegible] ॥
[illegible] ॥ ૧૧૨ ॥

[illegible] ૧૧૨

[illegible]

[illegible]
[illegible] ॥ ૧૧૩ ॥

જે સર્વ જગતના આદિ કારણરૂપે સિદ્ધ છે, જે અદ્વય તથા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે તથા જેને વિષે સિદ્ધ પુરુષો સ્થિતિ કરીને રહ્યા છે, તે બ્રહ્મને જ જ્ઞાની પુરુષો સિદ્ધાસન જાણે છે. ૧૧૩

મૂળ બંધનું લક્ષણ

यन्मूलं सर्वभूतानां यन्मूलं चित्तबंधनं ॥
मूलबंधः सदा सेव्यो योग्योऽसौ राजयोगिनां ॥ ११४ ॥

જેમ આકાશ આદિ સર્વ ભૂતોનું કારણ છે તથા ચિત્તને બંધનું કારણ જે મૂળ અજ્ઞાન, તે પણ જેને આશ્રયે રહ્યું છે અથવા જેની પ્રસિદ્ધિ નિમિત્ત ચિત્તનો એક લક્ષને વિષે નિગ્રહ + કરવામાં આવે છે તે બ્રહ્મરૂપ મૂળબંધ જ સદા સેવવા યોગ્ય છે. યોગીઓને માટે આ મૂળબંધ જ લાયક છે. ૧૧૪

દેહસામ્યનું લક્ષણ

अंगानां समतां विद्यात्समे ब्रह्मणि लीयते ॥
नोचेन्नैव समानत्वमृजुत्वं शुष्कवृक्षवत् ॥ ११५ ॥

સ્વભાવવડે વિષમ એવા અંગો જે બ્રહ્મને વિષે અધ્યસ્ત (આરોપિત) છે તેમને અધિષ્ઠાન, સર્વત્ર સમ બ્રહ્મરૂપ છે એમ જો સમજે તો તે અંગની વિષમતા સર્વત્ર સમાન બ્રહ્મને વિષે લય પામે છે. કારણ કે અધિષ્ઠાનના અજ્ઞાનવડે અધ્યસ્ત વસ્તુનો અધિષ્ઠાનમાં લય થાય છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મને

+ અવસ્થામાં પણ જેમનું ચિત્ત વિક્ષેપ પામતું નથી અર્થાત્ જે પરિપકવજ્ઞાન પુરુષ છે, તેમને રાજયોગી જાણવા.

આત્માના આદિમાં, મધ્યમાં તથા [illegible] કોઈપણ જગત્ રહેલ નથી, પણ આત્માવડે મ[illegible] ન [illegible] એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, આમ સમજીને [illegible] પ[illegible]ને વિષે સ્થિતિ રાખવી, તે જનરહિત દેશ છે. [illegible] કોઈ જગત્ કે કાંઈ વિજન દેશ નથી. ૧૧૦

કાળનું લક્ષણ

कलनात् सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः ॥
कालशब्देन निर्दिष्टो ह्यखंडानंद अद्वयः ॥ १११ ॥

નિમેષથી આરંભીને બ્રહ્મા આદિ [illegible] ના આયુષ્યના નાશ, ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિના અધ[illegible] અખંડ આનંદ સ્વરૂપ તથા અદ્વિતીય બ્રહ્મ કાળશબ્દ[illegible] છે ૧૧૧

આસનનું લક્ષણ

सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिंतन ॥
आसनं तद्विजानीयान्नेतरत्सुखनाशन ॥ ११२ ॥

જે સુખ સ્વરૂપ બ્રહ્માને વિષે સ્થિતિ કરવા[illegible] આ મારે કર્તવ્ય છે, આ કર્તવ્ય નથી " એ પ્રકારની [illegible] ન કરવી, તે અખંડ બ્રહ્મને આસન સમજવું [illegible] ઉપર બેસવું એ આસન નથી. એ તો સુખનો નાશ કરનાર આસન છે ૧૧૨

સિદ્ધાસનનું લક્ષણ

सिद्धं यत् सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमद्वयं ॥
यस्मिन् सिद्धाः समाविष्टास्तद्वै सिद्धासनं विदुः ॥११३॥

જે સર્વ જગતના આદિ કારણરૂપ સિદ્ધ છે, જે અદ્વય તથા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે તથા જેને વિષે સિદ્ધ પુરુષો સ્થિતિ કરીને રહ્યા છે, તે બ્રહ્મને જ જ્ઞાની પુરુષો સિદ્ધાસન જાણે છે. ૧૧૩

અથ મૂલબંધનું લક્ષણ

यन्मूलं सर्वभूतानां यन्मूलं चित्तबंधनं ॥
मूलबंधः सदा सेव्यो योग्योऽसौ राजयोगिनां ॥ ११४ ॥

જેમ આકાશ આદિ સર્વ ભૂતોનું કારણ છે તથા ચિત્તને બાંધવાનું કારણ જે મૂળ અજ્ઞાન, [illegible] જેને આશ્રયે રહ્યું છે અથવા જેને પ્રતિ નિમિત્ત ચિત્તનો એક લક્ષને વિષે નિગ્રહ * કરવામાં આવે છે તે બ્રહ્મરૂપ મૂલબંધ જ સદા સેવવા યોગ્ય છે. યોગીઓને માટે આ મૂલબંધ જ લાયક છે. ૧૧૪

દેહ સામ્યનું લક્ષણ

अंगानां समतां विद्यात्समे ब्रह्मणि लीयते ॥
नोचेन्नैव समानत्वमृजुत्वं शुष्कवृक्षवत् ॥ ११५ ॥

કેવળ [illegible] વિષમ એવા અંગો જે બ્રહ્મને વિષે અધ્યસ્ત (આરોપિત) છે તેમને અધિષ્ઠાન, સર્વત્ર સમ બ્રહ્મરૂપ છે એમ જો સમજે તો તે અંગની વિષમતા સર્વત્ર સમાન બ્રહ્મને વિષે લય પામે છે કારણ કે અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનવડે અધ્યસ્ત વસ્તુનો અધિષ્ઠાનમાં લય થાય છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મને

---

* [illegible] પણ જેમનું ચિત્ત વિક્ષેપ પામતું નથી અર્થાત્ જે [illegible] છે, તેમને [illegible] લાગુ.

આત્માના આદિમાં, મધ્યમાં તથા અન્તમાં કંઈપણ જગત્ રહિત નથી, પણ આત્માવડે સંપૂર્ણ જગત્ ભરેલ છે એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, આમ સમજીને કેવળ આત્માને વિષે સ્થિતિ રાખવી, તે જનરહિત દેશ છે. કેવળ ઉજ્જડ જંગલ તે કાંઈ વિજન દેશ નથી. ૧૧૦

કાળનું લક્ષણ.

कलनात् सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः ॥
कालशब्देन निर्दिष्टो ह्यखंडानंद अद्वयः ॥ १११ ॥

નિમેષથી આરંભીને બ્રહ્મા આદિ સર્વ ભૂતોના આયુષ્યના નાશ, ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિના આધારરૂપ હોવાથી, અખંડ આનંદસ્વરૂપ તથા અદ્વિતીય બ્રહ્મ કાળશબ્દવડે કહેવાય છે. ૧૧૧

આસનનું લક્ષણ.

सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिंतनं ॥
आसनं तद्विजानीयान्नेतरत्सुखनाशनं ॥ ११२ ॥

જે સુખ સ્વરૂપ બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ કરવાથી "આ મારે કર્તવ્ય છે, આ કર્તવ્ય નથી" એ પ્રકારની જે ચિંતા ન રહી, તે અખંડ બ્રહ્મને આસન સમજવું. કમળાસન ઉપર બેસવું એ આસન નથી. એ તો સુખને નાશ કરનાર આસન છે. ૧૧૨

સિદ્ધાસનનું લક્ષણ.

सिद्धं यत् सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमव्ययं ॥
यस्मिन् सिद्धाः समाविष्टास्तद्वै सिद्धासनं विदुः ॥ ११३ ॥

જે સર્વ જગતનાં આદિ કારણરૂપે સિદ્ધ છે, જે અદ્વય તથા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે તથા જેને વિષે સિદ્ધ પુરુષો સ્થિતિ કરીને રહ્યા છે, તે બ્રહ્મને જ જ્ઞાની પુરુષો સિદ્ધાસન જાણે છે. ૧૧૩

મૂળ બંધનું લક્ષણ.

यन्मूलं सर्वभूतानां यन्मूलं चित्तबंधनं ॥
मूलबंधः सदा सेव्यो योग्योऽसौ राजयोगिनां ॥ ११४ ॥

જેમ આકાશ આદિ સર્વ ભૂતોનું કારણ છે તથા ચિત્તને બંધનું કારણ જે મૂળ અજ્ઞાન, તે પણ જેને આશ્રયે રહ્યું છે અથવા જેની પ્રાપ્તિ નિમિત્ત ચિત્તનો એક લક્ષને વિષે નિગ્રહ + કરવામાં આવે છે તે બ્રહ્મરૂપ મૂળબંધ જ સદા સેવવા યોગ્ય છે. યોગીઓને માટે આ મૂળબંધ જ લાયક છે. ૧૧૪

દેહસામ્યનું લક્ષણ.

अंगानां समतां विद्यात्समे ब्रह्मणि लीयते ॥
नोचेन्नैव समानत्वमृजुत्वं शुष्ककाष्ठवत् ॥ ११५ ॥

સ્વભાવવડે વિષમ એવા અંગો જે બ્રહ્મને વિષે અધ્યસ્ત (આરોપિત) છે તેમને અધિષ્ઠાન, સર્વત્ર સમ બ્રહ્મરૂપ છે એમ જો સમજે તો તે અંગની વિષમતા સર્વત્ર સમાન બ્રહ્મને વિષે લય પામે છે. કારણ કે અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનવડે અધ્યસ્ત વસ્તુનો અધિષ્ઠાનમાં લય થાય છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મને

+ વ્યવહારમાં પણ જેમનું ચિત્ત વિક્ષેપ પામતું નથી અર્થાત્ જે અધિષ્ઠાનનાજ્ઞાન પૂર્ણ છે, તેમને ઉપયોગી જાણવા.

આત્મના આદિમાં, મધ્યમાં ... જ્યાં ... રહેલ નથી, પણ આત્મા ... એ વાત અનુમાનસિદ્ધ છે, ... સ્થિતિ રાખવી, તે ... કાંઈ વિજન દેશ નથી ૧૧૦

...

कलनात् सर्वभूतानां ब्रह्मादी ... ।
कालशब्देन निर्दिष्टो ह्यखण्डानन्दकोऽद्वयः ॥ ...॥

નિમેષથી આરંભીને બ્રહ્મા ... નાશ, ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિના ... સ્વરૂપ તથા અદ્વિતીય બ્રહ્મ ... ૧૧૧

આસનનું ...

सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिंतनम् ॥
आसनं तद्विजानीयादितरत्सुखनाशनम् ॥ ११२ ॥

જે સુખ સ્વરૂપ બ્રહ્મને વિષે નિરંતર ... મારે કર્તવ્ય છે, આ કર્તવ્ય નથી" એ પ્રકારનો ... કરી, તે અખંડ બ્રહ્મને આસન સમજવું ... ઉપર બેસવું એ આસન નથી. એ તો સુખને નાશ કરનાર આસન છે ૧૧૨

સિદ્ધાસનનું લક્ષણ

सिद्धं यत् सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमद्वयं ॥
यस्मिन् सिद्धाः समाविष्टास्तद्वै सिद्धासनं विदुः ॥११३॥

જે સર્વ જગતના આદિ કારણરૂપે સિદ્ધ છે, જે અદ્વય તથા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે તથા જેને વિષે સિદ્ધ પુરૂષો સ્થિતિ કરીને રહ્યા છે, તે બ્રહ્મને જ જ્ઞાની પુરૂષો સિદ્ધાસન જાણે છે. ૧૧૩

મૂળ બંધનું લક્ષણ.

यन्मूलं सर्वभूतानां यन्मूलं चित्तबंधनं ॥
मूलबंधः सदा सेव्यो योग्योऽसौ राजयोगिनां ॥ ११४ ॥

જેમ આકાશ આદિ સર્વ ભૂતોનું કારણ છે તથા ચિત્તને બંધનનું કારણ જે મૂળ અજ્ઞાન, તે પણ જેને આશ્રયે રહ્યું છે અથવા જેનું પ્રતિ નિમિત્ત ચિત્તનો એક લક્ષને વિષે નિગ્રહ + કરવામાં આવે છે તે બ્રહ્મરૂપ મૂળબંધ જ સદા સેવવા યોગ્ય છે. યોગીઓને માટે આ મૂળબંધ જ લાયક છે. ૧૧૪

દેહસામ્યનું લક્ષણ.

अंगानां समतां विद्यात्समे ब्रह्मणि लीयते ॥
नोचेनैव समानत्वमृजुत्वं शुष्ककाष्ठवत् ॥ ११५ ॥

સ્વભાવવડે વિષમ એવા અંગો. જે બ્રહ્મને વિષે અધ્યસ્ત (આરોપિત) છે. તેમને અધિષ્ઠાન, સર્વત્ર સમ બ્રહ્મરૂપ છે એમ જો સમજે તો તે અંગોની વિષમતા સર્વત્ર સમાન બ્રહ્મને વિષે લય પામે છે કારણ કે અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનવડે અધ્યસ્ત વસ્તુનો અધિષ્ઠાનમાં લય થાય છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મને

+ અવસરમાં પણ જેમનું ચિત્ત વિક્ષેપ પામતું નથી અર્થાત્ જે પરિપક્વ જ્ઞાનયુક્ત પુરૂષો છે, તેમને રાજયોગી જાણવા.

આત્મના આદિમાં, મધ્યમાં તથા [illegible] કઈપણ ચીજ રહેલ નથી, પણ આત્માવડે સંપૂર્ણ [illegible] અનુભવસિદ્ધ છે, આમ સમજીને [illegible] સ્થિતિ રાખવી. તે જનરહિત દેશ છે [illegible] કોઈ નિર્જન દેશ નથી. ૧૧૦

[illegible]

[illegible] ॥
[illegible] ॥ ૧૧૧ ॥

[illegible] ૧૧૧

[illegible]

[illegible] ॥
[illegible] ॥ ૧૧૨ ॥

[illegible] ૧૧૨

[illegible]

[illegible]
[illegible] ॥ ૧૧૩ ॥

જે સર્વ જગતના આદિ કારણરૂપે સિદ્ધ છે, જે અદ્વય તથા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે તથા જેને વિષે સિદ્ધ પુરુષો સ્થિતિ કરીને રહ્યા છે, તે બ્રહ્મને જ જ્ઞાની પુરુષો સિદ્ધાસન જાણે છે. ૧૧૩

મૂળ બંધનું લક્ષણ.

यन्मूलं सर्वभूतानां यन्मूलं चित्तबंधनं ॥
मूलबंधः सदा सेव्यो योग्योऽसौ राजयोगिनां ॥ ११४ ॥

જેમ આકાશ આદિ સર્વ ભૂતોનું કારણ છે તથા ચિત્તને બાંધવું કારણ જે મૂળ અજ્ઞાન, તે પણ જેને આશ્રયે રહ્યું છે અથવા જેની પ્રાપ્તિ નિમિત્ત ચિત્તનો એક લક્ષને વિષે નિગ્રહ + કરવામાં આવે છે તે બ્રહ્મરૂપ મૂળબંધ જ સદા સેવવા યોગ્ય છે. યોગીઓને માટે આ મૂળબંધ જ લાયક છે. ૧૧૪

દેહસામ્યનું લક્ષણ.

अंगानां समतां विद्यात्समे ब्रह्मणि लीयते ॥
नोचेन्नैव समानत्वमृजुत्वं शुष्ककाष्ठवत् ॥ ११५ ॥

સ્વભાવવડે વિષમ એવા અંગો, જે બ્રહ્મને વિષે અધ્યસ્ત (આરોપિત) છે. તેમને અધિષ્ઠાન, સર્વત્ર સમ બ્રહ્મરૂપ છે એમ જો સમજે તો તે અંગની વિષમતા સર્વત્ર સમાન બ્રહ્મને વિષે લય પામે છે. કારણ કે અધિષ્ઠાનના અજ્ઞાનવડે અધ્યસ્ત વસ્તુનો અધિષ્ઠાનમાં લય થાય છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મને

+ વ્યવહારમાં પણ જેમનું ચિત્ત વિક્ષેપ પામતું નથી અર્થાત્ જે પરિપક્વજ્ઞાનયુક્ત પુરુષ છે, તેમને રાજયોગી જાણવા.

આત્માના આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં કોઈપણ જગત્ રહેલ નથી, પણ આત્માવડે સંપૂર્ણ જગત્ ભરેલ છે એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, આમ સમજીને કેવળ આત્માને વિષે સ્થિતિ રાખવી, તે જનરહિત દેશ છે. કેવળ ઉજ્જડ જંગલ તે કાંઈ વિજન દેશ નથી. ૧૧૦

કાળનું લક્ષણ.

कलनात् सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः ॥
कालशब्देन निर्दिष्टो ह्यखंडानंद अद्वयः ॥ १११ ॥

નિમેષથી આરંભીને બ્રહ્મા આદિ સર્વ ભૂતોના આયુષ્યના નાશ, ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિના આધારરૂપ હોવાથી, અખંડ આનંદસ્વરૂપ તથા અદ્વિતીય બ્રહ્મ કાળશબ્દવડે કહેવાય છે ૧૧૧

આસનનું લક્ષણ

सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिंतनं ॥
आसनं तद्विजानीयान्नेतरत्सुखनाशनं ॥ ११२ ॥

જે સુખ સ્વરૂપ બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ કરવાથી “આ મારે કર્તવ્ય છે, આ કર્તવ્ય નથી” એ પ્રકારની જે ચિંતા ન રહે, તે અખંડ બ્રહ્મને આસન સમજવું. પદ્માસનાદિ ઉપર બેસવું એ આસન નથી. એ તો સુખને નાશ કરનાર આસન છે ૧૧૨

સિદ્ધાસનનું લક્ષણ

सिद्धं यत् सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमव्ययं ॥
यस्मिन् सिद्धाः समाविष्टास्तद्वै सिद्धासनं विदुः ॥११३॥

આત્માના આદિમાં, મધ્યમાં તથા અ[illegible]માં કાંઈપણ જગત્ રહેતું નથી, પણ આત્માવડે સંપૂર્ણ [illegible]ત ભરેલ[illegible] એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, આમ સમજીને કેવળ આત્માને વિષે સ્થિતિ રાખવી, તે જનરહિત દેશ છે. કેવળ ઉજ્જડ જંગલ કે કોઈ નિર્જન દેશ નથી. ૧૧૦

કાળનું લક્ષણ

कलनात् सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निरंतरम् ॥
कालशब्देन निर्दिष्टो ह्यखंडानंद अद्वयः ॥ १११ ॥

નિમેષથી આરંભીને બ્રહ્મા આદિ સર્વ ભૂતોના આયુષ્યની [illegible] ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિના આધારરૂપ હો[illegible]થી, અખંડ આનંદસ્વરૂપ તથા અદ્વિતીય બ્રહ્મ કાળશબ્દવડે [illegible] છે ૧૧૧

આસનનું લક્ષણ

सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिंतनम् ॥
आसनं तद्विजानीयान्नेतरत्सुखनाशनम् ॥ ११२ ॥

જે સુખ સ્વરૂપ બ્રહ્મને વિષે [illegible] [illegible] [illegible] કર્તવ્ય છે, આ કર્તવ્ય નથી [illegible] [illegible] ચિંતા ન થઈ, [illegible] [illegible] [illegible] સમજવું [illegible] ઉપર લખ્યું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આસન છે. ૧૧૨

સિદ્ધાસનનું લક્ષણ

सिद्धं यत् सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमव्ययं ॥
यस्मिन् सिद्धाः समाविष्टास्तद्वै सिद्धासनं विदुः ॥ ११३ ॥

જે સર્વ જગતના આદિ કારણરૂપ સિદ્ધ છે, જે અદ્વય તથા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે તથા જેને વિષે સિદ્ધ પુરુષો સ્થિતિ કરીને રહ્યા છે, તે બ્રહ્મ જ જ્ઞાની પુરુષ. સિદ્ધાસન [illegible] ૧૧૩

મૂલબંધનું લક્ષણ

यन्मूलं सर्वभूतानां यन्मूलं चित्तबंधनं ॥
मूलबंधः सदा सेव्यो योग्यासौ राजयोगिनां ॥ ११४ ॥

જેમ આકાશ આદિ સર્વ ભૂતોનું કારણ છે તથા ચિત્તને બંધનું કારણ જે મૂળ અજ્ઞાન, તે પણ જેના આશ્રયે રહે છે અથવા જેની પ્રતિ નિમિત્ત ચિત્તનો એક લક્ષને વિષે નિગ્રહ + કરવામાં આવે છે તે બ્રહ્મરૂપ મૂલબંધ જ સદા સેવવા યોગ્ય છે. યોગીઓને માટે આ મૂલબંધ જ લાયક છે ૧૧૪

દેહ સમતાનું લક્ષણ

अंगानां समतां विद्यात्समे ब्रह्मणि लीयते ॥
नोचेन्नैव समानत्वमृजुत्वं शुष्कवृक्षवत् ॥ ११५ ॥

સ્વભાવવડે વિષમ એવા અંગો જે બ્રહ્મને વિષે અધ્યસ્ત (કલ્પિત) છે તેમનું અધિષ્ઠાન, સર્વત્ર સમ બ્રહ્મરૂપ એમ જો સમજે તો તે અંગની વિષમતા સર્વત્ર સમાન બ્રહ્મને વિષે લય પામે છે કારણ કે અધિષ્ઠાનના અજ્ઞાનવડે [illegible] વસ્તુનો અધિષ્ઠાનમાં લય થાય છે આ પ્રકારે બ્રહ્મને

+ આસન કરતાં પણ જેમનું ચિત્ત સ્થિર પામતું નથી [illegible] સિદ્ધાસનયુક્ત પુરુષ છે, [illegible]

વિષે કલ્પિત અંગોનો જે લય થવો એજ દેહસામ્ય નામનું સાધન છે. કંઇ સુકા કાષ્ઠની પેઠે સીધાપણું એ દેહસામ્ય નથી. ૧૧૫

दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद् ब्रह्ममयं जगत् ॥
सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रावलोकिनी ॥ ११६ ॥

અંતઃકરણની વૃત્તિને અખંડ બ્રહ્માકાર કરીને, સંપૂર્ણ જગતને બ્રહ્મમય જોવું, તેને સ્થિર દૃષ્ટિ કહે છે. કેવળ નાસિકાના અગ્રને વિષે દૃષ્ટિને સ્થિર કરવી, તે દૃષ્ટિ ન કહેવાય. ૧૧૬

ટીકા—જાતિ, ગુણ, ક્રિયા આદિ વૃત્તિની પ્રવૃત્તિના કારણોને બ્રહ્મને વિષે અભાવ છે અને જગત્ તો ઇંદ્રિયોવડે પ્રત્યક્ષ છે, માટે પ્રત્યક્ષ જગતનું અપ્રત્યક્ષ બ્રહ્મરૂપે દર્શન કેમ થઇ શકે? તેના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કેઃ—

दृष्टिदर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् ॥
दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाग्रावलोकिनी ॥ ११७ ॥

દૃષ્ટિ, દર્શન અને દૃશ્ય અર્થાત્ બુદ્ધિની વૃત્તિ, ઇંદ્રિય અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટીનો જેને વિષે લય થાય છે તે બ્રહ્મને વિષે દૃષ્ટિવૃત્તિને સ્થિર કરવી, એ જ સ્થિર દૃષ્ટિ કહેવાય છે. પણ નાસિકાનેવિષે દૃષ્ટિને સ્થિર કરવી, એ કંઇ સ્થિર દૃષ્ટિ નથી. ૧૧૭

પ્રાણાયામનું લક્ષણ.

चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ॥
निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उच्यते ॥ ११८ ॥

ચિત્ત આદિ સર્વ વસ્તુઓને વિષે બ્રહ્મની ભાવના કરીને વૃત્તિમાત્રનો જે નિરોધ કરવો, તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે. ૧૧૮

ટીકાઃ—આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે પ્રાણ મનને આધીન હોવાથી મનના જયવડે પ્રાણનો જય થય છે. પ્રાણના જયવડેજ મનનો જય જે પતંજલી માને છે તે યથાર્થ નથી. કારણ મન પ્રાણને આધીન નથી. ૧૧૮

પ્રાણાયામનિરૂપણ

निषेधनं प्रपंचस्य रेचकाख्यः समीरणः ॥
ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरीरितः ॥ ११९ ॥

અનાત્મ પદાર્થને મિથ્યા સમજી તેની ઉપેક્ષા કરવી, એ રેચક પ્રાણાયામ સમજવો તથા હું બ્રહ્મરૂપજ છું એવી વૃત્તિ કરવી, તેને પૂરક પ્રાણાયામ જાણવો. ૧૧૯

કુંભક પ્રાણાયામનું લક્ષણ.

ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं कुंभकः प्राणसंयमः ॥
अयं चापि प्रबुद्धानामज्ञानां घ्राणपीडनं ॥ १२० ॥

“પછી હું બ્રહ્મ છું— તદ્વૃત્તિ એ પ્રકારની અખંડાકાર વૃત્તિને નિશ્ચળ કરવી, તેને કુંભક પ્રાણાયામ કહે છે. જેને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે તે પુરૂષોજ આ ત્રિવિધ પ્રાણાયામના અધિકારી છે. અજ્ઞાનીને માટે તો નાસિકાને દાબી પ્રાણ રોકવા, એજ પ્રાણાયામ છે. ૧૨૦

પ્રત્યાહારનું લક્ષણ.

विषयेष्वात्मतां दृष्ट्वा मनसश्चित्तमज्जनं ॥
प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुमुक्षुभिः ॥ १२१ ॥

શબ્દ આદિ વિષયોને વિષે અથવા ઘટ આદિ પદાર્થોને વિષે સત્તા, સ્ફૂર્તિ તથા પ્રિયતારૂપે આત્મા જ છે એમ જાણી,

નામરૂપના ત્યાગપૂર્વક આત્મસ્વરૂપની ભાવનાવડે મનને આત્મામાં જ સ્થિર કરવું, તેને પ્રત્યાહાર કહેછે. મુમુક્ષુ જનોએ આ પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ કરવો. ૧૨૧

ધારણાનું લક્ષણ.

यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् ॥
मनसो धारणं चैव धारणा सा परा मता ॥ १२२ ॥

જે જે પદાર્થને વિશે મન જાય, તે તે પદાર્થમાં સત્તા, સ્ફૂર્તિ પ્રિયતારૂપે બ્રહ્મજ છે અને નામરૂપ મિથ્યા છે એવી રીતે મિથ્યા નામરૂપની ઉપેક્ષાપૂર્વક સત્ય આત્માના અનુસંધાનને ધારણા કહેછે. (પતંજલીએ સ્વીકારેલી ષટ્ચક્રોને વિષે ધારણા તો અજ્ઞાનીજનોને માટે છે) શ્રેષ્ઠ ધારણા તો સર્વત્ર બ્રહ્મનું અનુસંધાન જ છે. ૧૨૨

ધ્યાનનું લક્ષણ.

ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या निरालंबतया स्थितिः ॥
ध्यानशब्देन विख्याता परमानंददायिनी ॥ १२३ ॥

"હું બ્રહ્મછું" એવી કોઇ પણ પ્રમાણવડે બાધરહિત અખંડાકાર વૃત્તિવડે દેહાદિના ભાવ વગર સ્થિતિ કરવી, તેને ધ્યાન કહેછે. એ ધ્યાન પરમ આનંદ આપનાર છે. ૧૨૩

સમાધિનું લક્ષણ

निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः ॥
वृत्तिविस्मरणं सम्यक्समाधिर्ज्ञानसंज्ञकः ॥ १२४ ॥

પ્રથમ વૃત્તિમાં વિષયોનું વિસ્મરણ થયા પછી ધ્યાતા, ધ્યાન તથા ધ્યેય એ ત્રિપુટિના સંસ્કાર રહિત જે વૃત્તિની બ્રહ્માકાર સ્થિતિ, તેને જ્ઞાનસમાધિ નામનું પંદરમું અંગ કહે છે. ૧૨૪

શિષ્ય—શિષ્ય વૃત્તિનું વિસ્મરણ તો અજ્ઞાન રૂપ છે તેને તમે સમાધિ કેમ કહો છો?

ગુરુ—કેવળ વૃત્તિનું વિસ્મરણ અજ્ઞાનરૂપ છે પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાન સહિત વૃત્તિનું વિસ્મરણ સમાધિ જ છે એટલામાટે જ જ્ઞાનસમાધિ એવું નામ આપ્યું છે ૧૨૪

અંગ સહિત નિદિધ્યાસનનું ફળ.

इमं चाकृत्रिमानंदं तावत् साधु समभ्यसेत् ॥
वश्यो यावत् क्षणात् पुंसः प्रयुक्तः सन् भवेत् स्वयं १२५

જ્યાંસુધી અજ્ઞાન સમાધિ પોતાને વશ ન થાય, અર્થાત્ જ્યારે ધારે ત્યારે અનાયાસે તેમાં પ્રવેશ ન કરી શકાય ત્યાંસુધી સ્વરૂપાનંદનો આવિર્ભાવ કરનાર પંદર અંગ સહિત નિદિધ્યાસન જ્ઞાનવાને નિરંતર કરવું તથા યથામતિ વેદાંત વિચાર પણ કર્યા કરવો. ૧૨૫

ઉપરનાં સાધનોથી થતું ફળ.

ततः साधननिर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट् ॥
तत्स्वरूपं न चैतस्य मनसो विषयो गिरां ॥ १२६ ॥

પૂર્વે કહેલાં સાધનોને સાધનારો પુરુષ, જ્ઞાન સિદ્ધ થયા પછી સાધનોનો ત્યાગ કરીને સિદ્ધ યોગિરાજ થાય છે તથા

નામરૂપના ત્યાગપૂર્વક આત્મસ્વરૂપની ભાવનાવડે મનને આત્મામાં જ સ્થિર કરવું, તેને પ્રત્યાહાર કહેછે. મુમુક્ષુ જનોએ આ પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ કરવો. ૧૨૧

ધારણાનું લક્ષણ.

यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् ॥
मनसो धारणं चैव धारणा सा परा मता ॥ १२२ ॥

જે જે પદાર્થને વિશે મન જાય, તે તે પદાર્થમાં સત્તા, સ્ફૂર્તિ પ્રિયતારૂપે બ્રહ્મજ છે અને નામરૂપ મિથ્યા છે એવી રીતે મિથ્યા નામરૂપની ઉપેક્ષાપૂર્વક સત્ય આત્માના અનુસંધાનને ધારણા કહેછે. (પતંજલીએ સ્વીકારેલી ષટ્ચક્રોને વિષે ધારણા તો અજ્ઞાનીજનોને માટે છે.) શ્રેષ્ઠ ધારણા તો સર્વત્ર બ્રહ્મનું અનુસંધાન જ છે. ૧૨૨

ધ્યાનનું લક્ષણ.

ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या निरालंबतया स्थितिः ॥
ध्यानशब्देन विख्याता परमानंददायिनी ॥ १२३ ॥

"હું બ્રહ્મછું" એવી કોઇ પણ પ્રમાણવડે બાધરહિત અખંડાકાર વૃત્તિવડે દેહાદિના ભાવ વગર સ્થિતિ કરવી, તેને ધ્યાન કહેછે. એ ધ્યાન પરમ આનંદ આપનાર છે. ૧૨૩

સમાધિનું લક્ષણ

निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः ॥
वृत्तिविस्मरणं सम्यक्समाधिर्ज्ञानसंज्ञकः ॥ १२४ ॥

[illegible] વિશ્રાન્તિ થાય છે, [illegible] અર્થાત્ [illegible] પૂર્ણપણાને [illegible] અભ્યાસ [illegible] ૧૨૯

[illegible]

યે હિ દૃષ્ટિં [illegible] દારુણં ઘરા ॥
તે તુ [illegible] ॥ ૧૩૦ ॥

[illegible] પુરુષો છુટે છે, તેમનું [illegible] પુરુષને પશુસમાન [illegible]. ૧૩૦

[illegible]

યે હિ દૃષ્ટિં વિજાનન્તિ [illegible] વર્ધયન્તિ યે ॥
તે ધન્યાઃ પુરુષા ધન્યા [illegible] ॥ ૧૩૧ ॥

જેઓ, સુજ્ઞે બતાવેલા સાધનોવડે બ્રહ્માકાર વૃત્તિ કરી જાણે છે તથા [illegible] પ્રતિદિન વધારે છે, તે સત્ય પુરુષોને ધન્ય છે તથા તે ત્રણે લોકમાં વંદવા યોગ્ય છે. ૧૩૧

[illegible] વિષે

યેષાં શક્તિઃ સદા [illegible] પરિપક્વા ચ સા પુનઃ ॥
તે ચ [illegible] નિતરં [illegible] ॥ ૧૩૨ ॥

જેઓની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વૃદ્ધિ પામીને અત્યંત પરિપક્વ થઈ છે તે પુરુષ બ્રહ્મરૂપ થયા છે: જે શબ્દવાદી છે અર્થાત્

વેદાંતશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ મન વાણીવડે અગમ્ય જે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, તેજ સ્વરૂપે યોગી થાય છે. ૧૨૬

સમાધિમાં વિઘ્નો.

समाधौ क्रियमाणे तु विघ्नान्यायांति वै बलात् ॥
अनुसंधानराहित्यमालस्यं भोगलालसं ॥ १२७ ॥

અખંડ એક રસ બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિરૂપ મોક્ષફળને આપનાર આ સમાધિ પર્યંત યોગ, ગુરૂનો અનુગ્રહ સંપાદન કરનારા સાધકોને યદ્યપિ સુલભ છે, પરંતુ સુલભ જાણી ગાફલ રહેવું નહિ. કારણ કે સમાધિ પર્યંત પહોંચતાં પહેલાં મધ્યે ઘણાં વિઘ્નો આવવાનો સંભવ છેઃ—તે વિઘ્નો ગણાવે છે—બ્રહ્મનું અનુસંધાન છૂટી જવું તથા આળસ, ભોગમાં ઇચ્છા, એ વિઘ્નો છે. ૧૨૭

लयस्तमश्च विक्षेपो रसास्वादश्च शून्यता ॥
एवं यद्विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं योगविदा शनैः ॥ १२८ ॥

લય એટલે નિદ્રા, તમ એટલે કાર્ય અકાર્યનો અવિવેક, વિક્ષેપ એટલે વિષયનું સ્ફુરણ, રસાસ્વાદ એટલે હું ધન્ય છું એ પ્રકારની આનંદયુક્ત વૃત્તિ તથા શૂન્યતા એટલે રાગ દ્વેષાદિ તીવ્ર દોષવડે થએલી ચિત્તની જડતા એવાં અનેક વિઘ્નો છે. તેને યોગવિત્ પુરૂષે ધીરે ધીરે તજવા માટે ઉપાયો યોજવા ૧૨૮

વૃત્તિ એજ બંધ મોક્ષનું કારણ.

भाववृत्त्या हि भावत्वं शून्यवृत्त्या हि शून्यता ॥
ब्रह्म वृत्त्या हि पूर्णत्वं तथा पूर्णत्वमभ्यसेत् ॥ १२९ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ १३० ॥

[illegible] ૧૩૦

[illegible]

ये हि [illegible] ॥

ते [illegible] ॥ १३१ ॥

[illegible] છે, [illegible] ૧૩૧

[illegible]

येषां [illegible] सदा हृष्टा [illegible] पतिव्रता च या पुनः ॥

ते च [illegible] ॥ १३२ ॥

જેઓની સદાચાર વૃત્તિ વૃદ્ધિ પામીને અત્યંત પવિત્ર થઈ છે તે પુરુષ [illegible] છે [illegible] છે અર્થાત્

[illegible]

મુખથીજ કેવળ બ્રહ્મની વાત કરે છે, તેમને કોઇ કાળે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૧૩૨

શબ્દવાદીઓની નિંદા.

कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः ॥
तेऽप्यज्ञानितया नूनं पुनरायांति यांति च ॥ १३३ ॥

જે પુરુષો કેવળ બ્રહ્મની વાત કરવામાં જ કુશળ છે, જેઓની વૃત્તિ ક્ષણમાત્રમાં બ્રહ્માકાર થતી નથી તથા જેઓ વિષયમાં પ્રીતિવાળા છે તે પરૂષો મોટા અજ્ઞાની છે તથા સંસારમાં તેઓ વારંવાર જન્મે છે તથા મરે છે ૧૩૩

વિવેકીની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ.

निमेषार्धं न तिष्ठंति वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना ॥
यथा तिष्ठंति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः ॥ १३४ ॥

જેમ બ્રહ્મ આદિ દેવો અર્ધ નિમેષમાત્ર પણ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વિના રહેતા નથી તેમ સનકાદિ, તેમ જ શુકદેવાદિ ઋષિઓ પણ બ્રહ્માકાર વૃત્તિવિના રહેતા નથી આ ઉપરથી એમ સમજવું કે, આ રાજયોગ કપોલકલ્પિત નથીઃ છેક બ્રહ્માથી માંડી આ રાજયોગનો સંપ્રદાય ચાલુ છે તથા બ્રહ્માદિ દેવોએ પણ તેનું સેવન કર્યું છે, માટે સમાધિપર્યંત આ રાજયોગ મુમુક્ષુએ અવશ્ય સેવવા યોગ્ય છે. ૧૩૪

પ્રકરણ ત્રીજું

कार्ये कारणता याता कारणे न हि कार्यता ॥
कारणत्वं ततो गच्छेत् कार्याभावे विचारतः ॥ १३५ ॥

કાર્યને વિષે કારણપણું અનુગત છે પણ કારણને વિષે કાર્યપણું નથી માટે વિચારવડે જો કાર્યપણું નથી તો કારણપણું પણ જતું રહે છે. અર્થાત્ કાર્યને લઈને કારણપણું છે, માટે જો કાર્ય નથી તો કારણપણું પણ નથી ૧૩૫

ટીકા:—આકાશ આદિ કાર્યમાં સત્રૂપ કારણ અનુગત છે કારણ કે "ઘટ છે, પટ ભાસે છે" એવા વ્યવહારમાં કારણ સત્ તથા ભાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે; અને કારણરૂપ બ્રહ્મ જે વિષે કાર્ય આકાશ આદિ જગત્ છે એમ નહિ. જ્યારે કાર્ય નથી તો બ્રહ્મને વિષે કારણપણું પણ નથી. બ્રહ્મનો તથા જગતનો વિચારવડે કાર્ય કારણભાવ નિવૃત્ત થયાથી શું રહે છે? તેનો ઉત્તર કહે છે કે—

મનન કરવું સાધન.

अथ शुद्धं भवेद्वस्तु यद्वै वाचामगोचरं ॥
द्रष्टव्यं मृद्घटेनैव दृष्टान्तेन पुनः पुनः ॥ १३६ ॥

વિચારવડે કાર્ય કારણભાવ નિવૃત્ત થયાથી શુદ્ધ તથા મન વાણીને અગોચર બ્રહ્મરૂપે વિચાર કરનારો પુરૂષ બને છે. ૧૩૬

ટીકા-શિષ્ય:—બુદ્ધિનો સહજ રીતે ભટકવાનો સ્વભાવ છે, માટે એકવાર વિચાર કર્યા છતાં પણ ફરી કાર્યકારણભાવ શું દેખાશે?

ગુરુ:—માટી તથા ઘડાના દૃષ્ટાંતનો વારંવાર વિચાર કરવો તે આ પ્રમાણે—ઘડાને વિષે તેનું કારણ માટી અનુસ્યૂત છે; પરંતુ માટીમાં ઘડો નથી; અને જ્યારે ઘડો નથી ત્યારે તેનું કારણપણું પણ માટીમાં

મુખથીજ કેવળ બ્રહ્મની વાત કરે છે, તેમને કોઇ કાળે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૧૩૨

શબ્દવાદીઓની નિંદા.

कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः ॥
तेऽप्यज्ञानितया नूनं पुनरायांति यांति च ॥ १३३ ॥

જે પુરુષો કેવળ બ્રહ્મની વાત કરવામાં જ કુશળ છે, જેઓની વૃત્તિ ક્ષણમાત્રમાં બ્રહ્માકાર થતી નથી તથા જેઓ વિષયમાં પ્રીતિવાળા છે તે પુરુષો મોટા અજ્ઞાની છે તથા સંસારમાં તેઓ વારંવાર જન્મે છે તથા મરે છે ૧૩૩

વિવેકીની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ.

निमेषार्धं न तिष्ठंति वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना ॥
यथा तिष्ठंति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः ॥ १३४ ॥

જેમ બ્રહ્મા આદિ દેવો અર્ધ નિમેષમાત્ર પણ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વિના રહેતા નથી તેમ સનકાદિ, તેમ જ શુકદેવાદિ ઋષિઓ પણ બ્રહ્માકાર વૃત્તિવિના રહેતા નથી આ ઉપરથી એમ સૂચવ્યું કે, આ રાજયોગ કપોળકલ્પિત નથી: કેમ કે બ્રહ્માથી માંડી આ રાજયોગનો સંપ્રદાય ચાલ્યો છે તથા બ્રહ્માદિ દેવોએ પણ તેનું સેવન કર્યું છે, માટે સમાધિપર્યંત આ રાજયોગ મુમુક્ષુએ અવશ્ય સેવવા યોગ્ય છે. ૧૩૪

મુખથીજ કેવળ બ્રહ્મની વાત કરે છે, તેમને કોઇ કાળે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૧૩૨

શબ્દવાદીઓની નિંદા.

कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः ॥
तेऽप्यज्ञानितया नूनं पुनरायांति यांति च ॥ १३३ ॥

જે પુરુષો કેવળ બ્રહ્મની વાત કરવામાં જ કુશળ છે, જેઓની વૃત્તિ ક્ષણમાત્રમાં બ્રહ્માકાર થતી નથી તથા જેઓ વિષયમાં પ્રીતિવાળા છે તે પરૂષો મોટા અજ્ઞાની છે તથા સંસારમા તેઓ વારવાર જન્મે છે તથા મરે છે ૧૩૩

વિવેકીની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ.

निमेषार्धं न तिष्ठंति वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना ॥
यथा तिष्ठंति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः ॥ १३४ ॥

જેમ બ્રહ્મ આદિ દેવો અર્ધ નિમેષમાત્ર પણ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વિના રહેતા નથી તેમ સનકાદિ, તેમ જ શુકદેવાદિ ઋષિઓ પણ બ્રહ્માકાર વૃત્તિવિના રહેતા નથી આ ઉપરથી એમ સૂચવ્યુ કે, આ રાજયોગ કપોલકલ્પિત નથી: છેક બ્રહ્માથી માંડી આ રાજયોગનો સંપ્રદાય ચાલુ છે તથા બ્રહ્માદિ દેવોએ પણ તેનું સેવન કર્યું છે, માટે સમાધિપર્યંત આ રાજયોગ મુમુક્ષુએ અવશ્ય સેવવા યોગ્ય છે. ૧૩૪

નથી. કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મમાત્ર છે. તેમ જ આકાશ આદિ કાર્યોમાં, સત્તા સ્ફુર્તિરૂપે બ્રહ્મ અનુગત છે, પણ બ્રહ્મને વિષે આકાશ આદિ કાર્ય છેજ નહિ. જ્યારે આકાશ આદિ જગતરૂપે કાર્ય નથી ત્યારે બ્રહ્મને વિષે કારણપણું પણ નથી. કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મજ છે અને તે હું છું આ પ્રમાણે વારંવાર અવિચ્છિન્ન દૃષ્ટિ સ્થાપવાથી ફરી અન્યથા બુદ્ધિ ઉદય પામશે નહિ.

નિદિધ્યાસન એ જ્ઞાનનું સાધન.

अनेनैव प्रकारेण वृत्तिर्ब्रह्मात्मिका भवेत् ॥
उदेति शुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानं ततः परं ॥ १३७ ॥

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરૂષને આ પ્રમાણે વિચાર કર્યાથી બ્રહ્માકારવૃત્તિ ઉદય પામે છે અને તે ઉદય પામ્યા પછી તે વૃત્તિ સ્થિર થાય છે. ૧૩૭

कारणं व्यतिरेकेण पुमानादौ विलोकयेत् ॥
अन्वयेन पुनस्तद्धि कार्ये नित्यं प्रपश्यति ॥ १३८ ॥

પ્રથમ કાર્યને તજી દઇ કેવળ કારણનોજ વિચાર કરવો. પછી તે કારણને સર્વ કાર્યોમાં સદા અનુગત (વ્યાપ્ત) જોવું. ૧૩૮

નિદિધ્યાસનથી મળતું ફળ.

कार्ये हि कारणं पश्येत् पश्चात् कार्यं विसर्जयेत् ॥
कारणत्वं ततो गच्छेदवशिष्टं भवेन्मुनिः ॥ १३९ ॥

પ્રથમ સંપૂર્ણ કાર્યોમાં કારણ દૃષ્ટિ કરવી. પછી કાર્યનું અનુસંધાન તજી દેવું અર્થાત્ કાર્યનો ભાવ, વૃત્તિમાંથી કાઢી

દ્રષ્ટા, દૃશ્ય તથા દર્શનની એકતા.

अदृश्यं भावकं च ममैव चिदात्मकं ॥
सावधानतया नित्यमात्मानं भावयेद् बुधः ॥ १४१ ॥

દ્રષ્ટા, દૃશ્ય તેમજ ત્રિપુટીરૂપ સર્વ જગત્, જે કેવળ ભ્રાંતિવડે આત્માથી ભિન્ન ભાસે છે તે નિર્વિશેષ ચૈતન્ય સ્વરૂપ મારા આત્મારૂપજ છે; એમ જ્ઞાનવડે નિરંતર સ્થિરવૃત્તિવડે ચિંતન કરવું. ૧૪૧

નામરૂપનો ત્યાગ

दृश्यं ह्यदृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिंतयेत् ॥
विद्वान्नित्यसुखे तिष्ठेद्धिया चिद्रसपूर्णया ॥ १४२ ॥

આ દૃશ્ય જગત્ અદૃશ્ય અર્થાત્ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મપણાને પમાડીને, પછી નામરૂપનો ત્યાગ કરીને કેવળ બ્રહ્મરૂપનું ચિંતન કરવું. એથી કરીને જ્ઞાનવાન્ પુરૂષ, ચૈતન્યરસવડે પૂર્ણ એવી બુદ્ધિવડે અવિનાશી સુખને વિષે સદા સ્થિત કરીને રહે છે. ૧૪૨

રાજયોગનો ઉપસંહાર.

एभिरंगैः समायुक्तो राजयोग उदाहृतः ॥
किंचित् पक्वकपायाणां हठयोगेन संयुतः ॥ १४३ ॥

આ પંદર અંગ સહિત જે રાજયોગ કહ્યા, તેનો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ અધિકારી છે. પરંતુ જેના રાગ આદિ દોષ ન્યુન અંશે ક્ષીણ પામ્યા છે તે પુરૂષનો હઠયોગવડે અર્થાત્ પતંજલીએ સ્વીકારેલ અષ્ટાંગયોગવડે આ રાજયોગમાં અધિકાર છે ૧૪૩

દ્રષ્ટા, દ્રશ્ય તથા દર્શનની એકતા.

अदृश्यं भावरूपं च सर्वमेव चिदात्मकं ॥
सावधानतया नित्यमात्मानं भावयेद्बुधः ॥ १४१ ॥

દ્રષ્ટા, દૃશ્ય તેમજ ત્રિપુટીરૂપ સર્વ જગત્, જે કેવળ ભ્રાંતિવડે આત્માથી ભિન્ન ભાસે છે તે નિર્વિશેષ ચૈતન્ય સ્વરૂપ મારા આત્મારૂપજ છે; એમ જ્ઞાનીએ નિરંતર સ્થિરવૃત્તિવડે ચિંતન કરવું. ૧૦૧

નામરૂપાદિનો ત્યાગ.

दृश्यं ह्यदृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिंतयेत् ॥
विद्वान्नित्यसुखे तिष्ठेद्धिया चिद्रसपूर्णया ॥ १४२ ॥

આ દૃશ્ય જગત્ અદૃશ્ય અર્થાત્ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મપણાને પમાડીને, પછી નામરૂપનો ત્યાગ કરીને કેવળ બ્રહ્મરૂપનું ચિંતન કરવું. એથી કરીને જ્ઞાનવાન્ પુરૂષ, ચૈતન્યરસવડે પૂર્ણ એવી બુદ્ધિવડે અવિનાશી સુખને વિષે સદા સ્થિત કરીને રહે છે. ૧૯૨

રાજયોગનો ઉપસંહાર.

एभिरंगैः समायुक्तो राजयोग उदाहृतः ॥
किंचित्पक्वकषायाणां हठयोगेन संयुतः ॥ १४३ ॥

આ પંદર અંગ સહિત જે રાજયોગ કહ્યા, તેનો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ અધિકારી છે. પરંતુ જેના રાગ આદિ દોષ ન્યુન અંશે ક્ષીણ પામ્યા છે તે પુરૂષનો હઠયોગવડે અર્થાત્ પતંજલીએ સ્વીકારેલ અષ્ટાંગયોગવડે આ રાજયોગમાં અધિકાર છે ૧૯૩

રાગાદિ દોષથી રહિતની સ્થિતિ.

परिपक्वं मनो येषां केवलोऽयं च सिद्धिदः ॥
गुरुदैवतभक्तानां सर्वेषां सुलभो जवात् ॥ १४४ ॥

જેમના રાગાદિ દોષો સંપૂર્ણ રીતે ક્ષીણ થઈ ગયા છે તેવા પુરૂષોને તો અષ્ટાંગ યોગ વિના કેવળ આ ઉપર વર્ણવેલો રાજયોગ સિદ્ધિ આપનાર છે અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપથી આનંદ ઘનના સાક્ષાત્કારદ્વારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ આપનાર છે મલિન અંતઃકરણવાળાને મોક્ષરૂપ સિદ્ધિ આપનાર નથી ૧૪૪

ટીકા.—(શિષ્ય—સર્વ મનુ. [illegible] અનંતકાળ કામ છે?

ગુરૂ—જેઓ શ્રીમદ્ગુરૂના તથા ઇષ્ટ દેવના ભક્ત છે તેમને થોડા સમયમાં સર્વ દોષ ક્ષય પામી મોક્ષરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે જેમનું મન શુદ્ધ થયું હોય, તેમને પણ જે સાધનો કઠિન છે તે સાધનો શ્રીમદ્ગુરૂના તથા ઇષ્ટદેવના ભક્તોને સહજ છે. શ્રુતિ સ્મૃતિ પણ તેમ જ કહે છે. ગુરૂનું તથા ઇષ્ટ દેવનું [illegible] અંતરંગ સાધન છે. ૧૪૪

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभग-
वत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्कृता
अपरोक्षानुभूतिः समाप्ता ॥

જેમણે હૃદયમાં [illegible] ની પેઠે [illegible] નો વિનાશ કર્યો છે તથા [illegible] લક્ષણરૂપ બ્રહ્માનુભવનો ઉપદેશ [illegible] સદ્ગુરુને હું પ્રણામ કરું [illegible]

[illegible]

संसारदावपावकसंतप्तः [illegible] ।

स्वात्मानन्दपाननिपुणैर्वाक्यैः [illegible] गुरुणा ॥

સંસારરૂપી દાવાનળવડે તપેલા [illegible] સંસારથી [illegible] ઉદાસીન તથા સર્વ સાધનો સહિત [illegible] અધિકારી શિષ્યને બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રીસદ્ગુરુ [illegible] તથા [illegible] ઉપનિષદ્ વચનોવડે ઉપદેશ કરે છે ૩

ટીકા—[illegible]

[illegible]

[illegible]

આ શ્લોકમાં શ્રી આચાર્ય ભગવાન, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્ત
ત્રણે કાળમાં આત્માની સત્તા છે એમ બતાવવા માટે, વિદ્
તેમજ અવિદ્વાનને બન્નેને એકસરખી રીતે અનુભવમાં આવતી આ
સત્તા સાથે ગ્રંથનો વિષય પણ દેખાડ્યો છે. ૪

વિષય નિરૂપણ.

अस्ति स्वयमित्यस्मिन्नर्थे कस्याऽस्ति संशयः पुंसः ।
तत्रापि संशयश्चेत्संशयिता यः स एव भवसि त्वम् ।

હું છું કે નહી ? એવો પોતાની હયાતીમાં કોને સં
હોય છે ? કોઇને પણ નહી. કારણ કે મનુષ્યમાત્રને મ
આત્મા છે એવો અનુભવ હોય છે. તેમ છતાં પણ કદી
તારા આત્માની સત્તામાં એટલે તારી પોતાની સત્તામાં સં
હોય તો, જે સંદેહ કરનાર છે તેજ તું આત્મા છે ૪

ટીકા:—'હું નથી' એવો અનુભવ પણ કોઇ અજ્ઞાનીને થ
માટે 'હું છું' એવોજ સહુને અનુભવ થાય છે એમ તમે કેમ
છો ? તેનું પ્રયોજન આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે ૫

પ્રયોજન નિરૂપણ.

नात्मानं वेत्ति योऽसौ, गम्यं प्रकाश वेत्ति नात्मानं
अहमस्मीति विजानन. प्रकाशानां स्वयं विजानाति

× [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

આ શ્લોકમાં શ્રી આચાર્ય ભગવાન, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળમાં આત્માની સત્તા છે એમ બતાવવા માટે, વિદ્વાનને તેમજ અવિદ્વાનને બંનેને એકસરખી રીતે અનુભવમાં આવતી આત્માની સત્તા સાથે ગ્રંથનો વિષય પણ દેખાડ્યો છે. ૪

વિષય નિરૂપણ.

अस्ति स्वयमित्यस्मिन्नर्थे कस्याऽस्ति संशयः पुंसः।
तत्रापि संशयश्चेत्संशयिता यः स एव भवति त्वम् ४

હું છું કે નહી ? એવો પોતાની હયાતીમાં કોને સંશય હોય છે ? કોઇને પણ નહીં. કારણ કે મનુષ્યમાત્રને મારો આત્મા છે એવો અનુભવ હોય છે. તેમ છતાં પણ કદી તને તારા આત્માની સત્તામાં એટલે તારી પોતાની સત્તામાં સંશય હોય તો જે સંદેહ કરનાર છે તેજ તું આત્મા છે ૪

ટીકા:—'હું નથી.' એવો અનુભવ પણ કોઇ અજ્ઞાનીને થાય છે માટે 'હું છું' એવોજ સર્વને અનુભવ થાય છે એમ તમે કેમ કહો છો ! તેનું પ્રયોજન આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે ૫

પ્રયોજન નિરૂપણ.

नाहमिति वेत्ति योऽसौ, सत्यं ब्रह्मैव वेत्ति नास्तीति।
अहमस्मीति विजानन्, ब्रह्मैवासौ स्वयं विजानाति ५

× असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद संतमेनं ततो विदुः ॥ १ ॥ જો એમ જાણે છે કે બ્રહ્મ નથી, તો પોતે પણ નથી. અને જો એમ જાણે છે કે બ્રહ્મ છે તો પોતે પણ છે. કારણ કે બ્રહ્મ છે તેજ આત્મા છે માટે બ્રહ્મ ન હોય તો પોતાનો આત્મા પણ કેમ હોય ?

ટીકા:—જે હું નથી એમ જાણે છે તે અભાવના સાક્ષીરૂપ તથા ત્રણે કાળમાં જેને બાધ થતો નથી એવા બ્રહ્મનેજ જાણે અને જે હું છું એમ જાણે છે અર્થાત્ હું છું એવી પ્રતીતિને વિષય આત્મા સદા છે એમ જાણે છે, તે પુરુષ પ્રયાસવિના બ્રહ્મને જ અનુભવ કરે છે ૫

બ્લેશનું મૂળ ભેદ

ब्रह्म त्वमेव ब्रह्माहं प्रतीमि मोहपाशमिदम्
मोहेन भवति भेदः क्लेशाः सर्वे भवन्ति तन्मूलाः ॥ ६ ॥

હું બ્રહ્મ છું એ બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ અને હું બ્રહ્મ નથી એ બ્રહ્મના અભાવ, એ બંને પ્રકારની વૃત્તિને સાક્ષી હોવાથી હું બ્રહ્મ છે, હું બ્રહ્મ નથી એવું જ્ઞાન તો કેવળ ભ્રાંતિજ્ઞાનજ છે હું બ્રહ્મ નથી એવા ભ્રાંતિજ્ઞાનવડેજ પાંચ ૧ ક્લેશોએ કરીને એવા જીવનો બ્રહ્મથી ભેદ પ્રતીત થાય છે. અને તે ભેદજ સર્વ ક્લેશોનું મૂળ છે ૬

ટીકા—હું છું અને હું નથી એ બે પ્રકારની પ્રતીતિઓ એક બ્રહ્મનોજ અનુભવ થતો હોય તો એવી બેવડો અનુભવ કેમ થતો નથી ?

---

૧ અવિદ્યા અસ્મિતા, રાગ દ્વેષ, અને અભિનિવેશ એ પાંચ ક્લેશ છે. તેનાં લક્ષણો અનિત્યમાં નિત્ય બુદ્ધિ, અપવિત્રમાં પવિત્ર બુદ્ધિ, દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ અને અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ કરવી તેને અવિદ્યા કહે છે. પુરુષ અને બુદ્ધિની એકરૂપતા અર્થાત્ અવિવેકને અસ્મિતા કહે છે. સુખ કિંવા તેના સાધનોની તૃષ્ણાને રાગ કહે છે; દુઃખ અથવા તેનાં સાધનો પ્રતિ ક્રોધને દ્વેષ કહે છે વિદ્વાન અને મૂર્ખ સર્વને મરણ ત્રાસ જે ભય થાય છે. તે અભિનિવેશ

ટીકાઃ—અન્નમયાદિ પાંચ કોશ, કે જેને આશ્રયે ભેદબુદ્ધિથી ઉપજેલા સર્વ ક્લેશો રહ્યા છે તે પાંચ કોશનો વિવેક આ નેમજ આના પછીના શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યો છે (૭)

પંચકોશ નિરૂપણ

न क्लेशपञ्चकमिदं, भजते कृतकोशपञ्चकविवेकः ।
अतएव पञ्चकोशान्, कुशलधियः संततं विविञ्चन्ति ७

જે પુરૂષે પાંચે કોશનું યથાર્થ વિવેચન કર્યું હોય છે, તે પુરૂષ પૂર્વોક્ત અવિદ્યા આદિ પાંચ કલેશોનો ભોક્તા થતો નથી, માટેજ વિવેકી જનો નિરંતર પાંચ કોશોનો યથાર્થ વિચાર કરી તે કોશના ધર્મ તે કોઇ કાળે પણ આત્માના ધર્મ નથીજ એવો નિશ્ચય કરે છે. (૭)

પાંચ કોશના વિવેકનું ફળ

अन्नप्राणमनोमयविज्ञानानन्दपञ्चकोशानाम् ।
एकैकान्तरभाजां भजति विवेकात्प्रकाशतामात्मा ॥ ८ ॥

એક એકની અંતર રહેલા અન્નમયની માંહે પ્રાણમય, તેની અંદર મનોમય એ પ્રમાણે રહેલા અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, તથા આનંદમય એ પાંચ કોશોનો વિવેક કરવાથી (વિચાર વડે એક બીજાથી છુટા પાડવાથી) આત્માનુ યથાર્થ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે (૮)

અન્નમય કોશનું સ્વરૂપ

वपुरिदमन्नमयाख्यः कोशो नात्मा जडो मलमयः ।
प्रागुत्पत्तेः पश्चात्तदभावस्यापि दृश्यमानत्वात् ॥ ९ ॥

આ સ્થૂળ શરીરને અન્નમય કોશ કહે છે આ કોશ આત્મા નથી. કારણ કે તે ઘડાનીપેરે જડ તથા કાર્ય છે વળી આ સ્થૂળ શરીરનો, તેની ઉત્પત્તિ પહેલાં તથા નાશ થયા પછી અનુભવમાં આવે છે માટે તે આત્મા નથી પણ આત્મા જે તેથી વિલક્ષણ છે તેનો તે દ્રષ્ટા છે. (૯)

પ્રાણમય કોશનું સ્વરૂપ

कोशः प्राणमयोऽयं वायुविशेषो वपुष्यवच्छिन्नः
अस्य कथमात्मता स्यात् क्षुत्तृष्णाभ्यामुपप्लुतः पीडाम् १०

શરીર એટલે અન્નમય કોશમાં રહેલો એક પ્રકારનો વાયુ તે પ્રાણમય કોશ છે એ પ્રાણ ક્ષુધા અને તૃષા વડે પીડા પામે છે અને આત્મા તો ક્ષુધા તૃષા રહિત છે, માટે પ્રાણવાયુ (પ્રાણમય કોશ) કેમ આત્મા સંભવે? નજ સંભવે (૧૦)

મનોમય કોશનું સ્વરૂપ

कुरुते वपुष्यहन्तां गेहादौ यः करोति ममतां च ।
रागद्वेषविधेयो नानाकारो मनोमयः कोशः ॥ ११ ॥

'આ શરીર હું છું અને ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર આદિ સર્વ મારાં છે' એ પ્રકારે જે શરીરમાં અહંતા તથા ઘર સ્ત્રી પુત્ર આદિમાં મમતા કરે છે તે મનોમય કોશ (મન) રાગ દ્વેષાદિ ધર્મ વાળો હોવાથી આત્મા નથી.

વિજ્ઞાનમય કોશનું સ્વરૂપ.

बुद्धौ स्वयं विलीना बोधे स्थाप्य कर्तृत्वं महदहम् ।
निद्राकालेऽदर्शनात् चिन्नविनिमिषः न बुद्धिरप्यात्मा

જે સુષુપ્તિ અવસ્થાનેવિષે અજ્ઞાનમાં લય પામે છે તથા જે જાગૃત અવસ્થામાં શરીરનેવિષે નખથી શિખાપર્યંત વ્યાપીને રહે છે અને જેનું બીજું નામ વિજ્ઞાન છે તે ચિદાભાસ સહિત બુદ્ધિ (વિજ્ઞાનમય કોષ) ઉત્પત્તિ અને નાશવાળી હોવાથી આત્મા નથી ૧૨

આનંદમય કોષનું સ્વરૂપ.

सुप्तिगतैः सुखलेशैरभिमनुते यः सुखी भवामीति ।
आनन्दकोषनामा सोऽहङ्कारः कथं भवेदात्मा ॥ १३ ॥

સુષુપ્તિમાં અનુભવેલા સુખના લેશવડે જે 'હું સુખેસુતો' એમ અભિમાન કરે છે અર્થાત્ જાણે છે તે અહંકારને આનંદમય કોષ કહે છે એ અહંકાર પણ આત્મા કેમ સંભવે ? કારણ કે આત્મા તો અહંકારનો પણ સાક્ષી* છે.

* ઉપર પ્રતિપાદન કરેલા પાંચ કોષોમાં એક આત્મા નથી એ વાત સિદ્ધ થવાથી શ્રુત્યાભાસ તથા યુક્ત્યાભાસવડે પ્રતિપાદન કરેલા બૌદ્ધાદિના મતોનું એમની મેળે ખંડન થઇ ગયું એમ સમજવું. અન્નમય આદિ કોષોને આત્મા માનનારા પુરુષો પોતાનું મત સપ્રમાણ છે એમ બતાવવા માટે જે જે શ્રુતિઓનાં પ્રમાણ આપે છે તે શ્રુતિઓ નીચે પ્રમાણે:-

'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवंति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ' જેથી આ સર્વ પ્રાણિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થઇ જેવડે જીવે છે તથા અંતે જેનેવિષે લય પામે છે તે બ્રહ્મ. એ બ્રહ્મનું શ્રુતિસિદ્ધ લક્ષણ છે. એ લક્ષણ કોષને આત્મા માનનારાના પક્ષમાં પણ સંભવી શકે છે. કારણ કે अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्० (તેણે અન્નને બ્રહ્મ જાણ્યું) એ શ્રુતિથી આરંભી अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते अन्नेन जातानि जीवन्ति-

यः स्फुरति विश्वभूतः स सर्वदानन्द एव सत्तात्मा ।
सागुर्वमपि च सत्त्वादविकारित्वादबाध्यमानत्वात् ॥ १४

અન્નમયાદિ કોશો ઉત્પન્ન થયા પહેલાં, તથા તેમનો નાશ થયા પછી પણ આત્મા વિદ્યમાન છે, તે જન્મ આદિ સર્વ વિકારરહિત છે તથા વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળમાં તેનો બાધ થતો નથી માટે જે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બંને શરીરના અધિષ્ઠાનરૂપે પ્રકાશે છે. તે આનન્દસ્વરૂપજ સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા છે. ૧૪

ટીકા—જેમ અન્નમયાદિ કોશો અનુભવ થાય છે તે કોશથી ભિન્ન જો આત્મા હોય તો તેનો પણ અનુભવ કેમ આવતો નથી? માટે અન્નમય આદિ કોશથી ભિન્ન આત્મા કેવી રીતે? તે વિષે આમાં કહ્યું છે (૧૫)

(અન્નરૂપ સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અન્નરૂપે જીવે છે તથા અન્નને વિષે લય પામે છે) એ શ્રુતિ પર્યંત ઉપનિષદ્‌ભાગ અન્નમય કોશનું બ્રહ્મરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે. તેજ પ્રમાણે પ્રાણો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ મનો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ વિજ્ઞાનં બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ આનન્દો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ એ શ્રુતિઓએ પ્રાણમય કોશ, મનોમય કોશ, વિજ્ઞાનમય કોશ તથા આનંદમય કોશને બ્રહ્મરૂપે પ્રતિપાદન કરેલ છે; પરંતુ કોશને બ્રહ્મ કહેવામાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય નથી. જેમ શાલીગ્રામની શિલામાં ઉપાસના નિમિત્તે વિષ્ણુબુદ્ધિ કરવામાં આવે છે તેમજ ઉપાસનાર્થે તે તે કોશમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિ કરવાને માટે કોશને શ્રુતિ બ્રહ્મ કહે છે, એટલા માટે તેમાં આદિ મન્દભાગી પુરુષો શ્રુતિનું તાત્પર્ય ન સમજી કોશને આત્મા સમજે છે.

अन्नमयादेरस्मात्परं यदि नानुभूयते किंचित् ।
अनुभवितान्नमयादेरन्यात्मनि कोऽत्र संप्रलापः ॥ १५ ॥

સર્વના અનુભવમાં આવતા આ અન્નમય આદિ કે જેથી ભિન્ન આત્મા જેવી કોઇ પણ વસ્તુ અનુભવમાં આવતી નથી એમ જો કહીએ તો ' આ અન્નમય કોષ છે ' એમ જાણનારો તે કોષથી ભિન્ન છે એ વિષયમાં શું કોઇ પણ પુરુષને ભ્રાન્તિ છે ? નથી જ. (કારણ ઘડા આદિ જ્ઞેય પદાર્થોનો જાણનાર તેથી ભિન્ન જ હોય છે એ વાર્તાનો સર્વને અનુભવ છે.) (૧૫)

આત્માનો અનુભવ કરનાર કોણ ?

स्वयमेवानुभवत्वाद्यद्यप्येतस्य नानुभाव्यत्वम् ।
सकृदप्यभावशङ्का न भवेद्बोधस्वरूपसत्तायाः ॥ १६ ॥

આત્મા પોતે જ અનુભવ રૂપ હોવાથી જો કે તે અન્યના અનુભવનો વિષય થઇ શકતો નથી અર્થાત આત્માને અનુભવનાર અન્ય કોઇ નથી; પરંતુ એટલાથી કરીને જ્ઞાનસ્વરૂપ નિત્ય આત્માની સત્તા ત્રણ કાળમાં કોઇ પણ કાળે નથી, એ [illegible]નો સંભવજ નથી. કારણ કે સર્વને સત્તાસ્ફૂર્તિ આપનાર આત્મા ન હોય તો સંપૂર્ણ વિશ્વ અંધકારમય થઇ જાય (१[illegible])

આત્મા અનુભવનો અવિષય

अनुभवति विश्वमात्मा विश्वेनासौ न चानुभूयते ।
न खलु प्रकाश्यतेऽसौ विश्वमशेषं प्रकाशयन्भानुः १७

જેમ સૂર્યનારાયણ સંપૂર્ણ વિશ્વને પ્રકાશ કરે છે પણ વિશ્વ તેને પ્રકાશી શકતું નથી, તેજ પ્રમાણે અનુભવ સ્વરૂપ જે

આત્મા તે પ્રકાશ જડ ને અનુભવે છે પણ જડ તેને અનુભવી શકતું નથી; કારણ કે જડ અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી જડ છે. જડમાં ચૈતન્યને પ્રકાશ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. (૧૭)

વિષયત્વ યોગ્ય પ્રમાણ ૨૩૫

नहिदं नाहमपीदमेतावत्तावदिति च यत्र भवेत् ।
ब्रह्म नहित्यवधेयं नोचेद्विषयो भवेत परोक्षं च ॥ १८ ॥

જે વસ્તુ તે નથી એટલે પરોક્ષ નથી. જે આ નથી એટલે પ્રત્યક્ષ નથી, જે તેવી નથી એટલે અનુમાનનો વિષય નથી, જે આવી નથી એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નથી તથા જે વસ્તુ આટલી તેમજ તેટલી નથી એટલે કોઈ પણ પ્રકારે માપ થઈ શકે તેવી નથી તે વસ્તુ બ્રહ્મ છે એમ નિશ્ચય વડે જાણવું જો તેવી વસ્તુ બ્રહ્મ ન હોય તો તે પ્રમાણનો વિષય થવાથી દૃશ્ય તથા પરોક્ષ ઠરે. માટે સર્વ પ્રમાણોનોજ જે વિષય નથી પણ જે સર્વ પ્રમાણને પ્રકાશ કરે છે તેજ બ્રહ્મ છે (૧૮)

इदमिदमिति प्रतीतं वस्तुनि सर्वत्र बाध्यमानेऽपि ।
अनिदमबाध्यं तत्त्वं मन्यादितस्य न च परोक्षत्वम् १९.

“આ, આ” એવી રીતે ઇદં આકારે જણેલી વસ્તુનો બાધ થતાં છતાં પણ ‘આ’ એવા શબ્દવડે જે વસ્તુ કહી શકાતી નથી તેથી ત્રણે કાળમાં જેનો બાધ થઈ શકતો નથી તે બ્રહ્મ છે. એ બ્રહ્મ ત્રણે કાળમાં હોવાથી પરોક્ષ નથી.

બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશ ૧૫

नावेद्यमपि परोक्षं भवति ब्रह्म स्वयंप्रकाशत्वात् ।
‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ त्यैतस्य लक्षणं भवेत ॥ २० ॥

अन्नमयादेरस्मादपरं यदि नानुभूयते किंचित् ।
अनुभविताऽन्नमयादेरस्तीत्यस्मिन्न कश्चिदपलापः ॥ १५ ॥

સર્વના અનુભવમાં આવના આ અન્નમય આદિ કોષથી ભિન્ન આત્મા જેવી કોઇ પણ વસ્તુ અનુભવમાં આવતી નથી એમ જો કહીએ તો 'આ અન્નમય કોષ છે' એમ જાણનારો તે કોષથી ભિન્ન છે એ વિષયમાં શું કોઇ પણ પુરુષને ભ્રાંતિ છે? નથી જ. (કારણ ઘડા આદિ જ્ઞેય પદાર્થોનો જાણનાર તેથી ભિન્ન જ હોય છે એ વાર્તાનો સર્વને અનુભવ છે.) (૧૫)

આત્માનો અનુભવ કરનાર છે?

स्वयमेवानुभवत्वाद्यद्यप्येतस्य नानुभाव्यत्वम् ।
सकृदप्यभावशङ्का न भवेद्बोधस्वरूपसत्तायाः ॥ १६ ॥

આત્મા પોતે જ અનુભવ રૂપ હોવાથી જો કે તે અન્યના અનુભવનો વિષય થઇ શકતો નથી અર્થાત આત્માને અનુભવનાર અન્ય કોઇ નથી; પરંતુ એટલાથી કરીને જ્ઞાનસ્વરૂપે સ્થિત આત્માની સત્તા ત્રણ કાળમાં કોઇ પણ કાળે નથી, એવી શંકાનો સંભવજ નથી. કારણ કે સર્વને સત્તાસ્ફૂર્તિ આપનાર આત્મા ન હોય તો સંપૂર્ણ વિશ્વ અંધકારમય થઇ જાય (૧૬)

આત્મા અનુભવનો અવિષય

अनुभवति विश्वमात्मा विश्वेनासौ न चानुभूयेत ।
न खलु प्रकाश्यतेऽसौ विश्वमशेषं प्रकाशयन् भानुः १७

જેમ સૂર્યનારાયણ સંપૂર્ણ વિશ્વને પ્રકાશ કરે છે પણ વિશ્વ તેને પ્રકાશી શકતું નથી, તેજ પ્રમાણે અનુભવ સ્વરૂપ જે

મહા વાકયના અર્થનો વિચાર કર્યા વિના આત્મજ્ઞાન થતું નથી માટે તેના અર્થનો વિચાર મુમુક્ષુજનોએ અવશ્ય કર્ત્તવ્ય છે; પરંતુ વાકયમાં રહેલાં પદોના અર્થનું જ્ઞાન થયા વિના વાક્યનું જ્ઞાન નથી થતું એટલા સારૂ સદ્ગુરૂની કૃપાના બળ વડે તત્પદ અને ત્વં પદના અર્થના શોધનપૂર્વક મહાવાકયનો વિચાર કરનારો મુમુક્ષુજન, થોડા સમયમાં આત્માના પરોક્ષ જ્ઞાનને પામે છે. (૨૪)

ત્વંપદનો વાચ્યાર્થ

देहेन्द्रियादिधर्मानात्मन्यारोपयन्नभेदेन ।
कर्तृत्वाद्यभिमानी बोधः स्यात्त्वंपदस्य वाच्योऽर्थः ॥२५॥

હું જાડો છું, પાતળો છું એમ શરીરના ધર્મોને, હું કાણો છું, બહેરો છું એમ ઇંદ્રિયોના ધર્મોનો તથા સુખ દુઃખ આદિ અંતઃકરણના ધર્મોને આત્માને વિષે અભેદ રૂપે આરોપી કર્ત્તાપણું આદિના અભિમાન રૂપ ઉપાધિ સહિત જે બોધ અર્થાત્ સોપાધિક ચૈતન્ય છે, તે ત્વંપદનો વાચ્યાર્થ છે એ સોપાધિક ચૈતન્યને શબલાર્થ કહે છે.

ટીપ— 'तत्त्वमसि' એ મહા વાકયમાં तत्, त्वं, असि, એ ત્રણ પદો છે તેમાં ત્વં પદના વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ એમ બે પ્રકારના અર્થ છે તેમાંથી વાચ્યાર્થ આ શ્લોક વડે દર્શાવવામાં આવ્યો છે. (૨૫)

દયાળુ ગુરૂ શિષ્ય ઉપર કરૂણા દૃષ્ટિ કરીને જો મહા વાકયનો ઉપદેશ કરે તોજ આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે પોતાની બુદ્ધિ વડે જ કરેલા વિચારથી તેવું જ્ઞાન થતું નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે आचार्यवान् पुरुषो वेद જેમને ગુરૂ હોય છે તેમને જ ગુરૂદ્વારા જ્ઞાનનો લાભ થાય છે.

જહત્લક્ષણા નિરૂપણ.

निखिलमपि वाच्यमर्थं त्यक्त्वा वृत्तिस्तदन्विते ऽन्यार्थे ।
जहतीति लक्षणा स्याद् गङ्गायां घोष इतिवदत्र ॥ ३३ ॥

સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરી વાચ્યાર્થની સાથે સંબંધ ધરાવનારા અન્ય અર્થનેવિષે જે પદની વૃત્તિ (સબંધ) તેને જહત્ લક્ષણા કહે છે. એ લક્ષણા ગંગાયાં * ઘોષઃ. (ગંગામાં નેસ) ઇત્યાદિ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે તત્ તથા ત્વં પદને વિષે જહત્ લક્ષણા માનવી નહિ કારણ કે તત્પદના તથા ત્વં પદના સંપૂર્ણ અંશનો ત્યાગ થતો નથી પણ માત્ર વિરૂદ્ધ અંશનો ત્યાગ થાય છે. ૩૩

અજહત્ લક્ષણાનું સ્વરૂપ

वाच्यार्थमत्यजन्त्या यस्या वृत्तेः प्रवृत्तिरन्यार्थे ।
इयमजहतीति कथिता शोणो धावतिवदत्र न ग्राह्या ३४

શક્તિ વૃત્તિવડે પ્રતીત થતા અર્થને નહી તજતા, પદની વાચ્ય અર્થથી અન્ય અર્થનેવિષે જે પ્રવૃત્તિ, તેને અલંકાર શાસ્ત્રીઓ અજહત્ લક્ષણા કહે છે. शोणो धावति (રાતા રંગ વાળો દોડે) એ વાકય અજહત્ લક્ષણાનુ ઉદાહરણ છે આ વાકયમાં शोण પદનો મુખ્ય અર્થ તો રાતા ગુણ એટલોજ છે, પરંતુ રાતા ગુણમાં દોડવાની ક્રિયા પ્રત્યક્ષવડે બાધિત થવાથી शोण શબ્દ વડે રાતો ઘોડો એવા અર્થનું ગ્રહણ કરવું, આ પ્રકારે શોણ

* આ વાક્યમાં ગંગા શબ્દનો મુખ્ય અર્થ પ્રવાહ છે પ્રવાહમાં નેસની સ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવડે બાધ થવાથી ગંગાપદ તેના પ્રવાહ અર્થ છોડી દઈ પ્રવાહ સાથે સંબંધવાળા તીરમાં તે પદની પ્રવૃત્તિ છે એમ જાણવું.

કેવળ વિધિવાક્યજ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે એમ નથી, કિંતુ ઇષ્ટહેતુ વસ્તુનું જ્ઞાન પણ પ્રવૃત્તિનું કારણ છે. જેમકે રાજા છે એ વાત જાણી મનુષ્ય પોતાની મેળેજ રાજાનાં દર્શનને માટે પ્રવર્તે છે તથા 'પુત્ર થયો' એ વાક્ય સાંભળી વિના કહ્યાં જાત કર્માદિ ક્રિયાને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. ઉપર કહેલાં બે વાક્ય વિધિવાક્ય ન હોતાં છતાં પણ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, માટે વિધિવાક્યજ પ્રવર્તક છે એવો કંઇ નિયમ નથી ૪૦

[illegible]

[illegible] श्रुतिवाक्यैरात्मा [illegible]तोऽपि ।
[illegible] न शक्यते पुरुषैः ॥ ४१ ॥

[illegible] ૪૧

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] न [illegible] ॥

नापेक्षते यदन्यद्यदपेक्षन्तेऽखिलानि मानानि ।
वाक्यं तन्निगमानां मानं ब्रह्माद्यतीन्द्रियार्थगतौ ॥ ४५ ॥

જે શ્રુતિરૂપ પ્રમાણને પોતાની સિદ્ધિમાં અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષા નથી પણ અન્ય પ્રમાણો પોતાની સિદ્ધિ માટે જેની અપેક્ષા રાખે છે, તે શ્રુતિવાક્ય, ઈંદ્રિયવડે નહી જાણી શકાતા બ્રહ્મ આદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થવામાં કારણરૂપ છે. બ્રહ્મ આદિ પદાર્થો જે ઇંદ્રિયવડે ગમ્ય નથી, તેનું જ્ઞાન થવામાં વેદવાક્ય જેવું કોઇ પણ પ્રમાણ નથી ૪૫

આત્મા પ્રમાણથી રહિત.

मानं प्रबोधयन्तं बोधं मानेन ये बुभुत्सन्ते ।
एधोभिरिव दहनं दग्धुं वाञ्छन्ति ते महात्मानः ॥ ४६ ॥

પ્રમાણોના પણ પ્રકાશક આત્માને જે મંદબુદ્ધિવાળા અજ્ઞાની જનો પ્રમાણવડે જાણવાને ઇચ્છે છે, તેઓ કાષ્ઠ કે જેમને અગ્નિ બાળે છે તે કાષ્ઠવડે અગ્નિને બાળવાને ઇચ્છે છે; માટે તેઓ અતિ મહાત્મા છે; (આ અજ્ઞાનીના ઉપહાસરૂપ વાક્ય છે.) સર્વને પ્રકાશ કરતા સૂર્યને પ્રકાશ કરવા માટે જેમ અન્ય પ્રકાશની જરૂર નથી. તેમજ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું જ્ઞાન કરાવવા માટે અન્ય જ્ઞાનની જરૂર નથી. ૪૬

વેદનું અનાદિત્વ

वेदोऽनादिरमुष्य व्यञ्जक ईशः स्वयंप्रकाशात्मा ।
तदभिव्यक्तिमुपाधिस्तीक्ष्णांशौ गुर्विपि प्रभाणामिति ॥ ४७ ॥

જેમ ઘટને પ્રકાશ કરનાર સૂર્યનારાયણ છે તેમ વેદ કે જે અનાદિ છે તેને પ્રકાશ કરનાર ઈશ્વર છે જેમ વેદને

नापेक्षते यदन्यद्यदपेक्षन्तेऽखिलानि मानानि ।
वाक्यं तन्निगमानां मानं ब्रह्माद्यतीन्द्रियार्थगतौ ॥ ४५ ॥

જે શ્રુતિરૂપ પ્રમાણને પોતાની સિદ્ધિમાં અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષા નથી પણ અન્ય પ્રમાણો પોતાની સિદ્ધિ માટે જેની અપેક્ષા રાખે છે, તે શ્રુતિવાક્ય, ઇંદ્રિયવડે નહી જાણી શકાતા બ્રહ્મ આદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થવામાં કારણરૂપ છે. બ્રહ્મ આદિ પદાર્થો જે ઇંદ્રિયવડે ગમ્ય નથી, તેનું જ્ઞાન થવામાં વેદવાક્ય જેવું કોઇ પણ પ્રમાણ નથી ૪૫

આત્મા પ્રમાણથી રહિત.

मानं प्रबोधयन्तं बोधं मानेन ये बुभुत्सन्ते ।
एधोभिरेव दहनं दग्धुं वाञ्छन्ति ते महात्मानः ॥ ४६ ॥

પ્રમાણોના પણ પ્રકાશક આત્માને જે મહબુદ્ધિવાળા અજ્ઞાની જનો પ્રમાણવડે જાણવાને ઇચ્છે છે, તેઓ જાણે કે જેમને અગ્નિ બાળે છે તે કાષ્ઠવડે અગ્નિને બાળવાને ઇચ્છે છે; માટે તેઓ અતિ મહાત્મા છે; (આ અજ્ઞાનીના ઉપહાસરૂપ વાક્ય છે.) સર્વને પ્રકાશ કરતા સૂર્યને પ્રકાશ કરવા માટે જેમ અન્ય પ્રકાશની જરૂર નથી તેમજ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું જ્ઞાન કરવા માટે અન્ય જ્ઞાનની જરૂર નથી ૪૬

વેદનું અનાદિપણું

वेदोऽनादिरमुष्य व्यञ्जक ईशः स्वयंप्रकाशात्मा ।
तदविदखिलमुदितय सोऽर्कोऽसौ मूर्तिमि प्रमाणमिति ॥४७॥

જેમ ઘટને પ્રકાશ કરનાર સૂર્યનારાયણ છે તેમ વેદ કે જે અનાદિ છે તેને પ્રકાશ કરનાર ઇશ્વર છે જેમ વેદને

વેદના બે ભાગ છે, તેમાં પ્રથમ જે કર્મકાંડનો ભાગ છે તે યજ્ઞરૂપ કર્મ, તેનો કર્ત્તા તથા સ્વર્ગાદિ કર્મનું ફળ ઇત્યાદિ દ્વૈતનુંજ પ્રતિપાદન કરેછે અને બીજો ઉપનિષદ્ ભાગ, સર્વ ભેદરહિત તથા સર્વના અનુભવના વિષયરૂપ બ્રહ્મ વસ્તુનું જ પ્રતિપાદન કરેછે. ૫૦

દ્વૈત તથા અદ્વૈતમાંથી સત્ય શું ?

अद्वैतमेव सत्यं तस्मिन् द्वैतं त्वसत्यमध्यस्तम् ।
रजतमिव शुक्तिकायां मृगतृष्णायामिवोदकस्फुरणम् ॥ ५१ ॥

જેમ સત્ય સીપનેવિષે મિથ્યા રૂપાનો આરોપ થાયછે તથા જેમ મધ્યાહ્નના સૂર્યના કિરણોને વિષે મિથ્યા જળની પ્રતીતિ થાયછે, તેમજ અદ્વૈત બ્રહ્મરૂપ સત્ય વસ્તુને વિષે દ્વૈત એટલે આ પ્રપંચરૂપ મિથ્યા પદાર્થ કેવળ અજ્ઞાનવડે કલ્પાયલો છે. ૫૧

દ્વૈત વસ્તુનો અદ્વૈતમાં આરોપ.

आरोपितं यदि स्याद्द्वैतं वस्त्ववस्तुनि द्वैते ।
युक्तं नैव तदा स्यात्सत्येऽध्यासो भवत्यसत्यानाम् ॥ ५२ ॥

અદ્વૈત બ્રહ્મ જે સત્ય વસ્તુ છે તેનો આરોપ મિથ્યા દ્વૈત વસ્તુને વિષે છે એમ જો કદી કોઇ કહે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે દ્વૈત એ વસ્તુજ નથી, માટે તેને વિષે આરોપ સંભવે નહીં. માટે સત્ય વસ્તુને મિથ્યા વસ્તુનો આરોપ થાયછે ૫૨

સત્યાસત્યનો આરોપ અસંભવ

यद्यारोपणमुभयोस्स्याद्द्वयातिरिक्तस्य कस्यचिद्भावः ।
आरोपणं न युक्तं तस्माद्द्वैतमसत्यता याता ॥ ५३ ॥

શકે નહી; તેમજ જો તે પરમાત્મા હોય તો તે સદા પરમાત્માજ છે એમ માનવું ઉચિત છે; તાત્પર્ય કે જીવ, પરમાત્માજ છે. ઉપાધિવડે તે જીવભાવને પામ્યો છે, માટે ઉપાધિનો નાશ થયે તે પરમાત્મ સ્વરૂપ જ રહે છે. ૬૧

જીવનું સર્વદા એજ સ્વરૂપ.

यदि वा परेण साम्यं जीवश्चेद्व्रजति साधनबलेन ।
कालेन तदपि किपता नश्यत्येवेति निश्चितं सकलैः ॥ ६१ ॥

જો કદી જીવ ઉપાસના આદિ સાધનોના સામર્થ્યવડે પરમાત્માના સમાન રૂપવાળો થતો હોય તો તેનું પરમાત્મા સરખું રૂપ જ્યાંસુધી સાધનનું બળ રહેછે ત્યાંસુધી ટકે છે, તે પછી નાશ પામે છે, એવો વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યોછે, કારણ કે જે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો અવશ્ય નાશ પણ થાય છે, એવો સિદ્ધ નિયમ છે. ૬૨

સર્વસ્વરૂપનો લય એજ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ.

तस्मात्परं स्वकीयं मोहं मोहात्मकं च संसारम् ।
स्वज्ञानेन जहित्वा पूर्णः स्वयमेव शिष्यते नान्यत् ॥ ६२ ॥

તે કારણ માટે આત્મજ્ઞાનવિના અન્ય ઉપાયવડે ન મટી શકે એવા પોતાના મોહ (અજ્ઞાન)ને તથા મોહરૂપ આ સંસારને સ્વરૂપજ્ઞાનવડે તજી દેવાથી પૂર્ણ એટલે સર્વ વસ્તુઓને વિષે નિરન્તર ભેદરહિત કેવળ આત્માજ શેષ રહેછે, તે વિના બીજું કંઇ પણ શેષ રહેતું નથી. કારણ કે જ્ઞાનવડે અવિદ્યાના કાર્યરૂપ સર્વ પ્રપંચનો લય થવાથી કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ રહેછે ૬૩

પ્રશ્ન—બંધનો લય થવાથી બ્રહ્મસ્વરૂપજ બાકી રહે છે, એમાં શું કારણ છે તે આ પ્રકરણમાં કહું છું.—

જેમ રજ્જુ આદિ વસ્તુઓનો, પોતાને વિષે આરોપેલ સર્પમાળા, પાણીનો રેલો ઇત્યાદિની સાથે જેમ દશ્ય સંબંધ (દેખાય તેટલોજ સંબંધ) છે. તેમજ આત્મા જે દ્રષ્ટા, તેનો કર્તૃત્વાદિ દશ્ય ધર્મોની સાથે દશ્ય અથવા આધ્યાત્મિક સંબંધ છે. અન્ય સંયોગ સમવાય આદિ સંબંધ નથી કારણ કે આત્મા સદા અસંગ એટલે સર્વ સંબંધ રહિત છે આત્માના અસંગપણાને શ્રુતિ પણ પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યાં શ્રુતિ—असंगो नहि सज्जते અર્થ—આત્મા અસંગ હોવાથી કોઈ વસ્તુમાં પણ આસક્ત થતો નથી. ૭૨

બ્રહ્મને સંબંધની અનપેક્ષા

कर्तृ च कर्म यस्य स्फुरति ब्रह्मैव तत्र जानाति ।
यस्य न कर्तृ न कर्म स्फुरत्यात्मानमेव वेदितुं क्षमते ॥ ७३ ॥

જેને કર્તાપણું તથા કર્મનું સ્વરૂપ સ્ફુરે છે, તેજ બ્રહ્મ રૂપ છે; કારણ કે કર્તા તથા કર્મના સ્ફુરણરૂપ છે કર્તા તથા કર્મ તો બ્રહ્મને જાણતે નથી. કારણ કે તેના તો કંઇ વસ્તુજ નથી. માટે બ્રહ્મ, કે જે કર્તા પણ નથી અને કર્મ પણ નથી તે જ સર્વને જાણે છે. ૭૩

ભ્રમ । ભ્રમેર.

कर्तृत्वादिकल्पितमायामात्रं प्रतीयते निखिलम् ।
इति केनचिद्दुक्ता भ्रान्तिर्मायाविनो नान्यः ॥ ७४ ॥

કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, ઇત્યાદિ સર્વ આત્માને વિષે જે પ્રતીત થાય છે તે સર્વ માયા કલ્પિત પ્રતીત થાય છે, એમ કેટલાએક વદીને કહે છે પરંતુ ના તેઓની ભ્રાંતિ છે;

કેટલાક વાદીઓ કહે છે કે, જગતનું કારણ અસત્ છે, પરંતુ તે પક્ષ સંભવતો નથી. કારણ કે અસત્ એટલે જે વસ્તુ છેજ નહીં, તેનું કારણપણું સંભવે નહિ. જો બીજ એવી વસ્તુ છે તોજ તેમાં અંકુરને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ લોકોના જોવામાં આવેછે. બીજવિના કોઇપણ કાળે અંકુર ઉત્પન્ન થાય નહીં. તેમજ જગતનું કારણ કોઇ ન હોય તો જગતની ઉત્પત્તિ થઇ શકે નહીં. ૭૭

कारणमसदिति कथयन् वन्ध्यापुत्रेण निर्वहेत्कार्यम् ।
किंच मृगतृष्णिकाम्भ पीत्वादेन्यां महीपर्शां शमयेत् ॥ ७८ ॥

જે વાદી જગતનુ કારણ અસત્ કહે છે, તે વાંઝણીના દીકરાવડે પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરી શકે ખરો તથા ઝાંઝવાનાં પાણી પીને પોતાની અત્યંત તરસ મટાડી શકે ખરો. તાત્પર્ય જેમ વાંઝણીનો દીકરો તથા ઝાંઝવાનું જળ છે જ નહીં તેથી તેમ નાથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ તથા તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ થતી નથી. તેમજ જગતનું કારણ અત્યંત અસત્ હોય તો તેથી જગતરૂપ કાર્ય ઉપજી શકે નહિ. ૭૮

શ્રુતિ તથા યુક્તિથી કારણની સત્‌રૂપે સિદ્ધિ.

यस्मान्न सोयमसतो वादः संभवति शास्त्रयुक्तिभ्याम् ।
यस्मात्सदेव तत्त्वं सर्वेषां कारणं भवति जगताम् ॥ ७९ ॥

અસત્ પદાર્થનું કારણપણું સંભવતું નથી. માટે પૂર્વે ક-

કેટલાક વાદીઓ કહે છે કે, જગતનું કારણ અસત્ પરંતુ તે પક્ષ સંભવતો નથી. કારણ કે અસત્ એટલે જે બીજ નહીં, તેનું કારણપણું સંભવે નહિ. જો બીજ એવી વ છે તોજ તેમાં અંકુરને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ લોકોના જોવા આવેછે. બીજવિના કોઇપણ કાળે અંકુર ઉત્પન્ન થાય નહીં. મજ જગતનું કારણ કોઇ ન હોય તો જગતની ઉત્પત્તિ શકે નહીં. ૭૭

कारणमसदिति कथयन् वन्ध्यापुत्रेण निर्वहेत्कार्यम् ।
किंच मृगतृष्णिकाम्भ पीत्वाऽन्यां महीयसीं शमयेत् ॥ ७८

જે વાદી જગતનું કારણ અસત્ કહે છે, તે વાંઝણીના દીક રાવડે પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરી શકે ખરો તથા ઝાંઝવાનાં પાણી પીને પોતાની અત્યંત તરશ મટાડી શકે ખરો. તાત્પર્ય જેમ વાંઝણીનો દીકરો તથા ઝાંઝવાનું જળ છેજ નહીં તેથી તેમ નાથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ તથા તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ થતી નથી. તે મજ જગતનું કારણ અત્યંત અસત્ હોય તો તેથી જગતરૂપ કાર્ય ઉપજી શકે નહિ. ૭૮

શ્રુતિ તથા યુક્તિથી કારણની સતરૂપે સિદ્ધિ.

यस्मान्न सोऽयमसतो वादः संभवति शास्त्रयुक्तिभ्याम् ।
यस्मात्सदेव तत्वं सर्वेषां कारणं भवति जगताम् ॥ ७९ ॥

અસત્ પદાર્થનું કારણપણું સંભવતું નથી. માટે પૂર્વે

ટીકા—શ્રુતિ ભગવતી પણ કહે છે કે (यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति જ્યારે આ, (પુરૂષ) આ બ્રહ્મને વિષે લેશ પણ ભેદ કરે છે અર્થાત્ માને છે તેને જન્મ-મરણરૂપ ભય ઉત્પન્ન થાય છે.) માટે આ સમગ્ર જગત્ સત્યરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, એમ ઉપનિષદો પ્રતિપાદન કરે છે.

परिपक्वमानसानां पुरुषवराणां पुरातनैः सुकृतैः ।
ब्रह्मैवेदं सर्वं जगदिति भूयः प्रबोधयत्येषः ॥ ८२ ॥

શ્રવણ મનન આદિ સાધનોવડે જેની બુદ્ધિ સ્વસ્વરૂપને વિષે સ્થિરતાને પામી છે તથા જેમણે પોતાનાં જન્માંતરનાં અનેક સુકૃતોવડે પોતાના આત્માથી અભિન્નપણે બ્રહ્મનો અનુભવ કર્યો છે એવા ઉત્કૃષ્ટ અધિકારીઓને "સઘળું જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે" એમ ઉપનિષદ વારંવાર બોધન કરે છે જે (सर्वं खल्विदं ब्रह्म આ સંપૂર્ણ પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ છે) એમ શ્રુતિ કહે છે, માટે બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઇ પણ વસ્તુ નથી. ૮૨

જ્યારે બ્રહ્મ જ ભાસે છે, બીજું કંઈ પણ ભાસતું નથી અને વેદાન્ત પણ એ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે ત્યારે સર્વને તે પ્રમાણે ભાન કેમ થતું નથી? તેના સંબન્ધમાં કહે છે કે—

अनवगतकाञ्चनानां भूषणधीरेव भूषणे हैमे ।
एवमविवेकभाजां जगति जनानां न तात्त्विकी धिषणा ॥८३॥

બાળક વગેરે જેઓ સુવર્ણને ઓળખતા નથી, તેમને સુવર્ણના અલંકારમાં કેવળ અલંકાર બુદ્ધિ છે; તે સુવર્ણનો છે

અહંબુદ્ધિ ભ્રાંતિરૂપે.

वपुरिन्द्रियादिविषयाहंबुद्धिश्चेद्भवत्यसौ भ्रान्तिः ।
अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यध्यासेन शास्यमानत्वात् ॥ ८६ ॥

'શરીર ઇંદ્રિયાદિક હું છું' એવી બુદ્ધિ જો થાય તો તે બુદ્ધિ ભ્રાંતિ અથવા અધ્યાસરૂપ રહે છે. કારણ કે "જે વસ્તુ જે પદાર્થરૂપે નથી, તેને વિષે તે પદાર્થની બુદ્ધિને અધ્યાસ (ભ્રમ) કહેવો' એવું શારીરક ભાષ્યમાં અધ્યાસનું લક્ષણ આપ્યું છે. આ લક્ષણ, દેહ ઇંદ્રિયાદિ જે આત્મા નથી, તેને વિષે કરાતી અહંબુદ્ધિને વિષે લાગુ થઇ શકે છે. ૮૬

અહંકારાદિની આત્મામાં કલ્પના.

तस्मादशेषसाक्षी परमात्मैवाहमर्थ इत्युचितम् ।
अजडवदेव जडोऽयं सत्संबन्धाद्भवत्यहङ्कारः ॥ ८७ ॥

અહંકારાદિક, આત્માને વિષે કલ્પિત છે માટે, સર્વનો સાક્ષી આત્મા જ 'હું' શબ્દનો અર્થ અર્થાત્ હું એવો શબ્દ આત્માને જ કહેનાર છે એમ માનવું યોગ્ય છે. એ અહંકાર જડ છે તથાપિ ચેતનના સંબંધને લીધે પોતે ચેતન સરખો જણાય છે. ૮૭

હું એવી પ્રતીતિનો વિષય આત્મા જ.

तस्मात् सर्वशरीरेष्वहमहमित्येव भासते स्पष्टः ।
यः प्रत्ययो विशुद्धस्तस्य ब्रह्मैव भवति मुख्यार्थः ॥ ८८ ॥

તે કારણ માટે, 'હું' 'હું' એ પ્રકારે સત્ શરીરોમાં પ્રકટ તથા એક સરખું જ્ઞાન જણાય છે, તે જ્ઞાનનો મુખ્ય વિષય બ્રહ્મ જ છે. ૮૮

गोशब्दादिव गोत्वं गदति व्यक्तिः प्रतीयतेऽर्थतया ।
अहमर्थःपरमात्मा तद्वदहन्तया प्रतीयतेऽहङ्कारः ॥ ८९ ॥

એમ ગો શબ્દવડે તેના મુખ્ય અર્થ ગોત્વ જાતિનો બોધ થાય અને તે ગોત્વજાતિનો* સંબંધ ગોવ્યક્તિની× સાથે હોય છે માટે ગો શબ્દવડે ગોવ્યક્તિનો પણ બોધ થાય છે તેજ પ્રમાણે અહં શબ્દનો મુખ્ય અર્થ તો પરમાત્મા જ છે પરન્તુ ભ્રાન્તિવડે અહં શબ્દનો અર્થ અહંકાર પણ થાય છે ૮૯

અહંકારથી કર્તાપણાનો આરોપ.

दाहकत्वादिकमयसः पावकसङ्गेन भासते यद्वत् ।
तद्वच्चेतनसङ्गादहमिति प्रतिभान्ति कर्तृतादीनि ॥ ९० ॥

જેમ લોઢાને વિષે બાળવાનો ધર્મ અગ્નિના સંયોગવડેજ ભાસે, તેમજ અહંકાર પણ ચેતનને વિષે અધ્યસ્ત (આરોપિત) હોવાથી તેને વિષે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ આદિ ધર્મો ભાસે છે. ૯૦

અહંવૃત્તિનો વિષય આત્મા.

देहेन्द्रियादिदृश्यव्यतिरिक्तं निर्विकल्पमतुलमद्वैतम् ।
अहमर्थमिति विदित्वा तद्व्यतिरिक्तं न कल्पयेदन्यत् ९१

જે શરીર ઇંદ્રિય આદિથી વિલક્ષણ છે, જેને વિષે અવિદ્યાનો લેશ પણ નથી, જેના સરખો કોઇપણ પદાર્થ નથી તથા જે હું એવી પ્રતીતિનો વિષય છે. તે બ્રહ્મ હું છું એમ જાણીને બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઇ પણ વસ્તુનો વિચાર કરવો નહિ. કેવળ બ્રહ્મચિંતન જ કરવું. ૯૧

---

* ગોત્વ (ગાયપણું) નામનો બધી ગાયમાં રહેલો અન્ય પદાર્થોથી જુદાપણું બતાવનારો ધર્મ. × કોઇ ગાયનું શરીર તે ગોવ્યક્તિ

અહંબુદ્ધિ ભ્રાંતિરૂપ

वपुरिन्द्रियादिविषयाहंबुद्धिर्भ्रम इत्यसौ भ्रान्तिः ।
अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यध्यासेन भाष्यमानत्वात् ॥ ८६ ॥

'શરીર ઇંદ્રિયાદિક હું છું' એવી બુદ્ધિ જે થાય તો તે બુદ્ધિ ભ્રાંતિ અથવા અધ્યાસરૂપ કહે છે. કારણ કે "જે વસ્તુ જે પદાર્થરૂપે નથી, તેને વિષે તે પદાર્થની બુદ્ધિને અધ્યાસ (ભ્રમ) કહેવો' એવું શારીરક ભાષ્યમાં અધ્યાસનું લક્ષણ આપ્યું છે. આ લક્ષણ, દેહ ઇંદ્રિયાદિ જે આત્મા નથી, તેને વિષે કરાતી અહંબુદ્ધિને વિષે લાગુ થઇ શકે છે. ૮૬

અહંકારાદિની આત્મામાં કલ્પના.

तस्मादशेषसाक्षी परमात्मैवाहमर्थ इत्युचितम् ।
अजडवदेव जडोऽयं मत्संबन्धाद्भवत्यहङ्कारः ॥ ८७ ॥

અહંકારાદિક, આત્માને વિષે કલ્પિત છે માટે. સર્વનો સાક્ષી આત્મા જ 'હું' શબ્દનો અર્થ અર્થાત્ હું એવો શબ્દ આત્માને જ કહેનારે છે એમ માનવું યોગ્ય છે. એ અહંકાર જડ છે તથાપિ ચેતનના સંબંધને લીધે પોતે ચેતન સરખો જણાય છે. ૮૭

હું એવી પ્રતીતિનો વિષય આત્મા જ.

तस्मात् सर्वशरीरेष्वहमहमित्येव भासते स्पष्टः ।
यः प्रत्ययो विशुद्धस्तस्य ब्रह्मैव भवति मुख्यार्थः ॥ ८८ ॥

તે કારણ માટે, 'હું' 'હું' એ પ્રકારે સર્વ શરીરોમાં પ્રકટ તથા એક સરખું જ્ઞાન જણાય છે, તે જ્ઞાનનો મુખ્ય વિષય બ્રહ્મ જ છે. ૮૮

गोशब्दादिव गोत्वं तद्वपि व्यक्तिः प्रतीयतेऽर्थतया ।
अहमर्थः परमात्मा तद्वदहङ्कारोऽप्यहङ्कारः ॥ ८९ ॥

જેમ ગો શબ્દવડે તેના મુખ્ય અર્થ ગોત્વ જાતિનો બોધ થાય અને તે ગોત્વજાતિનો* સંબંધ ગોવ્યક્તિની× સાથે હોય છે માટે ગો શબ્દવડે ગોવ્યક્તિનો પણ બોધ થાય છે તેજ પ્રમાણે અહં શબ્દનો મુખ્ય અર્થ તો પરમાત્માજ છે પરંતુ લક્ષણાવડે અહં શબ્દનો અર્થ અહંકાર પણ થાય છે ૮૯

અહંકારથી કર્તાપણાનો આરોપ

दग्धृत्वादिकमयसः पावकसङ्गेन भासते यद्वत् ।
तद्वच्चेतनसङ्गादहमिति प्रतिभाति कर्तृतादीनि ॥ ९० ॥

જેમ લોઢાને વિષે બાળવાનો ધર્મ અગ્નિના સંયોગવડેજ ભાસે, તેમજ અહંકાર પણ ચેતનને વિષે અધ્યસ્ત (આરોપિત) હોવાથી તેને વિષે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ આદિ ધર્મો ભાસે છે ૯૦

અહંવૃત્તિનો વિષય આત્મા

देहेन्द्रियादिदृश्यव्यतिरिक्तं निर्मलमतुलमद्वयम् ।
अहमर्थमिति विदित्वा तद्व्यतिरिक्तं न कल्पयेदन्यत् ९१

જે શરીર ઇંદ્રિય આદિથી વિલક્ષણ છે, જેને વિષે અવિદ્યાનો લેશ પણ નથી, જેના સરખો કોઇપણ પદાર્થ નથી તથા જે હું એવી પ્રતીતિનો વિષય છે, તે ઘણા હું છું એમ જાણીને તેનાથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર કરવો નહિ. કેવળ બ્રહ્મચિંતન જ કરવું. ૯૧

* ગોત્વ (ગાયપણું) નામનો ધર્મ ગાયમાં રહેલો અને બીજા જાતિથી જુદાપણું બતાવનારો ધર્મ. × ગાયનું શરીર તે ગોવ્યક્તિ

ઉપાધિને લીધે આત્મામાં વિચિત્રતા

यद्वत्सुखदुःखानामनुभवभेदाद्विचित्रता देहे ।
तद्वदिह सत्यभेदेऽप्यनुभववैचित्र्यमात्मनामेषाम् ॥ ९२ ॥

જેમ આ એક જ શરીરમાં 'મારા હાથમાં સુખ છે અથવા મારા હાથમાં દુઃખ છે, મારા માથામાં સુખ છે, અથવા મારા માથામાં દુઃખ છે' એ પ્રકારે સુખ દુઃખનો ભેદ માલુમ પડે છે. તેમજ આ સંસારમાં આત્મા એક છતાં પણ તેમની દેહ અંતઃકરણ આદિ ઉપાધિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તેમના અનુભવમાં વિચિત્રપણું જણાય છે. જેમકે કોઇ આ જગતને સત્ય કહે છે, કોઇ અસત્ય કહે છે. કોઇ સત્ય અસત્ય કહે છે, કોઇ જગતને આત્માથી ભિન્ન કહે છે, કોઈ અભિન્ન કહે છે તથા કોઇ ભિન્ન ભિન્ન કહે છે ઇત્યાદિ. ૯૨

સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ માયાનું કાર્ય:

किमिदं किमस्य रूपं कथमेतदभूदमुष्य को हेतुः ।
इति न कदापि विचिन्त्यं मायेति धीमता विश्वम् ॥ ९३ ॥

આ જગત્ શું છે? આનું રૂપ શું છે? એ કેમ ઉપજ્યું? તથા એનું કારણ શું છે? એવો વિચાર જ્ઞાનવાન્ પુરુષે કોઇ પણ કાળે કરવો નહિ; પણ આ જગત્ કેવળ માયા છે તથા ચૈતન્ય જ પ્રપંચરૂપે સ્ફુરે છે એવો જ વિચાર કરવો. ૯૩

જગત્ તથા બ્રહ્મનો અભેદ

दन्तिनि दारुविकारे दारु तिरो भवति सोऽपि तत्रैव ।
जगति तथा परमात्मा परमात्मन्यपि जगत्तिरोधत्ते ॥ ९४ ॥

લાકડાના બનાવેલા હાથીમાં, બાળકને લાકડું ન દેખતાં કેવળ હાથીનું સ્વરૂપજ ભાસે છે અને લાકડાને ઓળખનાર મોટી ઉમરના માણસને તો લાકડામાં હાથીનો તિરોભાવ થઇ જાય છે, અર્થાત્ તેને હાથી ન ભાસતાં લાકડુંજ ભાસે છે; તેમજ અજ્ઞાની જનને જગતમાં પરમાત્માનો તિરોભાવ થાય છે તથા જ્ઞાનીને પરમાત્મામાં જગતનું તિરોધાન થાય છે, એટલે કે અજ્ઞાનીને જગતજ ભાસે છે, પણ પરમાત્માનું ભાન થતું નથી અને જ્ઞાનીને પરમાત્માજ ભાસે છે જગત્ ભાસતું નથી. ૯૪

જગતરૂપી ચિત્રનો કલ્પન કરનાર કોણ?

आत्ममये महति पटे विविधजगच्चित्रमात्मना लिखितम् ।
स्वयमेव केवलमसौ पश्यन् प्रमुदं प्रयाति परमात्मा ॥ ९५ ॥

આત્મારૂપી વિસ્તીર્ણ (વ્યાપક) પટમાં, આત્મા એજ પોતાની ઇચ્છારૂપી કુંચીવડે વિવિધ રૂપોવાળું જગત્રૂપ ચિત્ર ચિતર્યું છે અને તેને પરમાત્મા પોતેજ જોઇ આનંદ પામે છે. તાત્પર્ય કે જેમ કોઇ ચિત્રકાર પોતાની ઇચ્છાવડે અત્યંત ઉત્તમ ચિત્ર કાઢીને તેને હાથમાં લઈ વારંવાર જોઇને પોતે પ્રસન્ન થાય છે, તેમજ પરમાત્મા પોતાનેવિષે આ જગત્ નામનું ચિત્ર રચી, તેને પોતે જ જોઈ પ્રસન્ન થાય છે. ૯૫

ટીકા—યોગિમિહિરમાં કહ્યું છે કે—आत्मचित्र महाभित्ति स्वेच्छया निर्मायन्ति ॥ स्वयमेव ममात्मैव प्रीणाति ममैव हि ॥ ભગવાન શિવ પોતાની ઇચ્છારૂપી કુંચીવડે જગતરૂપ ચિત્ર પોતાને વિષે કાઢીને, તથા તેને પોતેજ જોઇને પ્રસન્ન થાય છે.

चिन्मात्रममलमक्षयमद्वयमानन्दमनुभवारूढम् ।
ब्रह्मैवास्ति तदन्यन्न किंचिदस्तीति निश्चयो विदुषाम् ॥ ९६ ॥

ચૈતન્યસ્વરૂપ, નિર્મળ, અવિનાશી, દ્વૈતરહિત, આનંદસ્વરૂપ તથા અનુભવવડેજ જાણી શકાય એવું બ્રહ્મજ છે, તે વિના કોઇ પણ વસ્તુ નથી. એવો તત્વવિત્ મહાત્માઓનો નિશ્ચય છે. ૯૬

ટીકાઃ—વાર્તિકકાર શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યે કહ્યું છે કે—कदाचिद् व्यवहारे तु द्वैतं यद्यपि पश्यति ॥ बोधात्मव्यतिरेकेण न पश्यति चिदन्वयात् ॥ किं तु पश्यति मिथ्यैव दिङ्मोहेंदुविभागवित् ॥ મનુષ્ય, વ્યવહારકાળમાં જો કે દ્વૈતને જુવે છે તથાપિ સર્વત્ર ચૈતન્ય વ્યાપ્ત હોવાથી જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માથી ભિન્ન પદાર્થને દેખાતો નથી. જેમ દિગ્મૂઢ થએલો પૂર્વ દિશાને પશ્ચિમ દિશા કેવળ ભ્રાંતિથી જાણે છે તથા નેત્રને વિષે તિમિરઆદિ દોષવાળો પુરૂષ એક ચંદ્રમાને વિષે બે ચંદ્રમા કેવળ ભ્રાંતિથી મિથ્યાજ દેખે છે, તેમજ આ જગતને કેવળ મિથ્યાજ દેખે છે

વિદ્યા અવિદ્યાદિ ભેદો કહેવાનું કારણ

व्यवहारस्य दशेयं विद्याविद्येति वदेत्परिभाषा ।
नास्त्येव तत्त्वदृष्ट्या तत्वं ब्रह्मैव नान्यदस्त्यस्मात् ॥ ९७ ॥

શાસ્ત્રીય વ્યવહાર તથા લૈકિક વ્યવહારની સિદ્ધિને માટે વિદ્યા તથા અવિદ્યા એવાં બે મોહોટાં નામ આપ્યાં છે. સિદ્ધાંતની નજરે જોતાં તો વિદ્યાનું તથા અવિદ્યાનું સ્વરૂપજ નથી; એક બ્રહ્મવસ્તુજ છે. તે વિના બીજી કોઇ પણ વસ્તુ નથી ૯૭

ટીકાઃ—શ્રુતિ પણ કહે છે કે, नेहनानास्ति किंचन—આત્માર્થ-બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઇ પણ વસ્તુ નથી. 'બ્રહ્મથી ભિન્ન વસ્તુઓ પણ છે' એવા દ્વૈતવાદીઓના મતમાં પણ 'છે' શબ્દ વડે, અસ્તિત્વ રૂપે બ્રહ્મજ કહેવામાં આવે છે એમ કહે છે.

अस्त्यन्यदिति मतं चेतदपि ब्रह्मैव चास्तितारूपम् ।
व्यतिरिक्तमस्तितायाः नास्तितया शून्यमेव तत्सिद्धम् ॥९८॥

બ્રહ્મથી ભિન્ન વસ્તુ પણ છે એવો જો કોઇ વાદીઓનો મત હોય તો તે અન્ય વસ્તુ પણ અસ્તિત્વ રૂપે બ્રહ્મજ છે કારણ કે અસ્તિત્વ બ્રહ્મ વિના અન્ય સ્થળે નથી માટે બ્રહ્મ રૂપ અસ્તિત્વને એક પાસે રાખતા શેષ નાસ્તિત્વ રહ્યું નહીં તે પણ અર્થાત્ શૂન્ય રહ્યું. માટે બ્રહ્મથી ભિન્ન વસ્તુને માનનારા વાદીઓનો શૂન્ય મત સિદ્ધ થયો.

જ્ઞાનીની સ્થિતિ.

तत्त्वावबोधशक्त्या स्थिरतया बाधिताऽपि सा माया ।
आदेहपातमेषामाभात्यात्माप्यथं निजो चिद्रूपः ॥ ९९ ॥

અદ્વૈત આત્મવસ્તુના જ્ઞાનના સામર્થ્યવડે મિથ્યાત્વના નિશ્ચય વડે માયાનો બાધ થયા છતા પણ શરીરના સ્થિતિકાળ પર્યંત, લોકપ્રસિદ્ધ શરીર વ્યવહારરૂપ માયા, મિથ્યા થયા છતા પણ ભાસે છે તથા પોતાનું સ્વરૂપ પણ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે ભાસે છે

વિદ્વાન્ તથા અવિદ્વાનમાં ફેર

एष विशेषो विदुषो व्यवहरतोऽपि प्रपञ्चसंसारम् ।
पृथगात्मनो न किंचित्पश्येयुः सकलनिगमनिर्णीतात् ॥१००॥

જ્ઞાની પુરૂષો ઇંદ્રિયોવડે વ્યવહાર કરતા છતા પણ એ માયિક સંસારવ્યવહારને સઘળાં ઉપનિષદ્‌ના વાક્યોવડે જેના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થયો છે એવા પોતાના આત્માથી લેશ પણ ભિન્ન દેખતા નથી અને અજ્ઞાનીઓ દેખે છે. એટલો જ જ્ઞાની તથા અજ્ઞાનીમાં તફાવત છે. ૧૦૦

चिन्मात्रममलमक्षयमद्वयमानन्दमनुभवाकदम् ।
यदेवास्ति तदन्यन्न किंचिदस्तीति निश्चयो विदुषाम् ॥९६॥

ચૈતન્યસ્વરૂપ, નિર્મળ, અવિનાશી, દ્વૈતરહિત, આનંદસ્વરૂપ તથા અનુભવવડેજ જાણી શકાય એવું બ્રહ્મજ છે, તેવિના કોઈ પણ વસ્તુ નથી. એવો તત્વવિત્ મહાત્માઓનો નિશ્ચય છે. ૯૬

ટીકાઃ—વાર્તિકકાર શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યે કહ્યું છે કે—कदाचित् व्यवहारे तु द्वैतं यद्यपि पश्यति ॥ बोधात्मव्यतिरेकेण न पश्यति चिदन्वयात् ॥ किं तु पश्यति भित्त्वैव दिङ्मोहेन्दुद्विभागवित् ॥ મનુષ્ય, વ્યવહારકાળમાં જો કે દ્વૈતને જુવે છે તથાપિ સર્વત્ર ચૈતન્ય વ્યાપ્ત હોવાથી જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માથી ભિન્ન પદાર્થને દેખાતો નથી જેમ દિગ્મૂઢ થએલો પુરૂષ દિશાને પશ્ચિમ દિશા કેવળ ભ્રાંતિથી જાણે છે તથા નેત્રને વિષે તિમિરઆદિ દોષવાળો પુરૂષ એક ચંદ્રમાને વિષે બે ચંદ્રમા કેવળ ભ્રાંતિથી નિશ્ચય કરે છે, તેમજ આ જગતને કેવળ વિવર્તરૂપ દેખે છે

વિદ્યા અવિદ્યાદિ ભેદો કહેવાનું કારણ

व्यवहारस्य द्वैतं विद्याविद्येति मदेश्वरिमायाः ।
नान्यैव तत्त्वदृष्ट्या तत्त्वं ब्रह्मैव नान्यदस्त्यस्मात् ॥९७॥

શાસ્ત્રીય વ્યવહાર તથા લૌકિક વ્યવહારની સિદ્ધિને માટે વિદ્યા તથા અવિદ્યા એવાં બે મોહોટાં નામ આપ્યાં છે. સિદ્ધાંતની નજરે જોતાં તો વિદ્યાનું તથા અવિદ્યાનું સ્વરૂપજ નથી; એક બ્રહ્મવસ્તુજ છે તે વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી ૯૭

ટીકાઃ—શ્રુતિ પણ કહે છે કે, नेह नानास्ति किंचन—આ બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ પણ વસ્તુ નથી. 'બ્રહ્મથી ભિન્ન વસ્તુઓ પણ છે' એમ દ્વૈતદૃષ્ટિવાળા માનતા પણ 'છે' શબ્દ વડે અસ્તિત્વ રૂપે બ્રહ્મ કે દેખાય છે એમ કહે છે

ऊर्ध्वमधस्तिर्यगपि व्याप्तोऽहं विभूतिभिर्निखिलाभिः ।
तर्कापोहविचारैर्निरूप्यमाणोऽहम् ॥ ११० ॥

અત્યંત તેજોમય મારી વિભૂતિઓવડે હું ઉપર નીચે તથા આઠ દિશાઓમાં વ્યાપ્ત છું. ઉહ એટલે તર્ક કરવો તથા અપોહ એટલે વાદીના તર્કનું નિરાકરણ કરવું, એ બેની સહાયતાથી થતા વિચારોવડે હું સ્વીકારવાયોગ્ય હોઉં તેવો પ્રતીત થાઉં છું અર્થાત્ હું સ્વતઃસિદ્ધ છું જ તથાપિ મારા સ્વરૂપની સિદ્ધિ ઉહાપોહવડે થતા વિચારથીજ થતી હોય એમ જણાય છે. ૧૧૦

ऋषिरहमृषिगणोऽहं ग्रहिरहं ग्रन्थधानमेवाहम् ।
ऋद्धिरहं वृद्धिरहं तृप्तिरहं तृप्तिदीपदीप्तिरहम् ॥ १११ ॥

હું ઋષિ એટલે ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળનો દ્રષ્ટા છું; હું સપ્તઋષિ છું હું સૃષ્ટિ છું. હું ઉત્પન્ન થતાં સર્વ પ્રાણીઓના સમૃદ્ધરૂપ છું. હું સમૃદ્ધિરૂપ છું. હું વૃદ્ધિરૂપ છું, હું સર્વ કામની પ્રાપ્તિરૂપ તૃપ્તિ છું તથા હું સર્વ કામનીપ્રાપ્તિરૂપ પ્રકાશના પ્રકાશરૂપે છું. ૧૧૧

एकोऽहमेवनदीदं नैवमिति स्फुरितभेदरहितोऽहम् ।
यष्टव्योऽहमनीहैरन्तःकरणानुभूतिरहितोऽहम् ॥ ११२ ॥

હું સર્વ ભેદરહિત છું. 'આ વસ્તુ આ પ્રકારની છે' એવી જાતનાં અંતઃકરણનાં સ્ફુરણો રહિત છું, કર્મફળને ઇચ્છનારા નિષ્કામ પુરુષોએ યજ્ઞોમાં યજન કરવા યોગ્ય હું છું, તથા હું પુણ્યાત્મા છું, એવો વિચાર મારા અંતઃકરણમાં નથી. ૧૧૨

एकमात्मामकोऽहं धारणपरिहानरावनमतीनाय ।
ऐश्वर्यमेव मदरं नदानमपापमोहाविहिंतोऽहम् ॥ ११३ ॥

ત્તિમાન છું. હું બ્રહ્માનંદના અનુભવના રસને જાણનાર છું, બાળક તથા ગોવાળ પર્યંત સર્વ મનુષ્યો "હું" "હું" એ પ્રકારે મારો જ મહિમાનો અનુભવ કરે છે અર્થાત્ હુંજ સર્વાત્મા છું. ૧૦૬

इन्द्रियसुखविमुखोहं निजसुखबोधानुभूतिरहितोहम् ।
इति मतिदूरतरोहं भावेतरसुखिताचित्तोहम् ॥ १०७ ॥

હું ઈંદ્રિયોદ્વારા પ્રાપ્ત થતાં અનિત્ય વિષયસુખ રહિત છું, આત્મસુખના અનુભવવડે પૂર્ણ છું, હું 'આત્મા આ પ્રકારનો છે' એવી બુદ્ધિવડે પ્રાપ્ત થતો નથી તથા વિષયસુખથી ભિન્ન સુખ (આત્મસુખ) વડે સુખી થયેલા ચિત્તવાળો છું. ૧૦૭

ईशोहमीश्वराणामीर्ष्याद्वेषानुषङ्गरहितोहम् ।
ईक्षणविषयमनीनामीप्सितपुरुषार्थसाधनपरोहम् ॥ १०८ ॥

કરવાને, ન કરવાને તથા અન્યથા કરવાને સમર્થ પુરૂષોમાં પણ હું અતિશય સામર્થ્યવાળો છું, મારેવિષે રાગદ્વેષાદિ દોષોનો લેશપણ સંબંધ નથી તથા આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં જેમની મતિ છે એવા પુરુષોમાં ઈચ્છેલા મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ સાધવામાં હું તત્પર છું. ૧૦૮

उदयोहमेव जगतामुपनिषदुद्यानकृतविहारोहम् ।
उद्वेलशोकसागरवाडवहुतवह्निनार्चिरहम् ॥ १०९ ॥

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયને પામતાં જગતનો હું પ્રકાશક છું, હું ઉપનિષદરૂપી બગીચામાં વિહાર કરનારો છું અર્થાત્ તેના અર્થનું નિરંતર ચિંતન કરનાર છું, તથા હું વૃદ્ધિ પામેલા શોકસમુદ્રનું શોષણ કરવામાં વડવાનળની જ્વાળારૂપ છું. ૧૦૯

ऊर्ध्वत्वग्निजदीप्तिभिरूर्ध्वमधस्तिर्यगभुवानहम ।
ऊहापोहविचारैस्तरीकृतवत् प्रतीयमानोहम ॥ ११० ॥

અત્યંત તેજોમય મારી વિભૂતિઓવડે હું ઉપર નીચે તથા આઠ દિશાઓમાં વ્યાપ્ત છું ઉહ એટલે તર્ક કરવો તથા અપોહ એટલે વાદીના તર્કનું નિરાકરણ કરવું એ બેની સહાયતાથી થતા વિચારોવડે હું સ્વીકારાયલો હોઉં તેવો પ્રતીત થાઉં છું અર્થાત્ હું સ્વતસિદ્ધ છુંજ તથાપિ મારા સ્વરૂપની સિદ્ધિ ઉહાપોહવડે થતા વિચારથીજ થતી હોય એમ જણાય છે. ૧૧૦

ऋषिरहमृषिगणोहं सृष्टिरहं सृज्यमानमेवाहम ।
ऋद्धिरहं वृद्धिरहं तृप्तिरहं तृप्तिदीपदीप्तिरहम ॥ १११ ॥

હું ઋષિ એટલે ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળનો દ્રષ્ટા છું; હું સપ્તઋષિ છું હું સૃષ્ટિ છું. હું ઉત્પન્ન થતાં સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહરૂપ છું હું સમૃદ્ધિરૂપ છું. હું વૃદ્ધિરૂપ છું, હું સર્વ કામની પ્રાપ્તિરૂપ તૃપ્તિ છું તથા હું સર્વ કામનીપ્રાપ્તિરૂપ પ્રકાશના પ્રકાશરૂપે છું. ૧૧૧

एकोहमेतदीदृशमेवमिति स्फुरितभेदरहितोहम ।
यष्टव्योहमनीहैरन्तःसुकृतानुभूतिरहितोहम् ॥ ११२ ॥

હું સર્વ ભેદરહિત છું. 'આ વસ્તુ આ પ્રકારની છે' એવી જાતનાં અંતઃકરણનાં સ્ફુરણો રહિત છું, કર્મફળને ઇચ્છનારા નિષ્કામ પુરુષોએ યજ્ઞોમાં યજન કરવા યોગ્ય હું છું, તથા હું પુણ્યાત્મા છું, એવો વિચાર મારા અંતઃકરણમાં નથી. ૧૧૨

पेशगात्रभासस्फोऽहं वाक्यपरिज्ञानसागरमथनीनाथ ।
पेशमहमेव सकलं नशामसःशायमोहमिहिरोहम ॥ ११३

મહાવાક્યના જ્ઞાનવડે જેમની મતિ પાવન થયેલી છે, તેમના હૃદયમાં એક આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશક હું છું, સંપૂર્ણ સૃષ્ટિને નિયમન કરનારૂં તત્વ હું છું તથા મધ્ય રાત્રીના ગાઢ અંધકાર સમાન અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને નાશ કરનાર સૂર્ય પણ હુંજ છું. ૧૧૩

ओजोहमौषधीनामोतप्रोतायमानाविभवोहम् ।
ओङ्कारसारसोल्लसदात्मसुखामोदमत्तभृंगोहम् ॥ ११४ ॥

સર્વ ઓષધિઓનું સામર્થ્ય હું છું, મારાવડે સંપૂર્ણ જગત્ ઓતપ્રોત (વ્યાપ્ત) છે તથા ઓંકારરૂપ કમળમાંથી પ્રસરતા સુખ સ્વરૂપ આત્માના જ્ઞાનરૂપ સુગંધવડે મત્ત થયેલો ભ્રમર હું છું અર્થાત્ પ્રણવની ઉપાસનાવડે પ્રાપ્ત થયેલા આત્મજ્ઞાનથી મને અહંકારનું વિસ્મરણ થઇ ગયું છે. ૧૧૪

औघमहमशुभानामौपाधिधर्मजालरहितोहम् ।
औदार्यातिशयोहं चित्तविविधचतुर्वर्गतरणपरोहम् ॥ ११५ ॥

હું પાપ માત્રને નિર્મૂળ કરનારો છું, હું અવિદ્યારૂપ ઉપાધિથી ઉપજેલા સઘળા પ્રપંચરૂપ ધર્મોરહિત છું, હું અત્યંત ઉદાર છું તથા મનઃકલ્પિત વિવિધ પ્રકારના ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને સાધવામાં તત્પર છું ૧૧૫

अंकुशमद्गमाविलानां मदत्तया मत्तरणेन्द्राणाम् ।
* अम्बरमिव विमलोऽहं शम्बररिपुजातविकृतिरहितोहम् ॥१६॥

* આ જગોએ મૂળમાં "શમ્બરરિપુરિવ જાતવિકૃતિરહિતોહં' એવો પાઠ છે અને ટીકાકારે તેનો અર્થ કર્યો છે કે "શિવની પેઠે થએલા વિકારરહિત છું પરંતુ તે પાઠ તથા તે અર્થ યથાર્થ ભાસતો નથી. કારણ કે એ અક્ષર વધી જવાથી છંદોભંગ થ.ય છે. કદી એ દોષ ન ગણીએ તો પણ અર્થ તો બરાબર નથી, કારણ કે શમ્બરરિપુ એ કામનું નામ છે, શંકરનું નામ નથી શમ્બરારિર્મનસિજ. કુસુમેષુરનન્યજ: ઇત્યમર: ॥ આ ભાષાન્તરની ભૂલનું પરિણામ હોય એમ જણાય છે

મહાવાક્યના જ્ઞાનવડે જેમની મતિ પાવન થયેલી છે, તેમના હૃદયમાં એક આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશક હું છું, સંપૂર્ણ શાસ્ત્રને નિયમન કરનારૂં તત્ત્વ હું છું તથા મત્ય શાસ્ત્રોના ગાઢ અંધકાર સમાન અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને નાશ કરનાર સૂર્ય પણ હું જ છું ૧૧૩

ओंनौषधीनामोषधीनामोतप्रोतायमानविभवोहम् ।

ओंकारसारसोल्लसदारमधुपामोदमत्तभृंगोहम् ॥ ११४ ॥

સર્વ ઔષધિઓનું સામર્થ્ય હું છું, મારાવડે સંપૂર્ણ જગત્ ઓતપ્રોત (વ્યાપ્ત) છે તથા ઓંકારરૂપ કમળમાંથી પ્રસરતા સુખ સ્વરૂપ આત્માના જ્ઞાનરૂપ સુગંધવડે મત્ત થયેલો ભ્રમર હું છું અર્થાત્ પ્રણવની ઉપાસનાવડે પ્રાપ્ત થયેલા આત્મજ્ઞાનથી મને અહંકારનું વિસ્મરણ થઈ ગયુ છે ૧૧૪

ओंपापदमनुमानामौपाधिप्रपंचजालरहितोहम् ।

ओंदार्यातिशयोहं नित्यविविधचतुर्वर्गसाधनपरोहम् ॥ ११५ ॥

હું પાપ માત્રને નિર્મૂળ કરનારો છું, હું અવિદ્યારૂપ ઉપાધિથી ઉપજેલા સઘળા પ્રપંચરૂપ ધર્મોરહિત છું, હું અત્યંત ઉદાર છું તથા મન કલ્પિત વિવિધ પ્રકારના ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને સાધવામાં તત્પર છું ૧૧૫

ओंकुशलदर्माध्यानां महसा धमार्गीन्द्राणाम् ।

* अश्वर्गदिव त्रिधर्मोऽहं शम्बरारिपुत्रानविहृतिविहितोहम् ॥११६॥

* [illegible]

गलितद्वैतकथोऽहं देही भवदखिलमूलहृदयोऽहम् ।
गन्तव्योहमनीहैर्गत्यागतिरहितपूर्णबोधोऽहम् ॥ १२० ॥

મારેવિષે દ્વૈતની વાર્તા માત્ર પણ નથી હું શરીરનો અધિષ્ઠાન છું તથા આ ઉત્પન્ન થતા સઘળા પ્રપંચનું મૂળભૂત જે માયાશક્તિ તેને વિષે હું વ્યાપ્ત છું. ૧૨૦

घनतरमोहतिमिरप्रकरप्रध्वंसभानुनिकरोऽहम् ।
घटिकायामररजनीसंवत्सरयुगकल्पकालभेदोऽहम् ॥ १२१ ॥

મારાં કિરણોનો સમૂહ, અત્યંત ગહન મોહરૂપ અંધકારનો નાશ કરે છે તથા ઘડી, દિવસ, રાત્રી, સંવત્સર, યુગ તથા કલ્પ એ સર્વકાળના ભેદરૂપે પણ હું જ છું ૧૨૧

चरदचरात्मकोऽहं चतुरमतिश्लाघ्यचरितोऽहम् ।
चपलजनदुर्गमोऽहं चलभवजलधिपारदेशोऽहम् ॥ १२२ ॥

સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓ પણ મારૂંજ સ્વરૂપ છે. ચતુર મતિવાળા પુરૂષો મારા ચરિત્રની પ્રશંસા કરે છે, વિષયોમાં ચંચળ વૃત્તિવાળા પુરૂષો મને પામી શકતા નથી. તથા અસ્થિર સંસાર સમુદ્રની પેલેપાર જે બ્રહ્મરૂપ દેશ છે, તે હું છું. ૧૨૨

छन्दःशिरःसुनिगूढज्ञानसुधास्वादमोदमानोऽहम् ।
छलपदरहितजनानां छन्नोऽहं शान्तिमार्गगम्योऽहम् ॥ १२३ ॥

વેદરૂપ મારા મસ્તકના ગુપ્ત રહેલા જ્ઞાનસુધાના આનંદવડે હું પ્રસન્ન છું, છળયુક્ત વર્તીના જેમની મતિનો પ્રવેશ છે એવા પુરૂષથી હું પડદામાં રહું છું અર્થાત્ તેમને મારું જ્ઞાન થતું નથી તથા કુનાદિ વહિત જે શાન્તિમાર્ગ સંપ્રદાય છે, તેવડે મારી પ્રાપ્તિ થાય છે ૧૨૩

રહેલા તત્પદ તથા ત્વંપદના અર્થનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનવડે મારૂં અંતઃકરણ સજ્ઞાન થયું છે ૧૨૭

દૈવતદૈત્યનિશાચરમાનવતિર્યઙ્મહીધરાદિરહમ્ ।
દેહેન્દ્રિયરહિતોહં દક્ષિણપૂર્વાદિદિગ્વિભાગોહમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

દેવતા, દૈત્ય, રાક્ષસ, પશુ પક્ષી, તથા પર્વત એ સર્વનો આદિ હું છું; હું દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી વિલક્ષણ છું તથા દક્ષિણ પૂર્વ આદિ જૂદી જૂદી દિશાઓરૂપ પણ હું છું. ૧૨૮

ધર્માધર્મમયોહં ધર્માધર્માદિબન્ધરહિતોહમ્ ।
ધાર્મિકજનસુલભોઽહં ધન્યોહં ધાતુરાદિભૂતોહમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

ધર્મ તથા અધર્મ બંને રૂપે હું છું; ધર્મ અધર્મ આદિ મને બંધનકર્તા નથી, ધર્માત્મા જનોને અનાયાસે મારી પ્રાપ્તિ થાય છે, હું ધન્ય છું તથા બ્રહ્માનું પણ કારણ હું છું. ૧૨૯

વામાદિવિરહિતોહં નરકસ્વર્ગાપવર્ગરહિતોહમ્ ।
નાદાન્તરવિદિતોહં નાનાવિશ્વનિખિલાગમસારોહમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

હું નામરૂપાદિથી રહિત છું, કામ્ય, નિષિદ્ધ, નિત્ય આદિ સર્વ કર્મરહિત હોવાથી મારે સ્વર્ગ, નરક કે મોક્ષ એમાંનું કંઇ પણ નથી. યોગી પુરૂષો મને હૃદયમાં ઉઠતા અનાહત ધ્વનિના સાક્ષીરૂપે જાણે છે તથા વિવિધ પ્રકારના વિશ્વમાં તથા સર્વ વેદમાં સારભૂત હું છું. ૧૩૦

પરજીવભેદબાધકપરમાર્થજ્ઞાનશુદ્ધચિત્તોહમ્ ।
પ્રકૃતિરહં વિકૃતિરહં પરિણતિરહમસ્મિ ભાગધેયાનામ્ ॥૧૩૧॥

જીવ ઇશ્વરના ભેદને નિવારનાર જીવબ્રહ્મની એકતારૂપ [illegible] શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો છું, ત્રણ ગુણની સમાન [illegible]

રહેલા તત્પદ તથા ત્વંપદના અર્થનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનવડે મારૂં અંતઃકરણ સજ્ઞાન થયું છે ૧૨૭

देवतदैत्यनिशाचरमानवतिर्यङ्महीधरादिरहम् ।
देहेन्द्रियरहितोऽहं दक्षिणपूर्वादिदिग्विभागोऽहम् ॥ १२८ ॥

દેવતા, દૈત્ય, રાક્ષસ, પશુ પક્ષી, તથા પર્વત એ સર્વનો આદિ હું છું, હું દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી વિલક્ષણ છું તથા દક્ષિણ પૂર્વ આદિ જૂદી જૂદી દિશાઓરૂપ પણ હું છું. ૧૨૮

धर्माधर्ममयोऽहं धर्माधर्मादिबन्धरहितोऽहम् ।
धार्मिकजनसुलभोऽहं धन्योऽहं धातुरादिभूतोऽहम् ॥ १२९ ॥

ધર્મ તથા અધર્મ બંને રૂપે હું છું; ધર્મ અધર્મ આદિ મને બંધનકર્તા નથી, ધર્માત્મા જનોને અનાયાસે મારી પ્રાપ્તિ થાય છે, હું ધન્ય છું તથા બ્રહ્માનું પણ કારણ હું છું. ૧૨૯

नामादिविरहितोऽहं नरकस्वर्गापवर्गरहितोऽहम् ।
नादान्तरविदितोऽहं नानाविश्वनिखिलागमसारोऽहम् ॥ १३० ॥

હું નામરૂપાદિથી રહિત છું, કામ્ય, નિષિદ્ધ, નિત્ય આદિ સર્વ કર્મરહિત હોવાથી મારે સ્વર્ગ, નરક કે મોક્ષ એમાંનું કંઇ પણ નથી. યોગી પુરૂષો મને હૃદયમાં ઉઠતા અનાહત ધ્વનિના સાક્ષીરૂપે જાણે છે તથા વિવિધ પ્રકારના વિશ્વમાં તથા સર્વ વેદમાં સારભૂત હું છું. ૧૩૦

परजीवभेदबाधकपरमार्थज्ञानशुद्धचित्तोऽहम् ।
प्रकृतिरहं विकृतिरहं परिणतिरहमस्मि भागधेयानाम् ॥ १३१ ॥

જીવ ઇશ્વરના ભેદને નિવારનાર જીવબ્રહ્મની એકતારૂપ
[illegible] શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો છું, ત્રણ ગુણની સમાન [illegible]

ધાની નિવૃત્તિ તથા પરમ આનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ હું છું, મુક્તિજ્ઞાનનો પ્રકાર હું છું, સર્વ પ્રાણીઓને શિક્ષા આપનાર હું છું તથા ઉત્પન્ન થતાં, ઉત્પન્ન થયેલાં અને ઉત્પન્ન થનારાં સંપૂર્ણ જગતનું કારણ હું છું. ૧૩૪

मान्योऽहमस्मि महतां मन्दमतीनाममाननीयोऽहम् ।
मदरागमानमोहितमानसदुर्वासनादुरापोऽहम् ॥ १३५ ॥

હું મોટા પુરૂષોએ માનવાયોગ્ય છું, મંદ બુદ્ધિવાળા અજ્ઞાની જનોએ હું માનવા યોગ્ય નથી અર્થાત્ તેઓ મને માનતા નથી તથા મદ, રાગ, માન આદિ દોષોવડે મોહ પામેલા મનની દુષ્ટવાસનાવડે મારી પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. ૧૩૫

यजनयजमानयाजकयागमयोऽहं यमादिरहितोऽहम् ।
इन्द्रयमवरुणयक्षराक्षसमरुदीशवह्निरूपोऽहम् ॥ १३६ ॥

યજન એટલે મંત્ર ભણી હુતદ્રવ્ય હોમવાથી ક્રિયા, યજમાન (યજ્ઞ કરનાર), યાજક (ઋત્વિજો) તથા યજ્ઞરૂપ હું છું. તેમજ ઇન્દ્ર, યમ, વરુણ, યક્ષ, રાક્ષસ, વાયુ, રૂદ્ર અને અગ્નિ એ સર્વરૂપ પણ હું છું. ૧૩૬

रसाविधानाशिक्षावीक्षितलीलावलोकमहिमाहम् ।
रजनीदिवसविरामस्फुरदनुभूतिप्रमाणसिद्धोऽहम् ॥ १३७ ॥

જગતના રક્ષણરૂપ કાર્યોનો ઉપદેશ આપવામાં મારી લીલાનો મહિમા પ્રકાશિત છે તથા રાત્રી દિવસના વિરામને સમયે સ્ફુરણ પામતા અનુભવરૂપ પ્રમાણવડે હું સિદ્ધ છું. ૧૩૭

शिपिविष्टे ।—ભગવદ્‌ભજના અનુષ્ઠાનદ્વારા સર્વેશ્વરને વિષે અખંડવૃત્તિનો પ્રવાહ થવો તેને ભક્તિ કહે છે. એમ 'ભક્તિરસાયન' ગ્રંથમાં કહ્યું છે.

लक्षणलक्ष्यमयोऽहं लाक्षणिकोऽहं लयादिरहितोऽहम् ।
लाभालाभमयोऽहं लब्धव्यानामलभ्यमानोऽहम् ॥ १३८ ॥

હું લક્ષણ તથા લક્ષ્ય ઉભયરૂપ છું. લક્ષણા વૃત્તિવડે મારું સ્વરૂપ જાણી શકાય છે. હું લય* વિક્ષેપ× કષાય ઇ આદિ દોષ રહિત છું, હું લાભ તથા અલાભ ઉભયરૂપ છું તથા મેળવવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં ન મળી શકે તેવી વસ્તુ પણ હું છું. ૧૩૮

वर्णाश्रमरहितोऽहं वर्णमयोऽहं वरेण्यगण्योऽहम् ।
वाचामगोचरोऽहं वचनामर्थे पदे निविष्टोऽहम् ॥ १३९ ॥

હું વર્ણ તથા આશ્રમ રહિત છું હું અકારાદિ વર્ણસ્વરૂપ છું. હું શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ માનવા યોગ્ય છું. હું પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા તથા વૈખરી એ ચારે વાણીનો વિષય નથી તથા વાક્યોના પદોમાં તથા અર્થોમાં હું જ રહેલો છું ૧૩૯

शमदमविरहितमनसां शास्त्रशतैरप्यगम्यमानोऽहम् ।
शरणमहमेव विदुषां शकलीकृतत्रिविधसंशयगणोऽहम् ॥ १४० ॥

શમદમાદિ સાધન વગરના પુરુષને અનેક શાસ્ત્રોના અવલોકનવડે પણ મારી પ્રાપ્તિ થતી નથી, જ્ઞાનવાન પુરુષોનું શરણ હું છું તથા ત્રિવિધ સંશયોના સમૂહને કાપનાર પણ હું છું. ૧૪૦

षड्भावविरहितोऽहं षड्गुणरहितोऽहमहितरहितोऽहम् ।
षट्कोशविरहितोऽहं षट्त्रिंशत्तत्त्वजालरहितोऽहम् ॥ १४१ ॥

* સુષુપ્તિમાં વૃત્તિનો લય. × લયને છોડીને વૃત્તિનું વિષયમાં જવું. ઇ તીવ્ર રાગદ્વેષાદિ વાસના.

હું જન્માદિ છ* ભાવવિકાર રહિત છું, મધુર × આદિ છ ગુણ (રસ) રહિત છું, માતાથી થતા ત્રણ કોષ તથા પિતાથી થતા ત્રણ કોષ એ છ † કોષરહિત હું છું તથા § છત્રીશ તત્વોના સમૂહરહિત છું. ૧૪૧

संवित्सुखात्मकोहं समाधिसंकल्पकल्पवृक्षोहम् ।
संसारविरहितोहं साक्षात्कारोहमात्मविद्यायाः ॥ १४२ ॥

હું જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા સુખસ્વરૂપ છું, હું સમાધિનો તથા સંકલ્પનો કલ્પ વૃક્ષ છું, અર્થાત્ સંકલ્પની તથા સમાધિની સિદ્ધિ કરનાર હું છું, હું સંસાર રહિત છું તથા બ્રહ્મવિદ્યાના સાક્ષાત્ અનુભવરૂપ હું છું. ૧૪૨

हव्यमहं कव्यमहं हेयोपादेयभावशून्योहम् ।
हरिरहमस्मि हरोऽहं विधिरहमेवास्मि कारणं तेषाम् ॥ १४३ ॥

---

* जायते (જન્મવું), अस्ति (જન્મ્યા પછી હયાતીમાં આવવું), वर्द्धते (વધવું), विपरिणमते (ફેરફાર થવો), अपक्षीयते (ક્ષય પામવું) विनश्यति (નાશ પામવું) એ છને ભાવવિકાર કહે છે. × મીઠો, ખારો, તૂરો, તીખો, કડવો એ છ રસ કહેવાય છે.

† સ્નાયુ, અસ્થિ તથા મજ્જા એ ત્રણે કોષ પિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તથા ત્વચા, માંસ અને રૂધિર એ ત્રણે કોષ માતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એવી રીતે છ કોષવડે બનેલું શરીર ષટ્ કૌશિક કહેવાય છે.
§ છત્રીશ તત્વો શૈવાગમમાં કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે —૫ ભૂતો, ૫ પ્રાણ, ૪ અંતઃકરણ, ૧૦ ઇંદ્રિયો ૧ મહત્તત્વ, ૧ કાળ, ૧ પ્રકૃતિ, ૧ માયા, ૧ અવિદ્યા, ૧ પુરૂષ, ૧ બિંદુ, ૧ નાદ, ૧ શક્તિ, ૧ શિવ, ૧ શાંત ૧ અતીત.

દેવોને આપવા યોગ્ય હવ્ય નામનું દ્રવ્ય હું છું. પિતૃઓને આપવા યોગ્ય કવ્ય નામનું અન્ન હું છું, ' આ વસ્તુ તજવા યોગ્ય છે તથા આ ગ્રહવા યોગ્ય વસ્તુ છે ' એવે. ભાર મારામાં નથી, હું હરિ છું, હું હર છું. હું બ્રહ્મા તથા એ બધાં દેવોનું કારણ પણ હું છું ૧૪૩

शालितसकलपदयोहं, क्षपितभवक्लेशजालहृदयोहम ।
शान्ताघसरसहितो विविधव्यवहारमूलमेवाहम ॥१४४॥

પાપ નાંખેલાં સર્વ પાપ રહિત મારૂં સ્વરૂપ છે મારૂં હૃદય સંપૂર્ણ સંસારના કલેશો રહિત છે. હું શાંતિ સુધાના અક્ષરો સહિત હું છું તથા લૌકિક તેમજ શાસ્ત્રીય સર્વ વ્યવહારનું મૂળ કારણ પણ હું છું. ૧૪૪

बहुभिः क्रियेभिरत्तैरहमेवेदं चराचरं विश्वम् ।
सीकरफेनतरङ्गाः सिंधोरपराणि न खलु वस्तूनि ॥ १४५ ॥

' વિવિધ વસ્તુરૂપે હું છું ' એમ વારંવાર કહેવામાં શું પ્રયોજન છે ? કંઈજ નથી. સંપૂર્ણ સ્થાવરજંગમાત્મક વિશ્વ હું છું જેમ છાંટા, ફીણ તથા મોજાઓ, સમુદ્રથી ભિન્ન વસ્તુઓ નથી તેમ સંપૂર્ણ વિશ્વમાં મારા વિના કોઈ પણ વસ્તુ નથી ૧૪૫

शरणं नहि मम जननी न पिता न सुता न सोदरा नान्ये ।
परमं शरणमिदमेव चरणं मम मूर्ध्नि दत्तमम्बुजम् ॥ १४६ ॥

મારૂં શરણ (રક્ષણ) મારી મા નથી, મારા પિતા નથી, મારા પુત્રો નથી, મારા ભાઈઓ નથી તથા કોઈ અન્ય પણ મારૂં રક્ષણ નથી. અર્થાત્ રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી. કેવળ ...

ગુરુએ મારા મસ્તક ઉપર સ્થાપેલાં બે ચરણારવિંદ જ મારું શરણ છે. ૧૪૬

आस्ते देशिकचरणं निरवधिरास्ते तदीक्षणे करुणा ।
आस्ते किमपि यदुक्तं किमतःपरमस्ति जन्मसाफल्यम् ॥१४७॥

શ્રી સદ્દગુરુનાં ચરણકમળ મારા ઉપર વિરાજે છે, શ્રી સદ્ગુરુની દૃષ્ટિમાં અપાર દયા રહી છે અર્થાત્ તેમની અત્યંત કૃપાદૃષ્ટિ મારા ઉપર છે તથા શ્રી સદ્ગુરુનું આપેલું અલૌકિક જ્ઞાન મારા હૃદયમાં રહ્યું છે માટે આ ઉપરાંત શી બીજી મારા જન્મની સફળતા છે? ઉપર કહ્યું તે જ જન્મનું ઉત્તમ ફળ છે. ૧૪૭

हिमकरकरभरसान्द्राः शोभितवरदानकल्पविशेषाः ।
श्रीगुरुचरणकटाक्षाः शिशिरा शमयंति चित्तसन्तापम् ॥१४८॥

ચંદ્રમાનાં કિરણોના સાર (અમૃત) સરખાં ઘાટાં, ઇચ્છેલાં, વરદાન આપવામાં અત્યંત સમર્થ તથા શીતળ શ્રી સદ્ગુરુનાં કટાક્ષ, ચિત્તના સંતાપને શમાવે છે ૧૪૮

कवलितचपलचेतो गुरुतरमण्डूकजातपरितोषम् ।
शेते हृदयगुहायां चिरतरमेकैव चिन्मयी भुजगी ॥ १४९ ॥

ચંચળ ચિત્તરૂપ મોટા દેડકાને ગળી જવાથી જેને અત્યંત સંતોષ થયો છે એવી એક ચૈતન્યરૂપી સર્પિણી હૃદયરૂપ [illegible] ઘણા વખતસુધી સુતી છે અર્થાત્ જ્યારે ચિત્તવૃત્તિનો [illegible] થાય છે ત્યારે અંતઃકરણમાં કેવળ ચૈતન્યરૂપ આત્માજ રહે છે. ૧૪૯

ગુરુએ મારા મસ્તક ઉપર સ્થાપેલાં બે ચરણારવિંદ જ મારું શરણ છે. ૧૪૬

आस्ते देशिकचरणं निरवधिरास्ते तदीक्षणे करुणा ।
आस्ते किमपि यदुक्तं किमतःपरमस्ति जन्मसाफल्यम् ॥१४७॥

શ્રી સદ્‌ગુરૂનાં ચરણકમળ મારા ઉપર વિરાજે છે, શ્રી સદ્‌ગુરૂની દૃષ્ટિમાં અપાર દયા રહી છે અર્થાત્ તેમની અત્યંત કૃપાદૃષ્ટિ મારા ઉપર છે તથા શ્રી સદ્‌ગુરૂનું આપેલું અલૌકિક જ્ઞાન મારા હૃદયમાં રહ્યું છે માટે આ ઉપરાંત શી બીજી મારા જન્મની સફળતા છે? ઉપર કહ્યું તે જ જન્મનું ઉત્તમ ફળ છે. ૧૪૭

हिमकरकरसरसान्द्राः कांक्षितवरदानकल्पविशेषाः ।
श्रीगुरुचरणकटाक्षाः शिशिराः शमयंति चित्तसन्तापम् ॥१४८॥

ચન્દ્રમાનાં કિરણોના સાર (અમૃત) સરખાં ઘાટાં, ઇચ્છેલાં, વરદાન આપવામાં અત્યંત સમર્થ તથા શીતળ શ્રી સદ્‌ગુરૂનાં કટાક્ષ, ચિત્તના સંતાપને શમાવે છે ૧૪૮

कवलितचञ्चल्चेतो गुरुवरमण्डूकजातपरितोषम् ।
शेते हृदयगुहायां चिरतरमेकैव चिन्मयी भुजगी ॥ १४९ ॥

ચંચળ ચિત્તરૂપ મોટા દેડકાને ગળી જવાથી જેને અત્યંત સંતોષ થયો છે એવી એક ચૈતન્યરૂપી સર્પિણી હૃદયરૂપ ગુફામાં લાંબા વખતસૂધી સુતી છે અર્થાત્ જ્યારે ચિત્તવૃત્તિનો લય થાય છે ત્યારે અંતઃકરણમાં કેવળ ચૈતન્યરૂપ આત્માજ પ્રકાશે છે. ૧૪૯

मयि सुखबोधोपाधौ महति ब्रह्माण्डबुद्बुदसहस्रम् ।
मायाविक्षेपशालिनि भूत्वा भूत्वा पुनस्तिरोधत्ते ॥१५०॥

હું, કે જે ગાઢા ઉપાધિવડે સુશોભિત તથા જ્ઞાનનો તથા સુખનો મહાસમુદ્ર છું તેને વિષે અનેક બ્રહ્માંડરૂપ પરપોટાઓ વારંવાર ઉપજી ઉપજીને પાછા શમી જાય છે ૧૫૦

गुरुकृपयैव सुनावा प्राक्तनपुण्यप्रवृद्धमारुतया ।
दुःसहदुःखतरङ्गस्तुङ्गः संसारसागरस्तीर्णः ॥१५१॥

શ્રી સદ્ગુરુની કૃપારૂપ નાવ કે જેને સહાયભૂત પૂર્વ-પુણ્યરૂપ વૃદ્ધિ પામેલો અનુકૂળ વાયુ છે તેવડે અસહ્ય દુઃખેરૂપી મોજાંવાળા સંસારરૂપ મહાસાગરને હું તરી ગયો છું. ૧૫૧

सतिमिरसि मोहरूपे विश्वमपश्यं तदेतदित्यखिलम् ।
उदिततरणौ बोधभानौ किमपि न पश्यामि किं त्विदं चित्रम् १५२

જ્યારે અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર હતું ત્યારે સંપૂર્ણ વિશ્વને હું જોતો હતો અને જ્યારથી અજ્ઞાનરૂપ સૂર્ય ઉદય થયો ત્યારથી તો આગળ જે દેખાતું હતું તે માંહેલું હું કંઈ પણ દેખતો નથી, એ મહોટું આશ્ચર્ય છે. ૧૫૨

नाहं नमामि देवान् देवानतीत्य न सेवते देवम् ।
न तदनु करोति विधानं तस्मै यतते नमोनमो मह्यम् ॥१५३॥

હું દેવોને નમસ્કાર કરતો નથી, કારણ કે જે સર્વ દેવોને ઉલ્લંઘન કરીને રહેલો છે,-જે સર્વ દેવોથી શ્રેષ્ઠ છે તે દેવોને સેવતો નથી તથા વિધિવાક્યે પ્રતિપાદન કરેલાં કર્મો પણ કરતો નથી, માટે સર્વનો આત્મા તથા મહાત્મ્યરૂપ ચિંતનમાં યત્નવાન્ હું, મારા સ્વરૂપનેજ વારંવાર નમન કરું છું. ૧૫૩

અધિકારીને વિદેહમુક્તિની પ્રાપ્તિ.

इत्यात्मबोधलाभं मुहुर्मुहुरनुचिन्त्य मोदमानेन ।
प्रारब्धकर्मणोन्ते परं पदं प्राप्यते स्वकैवल्यम् ॥ १५४ ॥

પૂર્વે વર્ણવેલા આત્મજ્ઞાનના લાભનો વારંવાર વિચાર કરીને પરમ આનંદને પામેલો જીવન્મુક્ત અધિકારી, પ્રારબ્ધ કર્મને અંતે (શરીર પડયા પછી) નિરૂપમ વિદેહમુક્તિ પામેછે. ૧૫૪

मोहान्धकारहरणं संसाराब्धिलमागरोत्तरणम् ।
स्वात्मनिरूपणमेतत्प्रकरणमकुलदाक्षिणामूर्त्तिः ॥ १५५ ॥

અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને નાશ કરનાર તથા સંસારરૂપ તોફાની મહાસાગરમાંથી તારનાર આ સ્વાત્મનિરૂપણ નામનું પ્રકરણ શ્રી પરમ શિવે રચ્યું છે. અંધકારને શિવસ્વરૂપ કહ્યા છે. એ ઉપરથી આ સ્થળે ઉપાસ્ય દેવનો તથા ઉપાસકનો અભેદ સૂચવ્યો છે. ૧૫૫

अज्ञानान्ध्यविदन्ता विरचितविज्ञानपङ्कजोल्लासः ।
मानसगगनतलं मे भासयति श्रीनिवासगुरुभानुः ॥ १५६ ॥

અજ્ઞાનરૂપ અંધાપાનો નાશ કરવામાં સમર્થ, જ્ઞાનરૂપી કમળને પ્રફુલ્લિત કરનાર શ્રી વિષ્ણુસ્વરૂપ શ્રી સદ્ગુરૂ રૂપી સૂર્ય, મારા હૃદયાકાશને પ્રકાશિત કરે છે. ગુરૂને વિષે ઇશ્વરભાવના કરવી, એ આત્મસાક્ષાત્કારનું કારણ છે, એમ આ શ્લોક સૂચવે છે ૧૫૬

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छं-
कराचार्यविरचितं स्वात्मनिरूपणं समाप्तम् ।

॥ ॐ ॥

तत् सत परमात्मने नमः

अथ श्रीमच्छंकराचार्यकृत.

आत्मबोधः

પ્રકરણ ૧ લું—સત્ સ્વરૂપ નિરૂપણ.

तपोभिः क्षीणपापानां शांतानां वीतरागिणाम् ।
मुमुक्षूणामपेक्ष्योऽयमात्मबोधो विधीयते ॥ १ ॥

નિત્ય * નૈમિત્તિક × પ્રાયશ્ચિત્ત × ઉપાસના × આદિ કર્મ રૂપ તપવડે જેમનાં રાગદ્વેષાદિ અંતઃકરણના મૂળ રૂપ પાપ નાશ પામ્યાં છે, એજ કારણથી જેઓ શાંત તથા રાગરહિત છે એવા મુમુક્ષુજનોએ (મોક્ષને માટે) ઇચ્છવા લાયક આ " આત્મબોધ " નામનું પ્રકરણ કહીએ છઇએ ૧

કર્માદિ સાધનો છતાં જ્ઞાનની આવશ્યકતા.

बोधोऽन्यसाधनेभ्यो हि साक्षान्मोक्षैकसाधनम् ।
पाकस्य वह्निवज्ज्ञानं विना मोक्षो न सिद्ध्यति ॥ २ ॥

---

* જે કર્મ ન કરવાથી પ્રત્યવાય લાગે તેવા કર્મો જેવાં કે સન્ધ્યાવન્દન આદિ. × પુત્ર જન્માદિ નિમિત્તને લઇને આચરવાનાં જાતેષ્ટ્યાદિ કર્મો. × માત્ર પાપ નિવૃત્તિનાજ સાધનભૂત ચાંદ્રાયણાદિ કર્મો. × સગુણ બ્રહ્મનું ધ્યાન.

અજ્ઞાનથી સંસારની સત્યતા.

संसारःस्वप्नतुल्यो हि रागद्वेषादिसंकुलः ।
स्वकाले सत्यवद्भाति प्रबोधेऽसत्यवद्भवेत् ॥ ६ ॥

જેમ સ્વપ્ન મિથ્યા છતાં પણ નિદ્રાના સમયમાં સત્ય જેવું ભાસે છે; પરંતુ જાગૃત અવસ્થામાં તે એમની મેળેજ ખોટું થઈ જાય છે તેમ આ રાગ દ્વેષાદિ દોષોવડે ભરપૂર સંસાર મિથ્યા છે, તથાપિ અજ્ઞાન અવસ્થામાં તે સત્ય સરખો ભાસે છે. ૬

જગતનું મિથ્યાપણું.

तावत्सत्यं जगद्भाति शुक्तिकारजतं यथा ।
यावन्न ज्ञायते ब्रह्म सर्वाधिष्ठानमद्वयम् ॥ ७ ॥

જ્યાંસૂધી છીપનો લીલા રંગનો પૃષ્ઠ ભાગ તથા તેની ત્રિકોણ આકૃતિનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી થયું ત્યાંસૂધી તે રૂપુંજ ભાસે છે, તેમ નામ રૂપાત્મક સકલ પ્રપંચના અધિષ્ઠાન ભુત અદ્વિતીય શુદ્ધ બ્રહ્મનો જ્યાંસૂધી સાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાંસૂધી આ જગત્ સત્ય હોય તેવું ભાસે છે. ૭

જગતની અસત્યતાનું દૃષ્ટાંત.

सच्चिदात्मन्यनुस्यूते नित्ये विष्णौ प्रकल्पिताः ।
व्यक्तयो विविधाः सर्वा हाटके कटकादिवत् ॥ ८ ॥

જેમ સુવર્ણને વિષે કટક કુંડળ આદિ વિવિધ પ્રકારના ઘાટ કલ્પાયલા છે; કટક કુંડળ કથન માત્ર છે, વસ્તુતઃ સુવર્ણજ છે તેમ સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ સ્વરૂપ, માળાના મણકાનાં સૂત્રની પેઠે સર્વત્ર અનુસ્યૂત. ભૂત. ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં

આપ કલ્પિત (નાશ કલ્પિત) તથા વ્યાપક બ્રહ્મને વિષે દેવ, મનુષ્ય, પશુ, કીટ, આદિ વિવિધ વ્યક્તિઓ માયાવડે કલ્પાયલી છે. તાત્પર્ય કલ્પિત સર્વ વસ્તુ પોતાના અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન નથી કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ છે ૮

यथाकाशो हृषीकेशो नानोपाधिगतो विभुः ।
तद्भेदाद्भिन्नवद्भाति तन्नाशे सति केवलः ॥ ९ ॥

જેમ આકાશ એક છે તોએ ઘટ મઠ આદિ ઉપાધિને યોગે તે ઘટાકાશ મઠાકાશ આદિ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે ભાસે છે તથા ઘટમઠ આદિ ઉપાધિનો નાશ થવાથી કેવળ શુદ્ધ મહાકાશ જ ભાસે છે એ જ પ્રમાણે મનસહિત અગીઆર ઇંદ્રિયોનું પ્રવર્તક, વ્યાપક, શુદ્ધ બ્રહ્મ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ ભાવને પામવાથી જીવરૂપે પ્રતીત થાય છે. આત્મસાક્ષાત્કારવડે ઉપાધિનો નાશ થવે અસંગ, શૂન્ય બ્રહ્મચૈતન્ય જ ભાસે છે. ૯

તાત્પર્ય કે જેમ આકાશમાં ભેદ ન હોવા છતાં ઘટ આદિ ઉપાધિને યોગે તેમાં ભેદ જણાય છે, તેમ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં ભેદ નથી; તથાપિ અંતઃકરણાદિ ઉપાધિના સંબંધવડે જીવ ઈશ્વર ભેદ પ્રતીત થાય છે. ખરું જોતાં આત્મા અસંગ છે.

હું બ્રાહ્મણ છું, હું બ્રહ્મચારી છું, હું સંન્યાસી છું, એવે પ્રકારે વર્ણ આશ્રમાદિ અનેક ધર્મયુક્ત આત્માની પ્રતીતિ થાય છે, માટે તેને તમે સંગરહિત કેમ કહોછો ? તેના સમાધાનમાં કહ્યું છે કે,

नानोपाधिवशादेव जातिवर्णाश्रमादयः ।
आत्मन्यारोपितास्तोये रसवर्णादिभेदवत् ॥ १० ॥

જેમ જળ સ્વભાવે શુક્લ તથા મધુર જ છે, પરંતુ તેમાં મીઠું, લીંબુનો રસ તથા રાતો, પીળો, કાળો આદિ રંગો

ભોગવવાથી તે ખારૂં, ખાટું, રાતું, પીળું, કડવું એમ વિવિધ રૂપે ભાસે છે, વસ્તુત્વે તે તો શ્વેત અને મધુર જ છે, તેમજ આત્મા પણ અસંગ જ છે. પરંતુ પૂર્વોક્ત અનેક ઉપાધિને યોગે તેને વિષે બ્રાહ્મણત્વ આદિ જાતિ, દેવદત્ત આદિ નામ તથા બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમો કેવળ ભ્રાંતિજ્ઞાનવડે આરોપિત છે, વસ્તુતઃ તેનેવિષે એ માંહેલું કંઈ પણ નથી. ૧૦

સ્થૂલ ઉપાધિનિરૂપણ.

पंचीकृतमहाभूतसंभवं कर्मसंचितम् ।
शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥ ११ ॥

પંચીકૃત × પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલ, પ્રારબ્ધ કર્મે રચેલું તથા આત્માને સુખદુઃખ ભોગવવાનું સ્થાન આ સ્થૂલ શરીર આત્માની પ્રથમ ઉપાધિ છે ૧૧

સૂક્ષ્મ શરીર ઉપાધિનિરૂપણ

पंचप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।
अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मांगं भोगसाधनम् ॥ १२ ॥

પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એ [illegible]

× [illegible]

મન એટલે અંતઃકરણની એકતા વિકલ્પવાળી વૃત્તિ; બુદ્ધિ એટલે નિશ્ચયવાળી વૃત્તિ, શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો તથા વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ એ કર્મેન્દ્રિયો મળી દશ ઇન્દ્રિયો; એવી રીતે સત્તર તત્વયુક્ત અપંચીકૃત પંચમહાભૂતથી રચાયેલ સુખ દુઃખ ભોગના સાધનભૂત સૂક્ષ્મશરીર (લિંગશરીર) આત્માની બીજી ઉપાધિ છે. ૧૨

કારણશરીરરૂપ ઉપાધિનિરૂપણ.

अनाद्यविद्यानिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ।
उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत् ॥ १३ ॥

અનાદિ, અનિર્વચનીય એટલે સત્ય અથવા અસત્ય નહી કહી શકાતી, સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીરના કારણરૂપ અવિદ્યા, એ આત્માની ત્રીજી ઉપાધિ છે. એ ત્રણે ઉપાધિથી જુદો, તેમનો સાક્ષી હું, અસંગ, કૂટસ્થ-સત્-ચિત્ આનંદ પ્રકાશરૂપ છું. એ પ્રકારે આત્માનો નિશ્ચય કરવો, એ જ આ સ્થાને ત્રણ ઉપાધિના નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન છે, એમ જાણવું. ૧૩

શંકા—ઉપર કહેલી ત્રણ ઉપાધિથી ભિન્ન આત્મા સત્ ચિત્ આનંદરૂપ છે એવું તમારું કહેવું સંભવતું નથી. કારણ કે આત્મા અન્નમયાદિ કોશરૂપ છે, એ શ્રુતિ ઉપરથી સમજાય છે. શ્રુતિ— (સ વા એષ પુરુષોઽન્નરસમયઃ) તે આ પુરુષ અન્નરસમય છે. માટે અન્નમયાદિથી જુદો આત્મા નથી, કોશ જ આત્મા છે. આના સમાધાનમાં કહ્યું છે કે,

पंचकोशादियोगेन तत्तन्मय इव स्थितः ।
शुद्धात्मा नीलवस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा ॥ १४ ॥

જેમ સ્ફટિકમણિ શુદ્ધ સ્વચ્છ વર્ણનો છતાં પણ કાળા વા પીળા વસ્ત્રની સમીપ મુકવાથી કાળો કે પીળો ભાસે છે; તેમ અન્નમયાદિ * કોશના યોગવડે અર્થાત્ તે તે કોશની સાથે આત્માની એકરૂપતા ભ્રાંતિવડે પ્રતીત થવાથી તે, તે તે કોશરૂપે સ્થિત થયા સરખો જણાય છે ૧૪

અજ્ઞાનદશામાં કોશરૂપે પ્રતીત થતા આત્માનો, ગુરુપ્રસાદથી સૂક્ષ્મ ભાવને પામેલી બુદ્ધિવડે વિવેક કરવાથી તે કોશરૂપે ન પ્રતીત થતાં શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ વાર્તાને દ્રષ્ટાંતસહિત કહે છે.

वपुस्तुपादिभिः कोशैर्युक्तं युक्त्यावघाततः ।
आत्मानमंतरं शुद्धं विविच्यात्तंदुलं यथा ॥ १५ ॥

ચોખા સ્વરૂપે ધોળા તથા શુદ્ધ છે, તોપણ ફોતરાંવડે ઢંકાયલા હોવાથી ફોતરાંરૂપેજ ભાસેછે, પરંતુ તેમને જેમ ખાંડીને ફોતરાંથી જુદા પાડેછે તેમજ પંચકોશની અંદર રહેલા શુદ્ધ આત્માનો યુક્તિરૂપ વિચારવડે તે તે કોશથી વિવેક કરવો એ વિચારનું સ્વરૂપ-સ્વપ્નઅવસ્થામાં સ્થૂલદેહનું ભાન નથી અને આત્માનું ભાન છે, સુષુપ્તિમાં સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ બંને શરીરનું

* અન્નરસથીજ ઉપજવું, તેવડે જ વૃદ્ધિ પામવું તથા અન્નરૂપ પૃથ્વીમાં અંતે લય પામવું સ્થૂલ શરીર તે અન્નમય કોશ. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા પાંચ પ્રાણ મળી પ્રાણમય કોશ. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન મળીને મનોમય કોશ. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ મળી વિજ્ઞાનમય કોશ. કારણ શરીરરૂપ મલિન સત્વ પ્રધાન પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ વૃત્તિ સહિત અવિદ્યા તે આનંદમય કોશ, એમ પાંચ કોશ છે.

ભાન નથી અને સુખસ્વરૂપ આત્માનું ભાન છે; જો સુષુપ્તિમાં સુખનું ભાન ન હોય તો "હું સુખે સુતો" એવી જાગીને સ્મૃતિ થવી ન જોઇએ, માટે સુષુપ્તિમાં સુખનું જ્ઞાન છે એ કાળે વિષયજન્ય સુખ તો નથી, પણ કેવળ આત્મસ્વરૂપજ સુખ રૂપે પ્રતીત થાયછે; તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં અજ્ઞાનના આવરણ રહિત આત્મા ભાસેછે તથા અજ્ઞાન એટલે કારણ શરીર ભાસતું નથી. એવી રીતે ત્રણ શરીર એક અવસ્થાને છોડી બીજી અવસ્થામાં ભાસતાં નથી, અને આત્મા તો સર્વ અવસ્થામાં ભાસેછે, માટે આત્માને ત્રણ શરીરથી તથા ત્રણે અવસ્થાથી ભિન્ન સમજવો. સ્થુલ શરીર અન્નમયકોષ છે, કારણ શરીર આનંદમયકોષ છે તથા સૂક્ષ્મ શરીરમાં પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમયકોષનો સમાવેશ થાયછે. માટે ત્રણ શરીરથી આત્માનો વિવેક કરવાથી પાંચે કોષનો વિવેક સહજ થઇ જાયછે. ૧૫

આત્મા અરૂપ હોવાથી સર્વત્ર વ્યાપક છે, માટે તેની સર્વ સ્થળે પ્રતીતિ કેમ નથી થતી? તેના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

सदा सर्वगतोऽप्यात्मा न सर्वत्रावभासते ।
बुद्धावेवावभासेत स्वच्छेषु प्रतिबिंबवत् ॥ १६ ॥

જેમ ઘડો, ભીંત, કાચ એ બધાં માટીનાં જ કાર્ય છે, તથાપિ ઘડા અથવા ભીંતમાં પ્રતિબિંબરૂપે સૂર્ય પ્રકાશતો નથી. કારણ કે તેઓ મલિન હોવાથી પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરવાને અયોગ્ય છે; માત્ર કાચ આદિજ સ્વચ્છ હોવાથી તેમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડેછે. તેમજ આત્મા જોકે સદા સર્વત્ર વ્યાપક છે, તોપણ રાગાદિ મેલરહિત શુદ્ધ બુદ્ધિમાં જ પ્રકાશે છે, મલિન ઉપાધિ તેનો પ્રકાશ જણાતો નથી. ૧૬

આત્મા દેહ ઇંદ્રિયાદિ સંઘાતમાં રહ્યા છતાં પણ તેથી તે કેવળ જુદો છે, એ વાર્તાને દૃષ્ટાંત આપીને દૃઢ કરીએ

देहेंद्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्यो विलक्षणम् ।
तद्वृत्तिसाक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत्सदा ॥ १७ ॥

જેમ રાજા પોતાની સભામાં બેઠેલા પુરુષોનો સાક્ષી તથા પ્રેરક હોઇને તેનાથી જુદો છે, તેમ આત્મા પણ શરીર ઇંદ્રિય, મન, બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિ એ બધાથી વિલક્ષણ છે; એટલે શરીર આદિ જડ દૃશ્ય તથા પરિણામી છે અને આત્મા ચેતન, દ્રષ્ટા તથા અપરિણામી છે તથા દેહની બાલ્યાદિ અવસ્થાનો અને મન આદિ વૃત્તિઓનો સાક્ષી છે, એમ નિશ્ચય કરવો. ૧૭

આત્માનું કેવળ સાક્ષીપણું તમે કહોછો તે સંભવતું નથી; કારણ કે આ દેહાદિ સંઘાતમાં રહી જોવું, સાંભળવું ઇત્યાદિ સર્વ વ્યવહાર કરતો શું પ્રતીત થાય છે ? તેના ઉત્તરમા કહ્યું છે કે,

व्यापृतेष्विन्द्रियेष्वात्मा व्यापारीवाविवेकिनाम् ।
दृश्यतेऽभ्रेषु धावत्सु धावन्निव यथा शशी ॥ १८ ॥

વાયુના વેગવડે આકાશમાં વાદળાને દોડતાં જોઇ મૂર્ખ માણસ માને છે કે ચંદ્રમા દોડે છે, તે જ પ્રકારે ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશ રહિત અવિવેકી પુરુષ, નેત્ર આદિ ઇંદ્રિયોના પોતપોતાના વ્યવહારને આત્માનેવિષે માને છે અર્થાત્ જોવું, સાંભળવું આદિ સર્વ વ્યવહાર આત્મા જ કરતો હોય તેમ તેઓનું માનવું છે. ૧૮

ઇંદ્રિયાદિને તમે વ્યાપારવાન્ કહોછો ત્યારે તો તેઓ પણ ...તો સંભવે છે અને જો તેને ચૈતન્ય માનો તો તેઓને પણ

અલગ આત્મા માનવાં પડે છે કારણ કે ચૈતન્ય વસ્તુ એ જ આત્મા છે. તેના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

> आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहेन्द्रियमनोधियः ।
> स्वक्रियार्थेषु वर्तन्ते सूर्यालोकं यथा जनाः ॥ १९ ॥

જેમ સકળ જનો સૂર્યના પ્રકાશને આશ્રયે પોતપોતાના વ્યવહારો કરે છે તેમજ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને આશ્રયે જ દેહ, ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ, પોતપોતાનાં કાર્ય કરે છે. પોતે સ્વતંત્રપણે કરી શકતાં નથી, માટે તેઓ આત્મા નથી. ૧૯

આત્મા ચૈતન્યરૂપ ભલે હો, પરંતુ હું જન્મું છું, હું મરું છું, હું બાળ, હું યુવાન, હું વૃદ્ધ, હું કાણો, હું બહેરો, એવા વ્યવહારો આત્માને વિષે પ્રતીત થવાથી તે જન્મ આદિ વિકારવાન્ હોવો ઘટે છે, ને અવિકારી સંભવતો નથી. આના સંબંધમાં કહ્યું છે કે,

> देहेन्द्रियगुणान्कर्माण्यमले सच्चिदात्मनि ।
> अध्यस्यन्त्यविवेकेन गगने नीलतादिवत् ॥ २० ॥

જેમ મૂઢ પુરુષ, આકાશને વિષે કાળા પીળા રંગોનો આરોપ કરેછે તેમ અવિવેકી જન, બાળ, યુવા આદિ દેહના ધર્મોને, અંધ બધિર આદિ ઇંદ્રિયના ધર્મોને તથા બોલવું, ચાલવું ઇત્યાદિ ઇંદ્રિયોનાં કર્મોને, અજ્ઞાનરૂપ મેલરહિત સત્ ચિત્ આનંદસ્વરૂપ આત્માને વિષે કેવળ પોતાની અજ્ઞાનતાવડે મિથ્યા આરોપે છે. વસ્તુતઃ આત્માવિષે દેહ ઇંદ્રિયાદિના કોઇ ધર્મ નથી. ૨૦

આત્માને વિષે દેહ ઇંદ્રિયાદિના ધર્મો કદી ન હોય; પરંતુ હું કર્તા છું, ભો[illegible] છું, સુખી છું, દુઃખી છું એમ તો આત્માનેવિષે જણાય

માટે તે કર્તા ભોક્તા હોવો જોઇએ અને વૈશેષ મતના અનુયાયી લોકો આત્માને કર્તા ભોક્તા માને છે પણ ખરા. આના સંબંધમાં કહ્યું છે કે,

अज्ञानान्मनसोपाधेः कर्तृत्वादीनि चात्मनि ।
कल्प्यंतेंऽबुगते चन्द्रे चलनादियथांभसः ॥ २१ ॥

જેમ મૂઢ પુરૂષ પાણીના હાલવારૂપ ધર્મને પાણીમાં પડેલા ચંદ્રના પડછાયાને વિષે કલ્પે છે, તેમ જ અજ્ઞાની જન પોતાનાં અજ્ઞાનને લીધે, કર્ત્તાપણું, ભોક્તાપણું, સુખ, દુઃખ, આદિ મનરૂપ ઉપાધિના ધર્મોને આત્માને વિષે આરોપે છે. ૨૧

હવે રાગ ઇચ્છા આદિ અંતઃકરણના ધર્મો કેવળ અજ્ઞાનકલ્પિત જ છે, એ વાર્તા અન્વય × વ્યતિરેક યુક્તિવડે કહે છે.

रागेच्छासुखदुःखादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते ।
सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मनः ॥ २१ ॥

જાગ્રત્ અવસ્થા તથા સ્વપ્ન અવસ્થામાં બુદ્ધિ છે તો રાગ, (વિષયોમાં અત્યંત પ્રીતિ) ઇચ્છા (તેઓમાં સામાન્ય પ્રીતિ), સુખ, દુઃખ આદિ ધર્મો વર્ત્તે છે અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં બુદ્ધિનો અજ્ઞાનમાં લય થઈ ગયો હોય છે તથી રાગાદિ ધર્મો પ્રતીત થતા નથી, માટે રાગ આદિ ધર્મો બુદ્ધિના છે આત્માના નથી. જો આત્માના હોય તો ત્રણે અવસ્થામા માલુમ પડવા જોઇએ. કારણ કે ત્રણ અવસ્થામાં આત્મા છે જ. ૨૨

× જેના હોવાથી જેનું હોવું તે અન્વય, જેના ન હોવાથી જેનું ન હોવું તે વ્યતિરેક. આ ઠેકાણે બુદ્ધિના હોવાથી રાગાદિનું હોવું એ અને બુદ્ધિના ન હોવાથી તાદિનું ન હોવું તે વ્યતિરેક.

ત્યારે જો કદિ આત્માનો સ્વભાવ નથી ત્યારે તેનું સત્ય અર્થાત્ સ્વરૂપ કેવું છે ? આના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે

प्रकाशोऽर्कस्य तोयस्य शैत्यमग्नेर्यथोष्णता ।
स्वभावः सच्चिदानन्दनित्यनिर्मलतात्मनः ॥ २३ ॥

જેમ પ્રકાશ એ સૂર્યનો સ્વભાવ છે, શીતળપણું એ જળનો સ્વભાવ છે તથા ઉષ્ણતા એ અગ્નિનો સ્વભાવ છે તેમ સત્, ચિત્, આનંદ, નિત્ય, શુદ્ધપણું એ આત્માનો સ્વભાવ છે ૨૩

હું જાણું છું, હું સુખી છું, એ પ્રકારે અનુભવ થાય છે માટે આત્મજ્ઞાનનો તથા સુખનો આશ્રય હોય એમ જણાય છે ત્યારે તમે તેને નિર્વિકાર કેમ કહો છો ? તેના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

आत्मनः सच्चिदंशश्च बुद्धेर्वृत्तिरिति द्वयम् ।
संयोज्य चाविवेकेन जानामीति प्रवर्तते ॥ २४ ॥

જેમ અગ્નિમાં તપાવેલો લોઢાનો ગોળો અને અગ્નિ બને એકરૂપ થઈને રહેલ હોય છે તેમજ આત્માનો સત્ અંશ ચિત્ અંશ તથા બુદ્ધિની વૃત્તિ એ સર્વ પરસ્પર એકરૂપ થઈને રહેલ હોય છે. તેથી તેમનાં યથાર્થ વિવેક ન થવાથી હું જાણું છું, હું સુખી છું, એ પ્રકારની અહંકારવાળી વૃત્તિ ઉદય પામે છે.

आत्मनो विक्रिया नास्ति बुद्धेर्बोधो न जात्विति ।
जीवः सर्वमलं ज्ञात्वा कर्ता द्रष्टेति मुह्यति ॥ २५ ॥

આત્માને વિષે કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર નથી કારણ કે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ તેને નિર્ગુણ નિષ્ક્રિય, શાંત, નિર્વિકાર તથા નિર્લેપ કહે છે તથા બુદ્ધિને વિષે જ્ઞાન કોઈ કાળે પણ નથી. કારણ કે તે માયાનું કાર્ય હોવાથી જડ છે, તો પણ અંતઃકરણ ઉપાધિવાળા જીવો અજ્ઞાનવડે ઉપાધિના ધર્મો પોતામાં અંગીકારવડે હું કર્તા છું, દ્રષ્ટા છું, એમ મોહ પામે છે.

ભાગત્યાગ લક્ષણાવડે તજી, બંને પદનો એક લક્ષ્ય અર્થ શુદ્ધ બ્રહ્મ હું છું એ પ્રકારનો અપરોક્ષ નિશ્ચય કરવો, એનું નામ જ તત્વજ્ઞાન અને તે જ, મુક્તિનું સાધન છે. ૨૯

સ્થૂલ આદિ ઉપાધિ ત્યાગ કદી ન કરીએ, તોપણ હાનિ નથી. કારણ કે ચૈતન્ય તો અસંગ છેજ, આના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

आविद्यकं शरीरादि दृश्यं बुद्बुदवत्क्षरम् ।
एतद्विलक्षणं विद्यादहं ब्रह्मेति निर्मलम् ॥ ३० ॥

દેહ ઇંદ્રિય આદિ દૃશ્ય પદાર્થો અવિદ્યાનાં કાર્ય છે તથા પાણીના પરપોટાની પેઠે નાશવાન્ છે તથા તેથી ભિન્ન સત્ ચિત આનંદસ્વરૂપ અવિદ્યારૂપ મળ રહિત જે બ્રહ્મ છે તેજ હું છું એમ નિશ્ચય કરવો. આવી અપરોક્ષ દૃઢ નિશ્ચયથી જ જીવ કૃતકૃત્ય થાય છે. ૩૦

જીવ બ્રહ્મની એકતારૂપ જ્ઞાન દૃઢ થવા માટે તત્ત્વ જ્ઞાનના મનનો પ્રકાર કહે છે.

બંનેનો પરસ્પર વિરોધ છે, માટે તે બંને વિરૂદ્ધ અંશનો ત્યાગ કરી અવિરૂદ્ધ દેવદત્ત પિંડમાં બંને પદની લક્ષણા કરવી. એ લક્ષણા ભાગત્યાગ કહેવાય છે. તેમજ 'तत्त्वमसि' એ મહા વાક્યમાં 'तत्' પદનો વાચ્ય અર્થ સર્વ શક્તિ, સર્વજ્ઞતા, આદિ ધર્મસહિત ઇશ્વર છે તથા 'त्वं' પદનો અલ્પશક્તિ અલ્પજ્ઞતા આદિ ધર્મસહિત જીવ એવો વાચ્ય અર્થ છે. એ બંને અર્થની એકરૂપતા ન સંભવવાથી બંને પદોના વાચ્યઅર્થમાં વિશેષણરૂપે રહેલા સર્વ શક્તિ, અલ્પ શક્તિ, સર્વજ્ઞતા, અલ્પજ્ઞતા આદિ વિરૂદ્ધ અંશોના ત્યાગ કરી કેવળ ચૈતન્ય અંશમાંજ તત્પદ અને ત્વંપદની લક્ષણા કરે છે. એ રીતે ભાગત્યાગ લક્ષણા મહા વાક્યમાં માનવાથી ઇશ્વરના તથા જીવના સ્વરૂપમાં વિરૂદ્ધાંશ ત્યાગ કરી શેષ રહેલો અવિરૂદ્ધ લક્ષ્યાર્થ જે ચૈતન્ય અંશ છે, તેની એકતા મહા વાક્ય કહે છે.

देहान्यत्वान्न मे जन्मजराकार्श्यलयादयः ।
शब्दादिविषयैः संगो निरिन्द्रियतया न च ॥ ३१ ॥

જન્મ, જરા, દુર્બળપણું, મરણ ઇત્યાદિ ધર્મો સ્થૂળશરીરના છે. હું સ્થૂળશરીરથી ભિન્ન છું માટે જન્મઆદિ ધર્મો મારા નથી તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોના ભોગરૂપ સંગ મારેવિષે નથી. કારણ કે હું ઇંદ્રિયોરહિત છું ઇંદ્રિયોના વિષયોની સંગાથે સંયોગ અથવા વિયોગ થવાથી મને અસંગને લાભ વા હાનિ નથી ૩૧

આત્માનેવિષે મનના ધર્મોનો નિષેધ

अमनस्त्वान्न मे दुःखरागद्वेषभयादयः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ ३२ ॥

દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, સંકલ્પ, વિકલ્પ, શોક, મોહ, ભય, એ બધા મનના ધર્મ છે, મારા નથી, કારણ કે હું તો મનરહિત છું. શ્રુતિ પણ કહેછે કે "આત્મા મન અને પ્રાણરહિત છે તથા નિર્મળ છે," માટે ઉપર કહેલા દુઃખ આદિ મનના ધર્મો, ક્ષુધા, તૃષા પ્રાણના ધર્મો તથા મૂઢતા આદિ અજ્ઞાનરૂપ મનના ધર્મો મારેવિષે ત્રણ કાળમાં છે જ નહિ. હું તો અસંગ કૂટસ્થ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છું.

જે જે કાર્ય છે તે અનિત્ય છે, માટે પ્રાણઆદિની અનિત્યતા તેની ઉત્પત્તિવડે બતાવે છે.

× एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥ ३३ ॥

આ અસત્ જડ તથા દુઃખરૂપ સંસારથી વિપરીત સ્વભાવવાળા એટલે સત્ ચિત્ આનંદ બ્રહ્મથી ક્રિયાશક્તિવાળો પ્રાણ,

× આ શ્લોક આ પ્રતિ સિવાય બીજી કોઈ પ્રતિમાં નથી.

જ્ઞાનશક્તિવાળું મન, દશ ઈંદ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓને ધારણ કરનારી પૃથ્વી, અનાદિ અવિદ્યાવડે ઉત્પન્ન થાય છે.

निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो निर्विकल्पो निरंजनः ।
निर्विकारो निराकारो नित्यमुक्तोऽस्मि निर्मलः ॥ ३४॥

સત્વ, રજ અને તમ એ પ્રકૃતિના ગુણો છે અને રાગ ઇચ્છાદિ બુદ્ધિના ગુણો છે. હું એ બધા ગુણરહિત છું; કારણ કે પ્રકૃતિ તથા બુદ્ધિ બંનેનો મારેવિષે અભાવ છે. ક્રિયા એ દેહ ઈંદ્રિયાદિનો ધર્મ છે. હું દેહ ઈંદ્રિયાદિરહિત હોવાથી કોઇ પણ ક્રિયા મારામાં નથી. હું નિત્ય એટલે સર્વ કાળમાં ચૈતન્યરૂપ છું. હું નિર્વિકલ્પ એટલે સંકલ્પ વિકલ્પ ધર્મવાળા મનરહિત છું. હું નિરંજન એટલે માયા તથા તેનાં કાર્યરૂપ મેલવિનાનો છું. ૩૪

વિકારો બધા લિંગશરીરને આશ્રયે રહેલા છે અને હું લિંગશરીરરહિત હોવાથી કોઇ પણ વિકાર મારામાં નથી. અવયવી પદાર્થ આકારવાન્ હોય છે. હું આકાશની પેઠે નિરવયવ છું તેથી આકારરહિત છું. હું બંધનરહિત હોવાથી નિત્યમુક્ત છું; અવિદ્યારૂપ મેલ મારા સ્વરૂપમાં નથી તથા હું સર્વત્ર પૂર્ણ હોવાથી અચળ છું.

ગુરુ શિષ્યની પરીક્ષા કરવા માટે પ્રશ્ન કરે છે, કે હે શિષ્ય ! તું કહે છે તેવા તું છે પણ તું પરિચ્છિન્ન છે. કારણ કે તું દેહવાળો દેખાય છે. એ સાંભળી શિષ્ય પોતાનો અનુભવ કહે છે.

अहमाकाशवत्सर्वं बहिरंतर्गतोऽच्युतः ।
सदा सर्वसमः शुद्धो निःसंगो निर्मलोऽचलः ॥ ३५ ॥

હું આકાશની પેઠે સર્વ પદાર્થમાં બહાર તથા અંતરે વ્યાપીને રહ્યો છું; ન્યૂનતારહિત, સર્વત્ર, સમ, શુદ્ધ, સંગરહિત, નિર્મળ તથા અચળ છું. ૩૫

તત્ તથા ત્વનું અભેદચિંતન

निरयशुद्धविमुक्तैकमखंडानंदमद्वयम् ।
सत्यं ज्ञानमनंतं यत् परं ब्रह्माहमेव तत् ॥ ३६ ॥

નિત્ય એટલે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્ત્તમાન એ ત્રણે કાળમાં જેનો નિષેધ થતો નથી, જે અવિદ્યા આદિ મેલરહિત છે, જે નિત્યમુક્ત છે, જે એક એટલે જેના જેવી કોઇ બીજી વસ્તુ નથી, જે અખંડ એટલે સર્વ દેશ, સર્વ કાળ અને સર્વ વસ્તુઓમાં છે, જે સુખસ્વરૂપ છે તથા જે અદ્વય એટલે વિજાતીય ભેદ તથા સ્વગત ભેદરહિત છે, તે સત્યજ્ઞાન અને અનંત બ્રહ્મરૂપજ હું છું: બ્રહ્મથી ભિન્ન મારૂં સ્વરૂપ નથી. ૩૬

एवं निरंतराभ्यस्ता ब्रह्मैवास्मीति वासना ।
हरत्यविद्याविक्षेपान् रोगानिव रसायनम् ॥ ३७ ॥

ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે ચિરકાળ અભ્યાસ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી "હું બ્રહ્મજ છું" એવી દૃઢ વાસના, જેમ રસાયન રોગોને નાશ કરે છે તેમ અવિદ્યાથી થયેલા ચિત્તના વિક્ષેપોને નાશ કરે છે. (હવે બ્રહ્મની અને આત્માની એકતાનાં ચિંતન કરવાનાં સાધન કહે છે.) ૩૭

विविक्तदेश आसीनो विरागो विजितेंद्रियः ।
भावयेदेकमात्मानं तमनंतमनन्यधीः ॥ ३८ ॥

નિર્જન સ્થાનમાં, સ્વસ્તિકાસન, પદ્માસન આદિ સુખપૂર્વક થઇ શકે તેવું આસન કરી,વિષયોમાં પ્રીતિરહિત તથા ઇંદ્રિયે

નો જેણે જય કર્યો છે એવા પુરૂષે, સજાતીય આદિ ભેદરહિત તથા દેશ, કાળ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદ શૂન્યબ્રહ્મનું પોતાથી ભિન્ન ન જાણીને ચિંતન કરવું અર્થાત્ તે બ્રહ્મ હુંજ છું, એવી ભાવના કરવી. ૩૮

આ દૃશ્ય પ્રપંચ પ્રત્યક્ષ વર્તમાન છતાં એકતાનું ચિંતન કેમ બની શકે ? તેના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सुधीः ।
भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशवत्सदा ॥ ३९ ॥

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરૂષે, સકળ દૃશ્ય પ્રપંચનો યોગિજનોમાં પ્રસિદ્ધ × લયચિંતનને પ્રકારે, વિવેકવાળી બુદ્ધિવડે આત્મામાં લય કરીને આકાશની પેઠે નિર્મળ એવા સદા એકરસ આત્માનું ચિંતન કરવું. ૩૯

સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચનો ત્યાગ કરીને વિવેકી કેવેરૂપે સમાધિમાં સ્થિતિ પામે છે ? આના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

नामवर्णादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ।
परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ४० ॥

આત્માના વાસ્તવ સ્વરૂપને જાણનાર પુરૂષ, નામરૂપાત્મક દૃશ્ય પ્રપંચને મિથ્યા જાણી-તજી દઈને, પરિપૂર્ણ સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપે સમાધિમાં રહે છે. ૪૦

× લયચિંતનનો સામાન્ય પ્રકાર—પૃથ્વી એ જળનું કાર્ય છે; કાર્યને કારણમાં ભેદ નથી માટે પૃથ્વી જળરૂપજ છે એ પ્રમાણે ચિંતનવડે પૃથ્વીનો જળમાં લય કર્યા પછી જળના તેજમા, તેજનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશમા, આકાશનો પ્રકૃતિમા અને પ્રકૃતિનો બ્રહ્મમાં લય કરવો.

સમાધિમાં પણ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એ પ્રકારની ત્રિપુટી પ્રતીત થાય છે, માટે આત્મા એક છે એવી ભાવના કેમ સંભવે? આના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदः परात्मनि न विद्यते ।
चिदानन्दैकरूपत्वाद्दीप्यते स्वयमेव हि ॥ ४१ ॥

જો કે સવિકલ્પ સમાધિમાં જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એવો ભેદ પ્રતીત થાય છે; પરંતુ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તે ભેદ રહેતો નથી. તે કાળે તો સત્ ચિત્ આનંદ અખંડ આત્મા જ પોતે પ્રકાશે છે. ૪૧

(એ રીતે આત્માની એકતાના જ્ઞાનને માટે આત્માનું ધ્યાનાદિ કરનારને શું ફળ થાય છે, તે બતાવે છે.)

एवमात्मारणौ ध्यानमथने सततं कृते ।
उदितावगतिर्ज्वाला सर्वाज्ञानेन्धनं दहेत् ॥ ४२ ॥

પૂર્વે બતાવ્યા પ્રમાણે અંતઃકરણરૂપ નીચી અરણી સાથે ધ્યાનરૂપ ઉપરની અરણીવડે ઘર્ષણ નિરંતર કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી અખંડ બ્રહ્માકાર વૃત્તિરૂપ જ્વાળા, સર્વ અજ્ઞાનરૂપ કાષ્ઠને બાળી નાંખે છે. ૪૨

(પરમાત્માની એકતાનું યથાર્થ અપરોક્ષજ્ઞાન થવાથી આત્મા પોતે પ્રકાશે છે, એ વાત દૃષ્ટાંતસહિત કહે છે.)

अरुणेनेव बोधेन पूर्वं सन्तमसे हृते ।
तत आविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिव ॥ ४३ ॥

જેમ પ્રાતઃકાળમાં અરુણોદય થવાથી તો પ્રથમ અંધકાર નાશ થયા પછી સૂર્યનારાયણ ઉદય પામે છે. તેમ જ હું બ્રહ્મ છું

નો જેણે જય કર્યો છે એવા પુરૂષે, સજાતીય આદિ ભેદરહિત તથા દેશ, કાળ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદ શૂન્ય બ્રહ્મનું પોતાથી ભિન્ન ન જાણીને ચિંતન કરવું અર્થાત્ તે બ્રહ્મ હુંજ છું, એવી ભાવના કરવી. ૩૮

આ દૃશ્ય પ્રપંચ પ્રત્યક્ષ વર્તમાન છતાં એકનાનું ચિંતન કેમ બની શકે? તેના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सुधीः ।
भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशवत्सदा ॥ ३९ ॥

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરૂષે, સકળ દૃશ્ય પ્રપંચનો યોગિજનોમાં પ્રસિદ્ધ × લયચિંતનને પ્રકારે, વિવેકવાળી બુદ્ધિવડે આત્મામાં લય કરીને આકાશની પેઠે નિર્મળ એવા સદા એકરસ આત્માનું ચિંતન કરવું. ૩૯

સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચનો ત્યાગ કરીને વિવેકી કેવેરૂપે સમાધિમાં સ્થિતિ પામે છે? આના ઉત્તરમા કહ્યું છે કે,

नामवर्णादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ।
परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ४० ॥

આત્માના વાસ્તવ સ્વરૂપને જાણનાર પુરૂષ, નામરૂપાત્મક દૃશ્ય પ્રપંચને મિથ્યા જાણી-તજી દઈને, પરિપૂર્ણ સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપે સમાધિમાં રહે છે. ૪૦

× લયચિંતનનો સામાન્ય પ્રકાર—પૃથ્વી એ જળનું કાર્ય છે; કાર્યને કારણમાં ભેદ નથી માટે પૃથ્વી જળરૂપજ છે એ પ્રમાણે ચિંતનવડે પૃથ્વીનો જળમા લય કર્યા પછી જળના તેજમાં, તેજનો વાયુમા, વાયુનો આકાશમા, આકાશનો પ્રકૃતિમા અને પ્રકૃતિનો બ્રહ્મમાં લય કરવો.

એવા અપરોક્ષ નિશ્ચયવડે અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર દૂર થયા પછી સૂર્યનારાયણની પેઠે આત્મા આપોઆપ પ્રકાશે છે. ૪૩

આત્મા તે પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી પ્રાપ્ત જ છે તેની જ્ઞાનવડે પ્રાપ્તિ [illegible] તેના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

---

પ્રકરણ ૨ જું.

અભેદ નિરૂપણ.

आत्मा तु सतत प्राप्तोऽप्यप्राप्तवदविद्यया ।
तन्नाशेऽप्राप्तवद्भाति स्वकण्ठाभरणं यथा ॥ ४४ ॥

જેમ કોઇ પુરુષ પોતાના કંઠમાં પહેરેલો મણિ વિસરી જઇ તેને ચોતરફ શોધતો ફરતો હતો, તેને કોઇ ભલા માણસે કહ્યું કે, જે મણિને તું ભૂલથી ખોવાયલો સમજી શોધતો ફરે છે, તે તો તારા કંઠમાં જ છે; એમ કહી તેને તેના કંઠમાં ધારણ કરેલો મણિ દેખાડી આપ્યો. ત્યારે તેને ભ્રાંતિથી અપ્રાપ્ત માનેલા મણિની પ્રાપ્તિ થઇ, તેમ જ આત્મા સર્વત્ર પૂર્ણ હોવાથી જ્ઞાની અજ્ઞાની બંનેને પ્રાપ્ત જ છે પરંતુ અજ્ઞાનીને અજ્ઞાનને લીધે પ્રાપ્ત છતાં પણ અપ્રાપ્ત સરખો થઇ ગયેલો હોય છે. જ્યારે તેનું સદ્‌ગુરુના ઉપદેશવડે અજ્ઞાન નાશ પામે છે ત્યારે તેને આત્મા જે પ્રથમથી જ પ્રાપ્ત છે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે; કંઇ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ તેને થતી નથી. ૪૪

જીવાત્મા તથા પરમાત્મા બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા હોવાથી તેઓની એકતા જે તમે કહો છો તે કેમ સંભવે? આના સમાધાનમાં કહે છે કે,

પણ આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહે છે. સર્વજ્ઞ છતાં પણ મૂઢની પેઠે રહે છે. અર્થાત્ પોતાની સર્વજ્ઞતા અન્યની આગળ પ્રગટ કરવાના હેતુથી પ્રકાશ કરતો નથી તથા વાયુની પેઠે પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોમાં આસક્તિ પામ્યાવિના વિચરે છે. ૫૨

उपाधिविलयाद्विष्णौ निर्विशेषं विशेन्मुनिः ।
जले जलं वियद्व्योम्नि तेजस्तेजसि वा यथा ॥ ५३ ॥

જેમ નદી સમુદ્રમાં મળી પોતાના નામરૂપ છોડી સમુદ્રરૂપ થઈ જાય છે. જેમ ઘટાકાશ ઘટ ઉપાધિ વિનાશ થયા પછી મહાકાશરૂપ થઈ જાય છે. દીવા આદિનું તેજ [illegible] પછી સામાન્ય તેજમાં મળી જાય છે તેમજ આત્માને જાણનારો અને મનન કરનાર જીવન્મુક્ત મહાત્મા દેહાદિ ઉપાધિનો નાશ થયાથી [illegible] બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૫૩

[illegible]

यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखम् ।
यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५४ ॥

[illegible]

अखंडानंदरूपस्य तस्यानंदलवाश्रिताः ।
ब्रह्माद्यास्तारतम्येन भवंत्यानंदिनोऽखिलाः ॥ ५८ ॥

અખંડાનંદ સમુદ્ર બ્રહ્મનો લેશ માત્ર આનંદ પામીને બ્રહ્મા આદિ સર્વ દેવો વધતા—ઓછા આનંદયુક્ત થયા છે; અર્થાત્ બ્રહ્મામાં બ્રહ્માનંદનો લેશ છે. તે કરતાં બૃહસ્પતિમાં [illegible] આનંદ ઓછો, તેથી ઇંદ્રનો ઓછો, એ પ્રમાણે બ્રહ્માથી મનુષ્ય પર્યંત સર્વમાં ઉત્તરોત્તર ન્યૂન ન્યૂન આનંદ છે. સર્વ આનંદનો અંતર્ભાવ બ્રહ્માનંદમાં છે માટે જ્ઞાની પુરુષ વિદેહમુક્તિ અવસ્થામાં પૂર્ણ બ્રહ્માનંદમાંજ સ્થિતિ પામે છે. ૫૮

જેના આનંદના લેશને સર્વ બ્રહ્માદિ દેવો ભોગવે છે તે બ્રહ્મ ક્યાં છે? શું તે લોકાંતરમાં છે? આના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે,

तद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारस्तदन्वितः ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म क्षीरे सर्पिरिवाखिले ॥ ५९ ॥

તે સત્ ચિત્ તથા આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મવડે યુક્ત સર્વ ઘટાદિ વસ્તુ અસ્તિ ભાતિ પ્રિયરૂપે [illegible] છે તથા સર્વ વ્યવહાર પણ તે બ્રહ્મવડે જ સિદ્ધ થાય છે માટે જેમ દૂધમાં સર્વત્ર ઘી રહ્યું છે તેમ બ્રહ્મ પણ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. ૫૯

જો બ્રહ્મ સર્વત્ર [illegible] છે તો પણ તે [illegible] નથી, તે [illegible] કહે છે કે,

अनण्वस्थूलमह्रस्वमदीर्घमजमव्ययम् ।
अरूपगुणवर्णाख्यं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ६० ॥

જે વસ્તુ અણુ (સૂક્ષ્મ) નથી, સ્થૂલ નથી, હ્રસ્વ નથી [illegible]

વર્ણ અને સંજ્ઞા (નામ) રહિત છે, એમ નિશ્ચયવડે જાણવું ૬૦

> યદ્ભાસા ભાસ્યતેઽર્કાદિર્ભાસ્યૈર્યત્તુ ન ભાસ્યતે ।
> યેન સર્વમિદં ભાતિ તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥ ૬૧ ॥

જેના રૂપના પ્રકાશવડે સૂર્ય આદિ પ્રકાશે છે; પરંતુ જેના પ્રકાશવડે પ્રકાશ પામનારા સૂર્ય આદિવડે જે પ્રકાશ પામતું નથી, તથા જેવડે આ સંપૂર્ણ જગત્ પ્રકાશે છે, તે બ્રહ્મ છે એમ જાણવું. ૬૧

> સ્વયમન્તર્બહિર્વ્યાપ્ય ભાસયન્નખિલં જગત્ ।
> બ્રહ્મ પ્રકાશતે વહ્નિપ્રતપ્તાયસપિંડવત્ ॥ ૬૨ ॥

જેમ અગ્નિમાં તપાવેલા ગોળામાં, અગ્નિ, બહાર તથા અંતર વ્યાપીને પ્રકાશે છે તેમજ બ્રહ્મ, સંપૂર્ણ જગતની માંહે તથા બહાર વ્યાપ્ત થઈને પોતે પ્રકાશે છે તથા તે જગતને પણ પ્રકાશિત કરેછે. ૬૨

> જગદ્વિલક્ષણં બ્રહ્મ બ્રહ્મણોઽન્યન્ન કિંચન ।
> બ્રહ્માન્યદ્ભાતિ ચેન્મિથ્યા યથા મરુમરીચિકા ॥ ૬૩ ॥

આ જગત્ જે અસત્, જડ તથા દુઃખરૂપ છે, તેથી બ્રહ્મ વિલક્ષણ છે, એટલે સત્ ચિત તથા આનંદ સ્વરૂપ છે. માટે બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈપણ વસ્તુ નથી. જો બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ પ્રતીત થતી હોય તો તે મૃગજળની પેઠે મિથ્યા મ[illegible] થાય છે. ૬૩

> દૃશ્યતે શ્રૂયતે યદ્યદ્બ્રહ્મણોઽન્યન્ન તદ્ભવેત્ ।
> તત્ત્વજ્ઞાનાચ્ચ તદ્બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદમદ્વયમ્ ॥ ૬૪

ક્તિનું સાધન કહું છું તે એકાગ્ર ચિત્તકરે શ્રવણ કરો ૫

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः ।
तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनम् ॥ ६ ॥

"તત્ત્વમસિ" આદિ મહા વાક્યના શ્રવણવડે થએલું જે જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું એક સ્વરૂપે જ્ઞાન અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર, એ જ મુક્તિનું સાધન છે. ૬

જીવ ઈશ્વરનો અભેદ કેવી રીતે?

को जीवः कः परात्मा वा तादात्म्यं वा कथं तयोः ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यं वा कथं तत् प्रतिपादयेत् ॥ ७ ॥

શિષ્ય-જીવ કોણ? તથા પરમાત્મા કોણ? અર્થાત્ એ બંનેના સ્વરૂપને હું જાણતો નથી. એ અજ્ઞાત (નહીં જાણેલા) જીવ તથા ઈશ્વર જે પરસ્પર વિલક્ષણ છે તેમની એકરૂપતા કેમ ઘટે? તથા એ અજ્ઞાત જીવ ઈશ્વરનો અભેદ "તત્ત્વમસિ" આદિ મહાવાક્યો પણ કેમ પ્રતિપાદન કરે? ૭

अत्र ब्रूमः समाधानं कोऽन्यो जीवस्त्वमेव हि ।
यस्त्वं पृच्छसि मां कोऽहं ब्रह्मैवासि न संशयः ॥ ८ ॥

ગુરૂ કહે છે કે શિષ્ય! તેં પૂછેલા પ્રશ્નોનું સમાધાન આપું છું અન્ય વળી જીવ કોણ છે? તું જ જીવ છે અર્થાત્ ઇંદ્રિય અંતઃકરણ આદિનો સાક્ષી છે તેજ જીવ છે. તું જેમને પૂછે છે કે "હું કોણ છું?" તેથી તું બ્રહ્મ જ છે તું બ્રહ્મ જ છે, તેમાં જરા પણ સંશય નથી ૮

ક્તિનું સાધન કહું છું તે એકાગ્ર ચિત્તવડે શ્રવણ કરો. ૫

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः ।
तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनम् ॥ ६ ॥

“तत्त्वमसि” આદિ મહા વાક્યના શ્રવણવડે થએલું જે જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું એક સ્વરૂપે જ્ઞાન અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર, એ જ મુક્તિનું સાધન છે. ૬

જીવ ઇશ્વરનો અભેદ કેવી રીતે?

को जीवः कः परमात्मा तादात्म्यं वा कथं तयोः ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यं वा कथं तत् प्रतिपादयेत् ॥ ७ ॥

શિષ્ય.-જીવ કોણ? તથા પરમાત્મા કોણ? અર્થાત્ એ બેને સ્વરૂપને હું જાણતો નથી. એ અજ્ઞાન (નહીં જાણેલા) જીવ તથા ઈશ્વર જે પરસ્પર વિલક્ષણ છે તેમની એકરૂપતા કેમ ઘટે? તથા એ અજ્ઞાત જીવ ઈશ્વરનો અભેદ “तत्त्वमसि” આદિ મહાવાક્યો પણ કેમ પ્રતિપાદન કરે? ૭

अत्र ब्रूमः समाधानं कोऽन्यो जीवस्त्वमेव हि ।
यस्त्वं पृच्छसि मां कोऽहं ब्रह्मैवासि न संशयः ॥ ८ ॥

ગુરૂ—હે શિષ્ય! તેં પૂછેલા પ્રશ્નોનું સમાધાન આપું છું. અન્ય વળી જીવ કોણ હોય? તુંજ જીવ છે અર્થાત્ ઇંદ્રિય અંતઃકરણ આદિનો સાક્ષી છે તેજ જીવ છે. તું જેમને પૂછે છે કે “હું કોણ છું?” તેનો ઉત્તર એટલોજ કે તું બ્રહ્મજ છો. એમાં જરા પણ સંશય નથી. ૮

મુક્તિનું સાધન કહું છું તે એકાગ્ર ચિત્તવડે શ્રવણ કરો. ૫

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः ।
तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनम् ॥ ६ ॥

“તત્ત્વમસિ” આદિ મહા વાક્યના શ્રવણવડે થએલું જે જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું એક સ્વરૂપે જ્ઞાન અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર, એ જ મુક્તિનું સાધન છે. ૬

જીવ ઈશ્વરનો અભેદ કેવી રીતે?

को जीवः कः परात्मा वा तादात्म्यं वा कथं तयोः ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यं वा कथं तत् प्रतिपादयेत् ॥ ७ ॥

શિષ્ય.-જીવ કોણ? તથા પરમાત્મા કોણ? અર્થાત્ એ બંનેના સ્વરૂપને હું જાણતો નથી એ અજ્ઞાન (નહીં જાણેલા) જીવ તથા ઈશ્વર જે પરસ્પર વિલક્ષણ છે તેમની એકરૂપતા કેમ ઘટે? તથા એ અજ્ઞાન જીવ ઈશ્વરનો અભેદ “તત્ત્વમસિ” આદિ મહાવાક્યો પણ કેમ પ્રતિપાદન કરે? ૭

अत्र ब्रूमः समाधानं कोऽन्यो जीवस्त्वमेव हि ।
यस्त्वं पृच्छसि मां कोऽहं ब्रह्मैवासि न संशयः ॥ ८ ॥

ગુરુ—હે શિષ્ય! તેં પૂછેલા પ્રશ્નોનું સમાધાન આપું છું. અન્ય નહીં જીવ કોણ હોય? તુંજ જીવ છે અર્થાત્ ઇંદ્રિય અંતઃકરણ આદિનો સાક્ષી છે તેજ જીવ છે. તું જેમને પૂછે કે “હું કોણ છું?” તેનો ઉત્તર જાણજે કે તું બ્રહ્મજ છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી. ૮

ગુરૂ—જેમ ઘડાનો દ્રષ્ટા (જોનારો) ઘડાથી જૂદો છે માટે જેમ તે કોઇ પણ પ્રકારે ઘડો નથી તેમજ હું (આત્મા) પણ દેહનો દ્રષ્ટા છું, માટે કોઇ પણ પ્રકારે હું શરીર નથીજ, એવો નિશ્ચય કરવો. ૧૫

ઇંદ્રિયને આત્મા માનનારનું ખંડન

एवमिन्द्रियदृङ्नाहमिन्द्रियाणीति निश्चिनु ।
मनोबुद्धिस्तथा प्राणो नाहमित्यवधारय ॥ १६ ॥

" મારી નજર મંદ છે " " મારી નજર સૂક્ષ્મ છે " એ પ્રકારે હું ઇંદ્રિયોનો પણ દ્રષ્ટા હોવાથી ઇંદ્રિયો નથી તેમજ સંકલ્પવિકલ્પ પ્રવૃત્તિરૂપ મન, નિશ્ચયાત્મ બુદ્ધિ, તથા શ્વાસોશ્વાસરૂપ પ્રાણ, એ સર્વનો હું સાક્ષી છું માટે, હું મન, બુદ્ધિ તથા પ્રાણરૂપ નથી, એમ હે શિષ્ય! તું નિશ્ચય કર ૧૬

દેહેન્દ્રિયનો સમુદાય અનાત્મા

संघातोऽपि तथा नाहमिति दृश्यविलक्षणम् ।
द्रष्टारमनुमानेन निपुणं संप्रधारय ॥ १७ ॥

જેમ હું દેહ નથી, ઇંદ્રિયો નથી, તેમ દેહ ઇંદ્રિયના સમુદાયરૂપ પણ નથી. " જેમ પંચ ભૂતના સંઘાત (સમૂહ) રૂપ ઘડાનો દ્રષ્ટા ઘડાથી જૂદો છે, તેમ એ દેહ ઇંદ્રિય આદિના સંઘાતનો દ્રષ્ટા પણ તે સંઘાતથી જૂદો છે. " એ પ્રકારના અનુમાન વડે " આત્મા, દેહ આદિ સમુદાય, કે જે દૃશ્ય છે તેથી અત્યંત વિલક્ષણ છે. " એવો વિવેકપૂર્વક નિશ્ચય કર. ૧૭

देहेन्द्रियादयो भावा हानादिव्यापृतिक्षमाः ।
यस्य सान्निध्यमात्रेण सोऽहमित्यवधारय ॥ १८ ॥

જેમ દિવો ઘડાને પ્રકાશ કરનાર હોવાથી ઘડાથી જુદો છે તેમજ દેહને પ્રકાશ કરનાર હોવાથી દેહથી ભિન્ન હું જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છું ૨૩

पुत्रवित्ताद्यो भावा यस्य शेषतया प्रियाः ।
द्रष्टा सर्वप्रियतमः सोऽहमित्यवधारय ॥ २४ ॥

પુત્ર, ધન, આદિ પદાર્થો જે આત્માને અનુકૂળ હોવાથી પ્રિય છે, તે આત્મા પુત્ર આદિ સર્વ પદાર્થ કરતાં અધિક પ્રિય છે. તે આત્મા. હું છું એમ તું નિશ્ચય કર. શ્રુતિ પણ કહે છે કે "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" (આત્માનું પ્રિય કરનાર હોવાથી સર્વ પદાર્થ પ્રિય છે.) ૨૪

ઉપર પ્રમાણે આત્મા આનંદસ્વરૂપ છે એ વાત કહી, હવે આત્મા અત્યંત પ્રેમનો વિષય હોવાથી તે ત્રણે કાળમાં સત્યસ્વરૂપ છે, એ વાત કહે છે.

परप्रेमास्पदतया मा न भूवमहं सदा ।
भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहमित्यवधारय ॥ २५ ॥

"હું કોઇ દિવસ ન હતો એમ ન હતું, કિંતુ સદા મારું અવસ્થાન હોવું જોઇએ" એ પ્રમાણે અત્યંત પ્રીતિનો વિષય જે દ્રષ્ટા છે, તે હું છું એમ તું જાણ ૨૫

यः साक्षिलक्षणो बोधस्त्वंपदार्थः स उच्यते ।
साक्षित्वमपि बोद्धृत्वमविकारितयात्मनः ॥ २६ ॥

જે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા "तत्त्वमसि" આદિ મહા વાક્ય વડે સાક્ષીસ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે તે "तत्त्वमसि" મહા વાક્યમાં રહેલા त्वं પદનો અર્થ છે એમ કહેવાય છે આત્માનું સાક્ષી-

[illegible] મિશ્ર નથી, જે મનુષ્યોનાં [illegible] છે. જેમ [illegible]પણું, [illegible]પણું [illegible] નથી [illegible] જે [illegible], પરિણામ [illegible] છે [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ १ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ १ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ३० ॥

[illegible]

શ્રુતિમાં આદિના અનેક દૃષ્ટાંતવડે જેના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન પ્રતિપાદન કર્યું છે તે બ્રહ્મ છે, એમ તું નિશ્ચય કર ૩૨

यदानंत्यं प्रतिज्ञाय श्रुतिस्तत्सिद्धये जगौ ।
तत्कार्यत्वं प्रपंचस्य तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥ ३३ ॥

“ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ” એ વાક્યવડે આ જેના અનંતપણાથી પ્રતિજ્ઞા કરીને, એ અનંતપણાને સિદ્ધ કરવા માટે શ્રુતિએ સંપૂર્ણ વિશ્વ તેનું કાર્ય છે એમ કહ્યું. તે બ્રહ્મ છે એમ તું જાણ ૩૩

विजिज्ञास्यतया यत्तु वेदांतेषु मुमुक्षुभिः ।
समर्थ्यतेऽतियत्नेन तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥ ३४ ॥

यतो वा इमानि भूतानि जायंते (જેથી સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે) ઇત્યાદિ વેદાંતવાક્યોમાં વિષે, મુમુક્ષુ પુરુષો જેને મહાપ્રયત્નવડે વિચારવાયોગ્ય કહે છે તે બ્રહ્મ છે એમ તું જાણ ૩૪

जीवात्मना प्रवेशश्च नियंतृत्वं च तान् प्रति ।
श्रूयते यस्य वेदेषु तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥ ३५ ॥

જેનો જગતમાં જીવાત્મારૂપે પ્રવેશ તથા સર્વ જીવો પ્રતિ નિયંતાપણું વેદમાં કહેલ છે તે બ્રહ્મ છે એમ તું જાણ ૩૫

૧ નીલોત્પલ (કાળું કમળ) એ વાક્યમાં “ નીલ ” પદ અન્ય રંગના કમળોથી જુદું પાડનાર હોવાથી “ નીલ ” (કાળું) એ ઉત્પલ (કમળ) રૂપ વિશેષ્યની સાથે વિશેષણરૂપે જોડાય છે, તેમજ “ ઉત્પલ ” પદ પણ “ નીલ ” ગુણને વસ્ત્ર વગેરેથી જુદો પાડીને “ નીલ ” વિશેષણ સાથે સંબંધ પામે છે. આ પ્રકારના સંબંધને “ વિશેષણવિશેષ્યભાવસંબંધ ”

આદિ પ્રમાણવડે વિરોધ આવે તો, મુખ્ય અર્થની સાથે સંબંધ રાખનારા અન્ય અર્થની જે પ્રતીતિ, તેને લક્ષણાવૃત્તિ કહે છે. ૪૭

ટીકા—કોઇ વાક્યમાં અમુક પદનો મુખ્ય અર્થ એટલે શબ્દ સાંભળતાંજ તુરત પ્રતીત થતો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણનો વિરોધ આવતો હોય તો મુખ્ય અર્થની સાથે હમેશ સંબંધ રાખનારા અર્થની જે પદવડે પ્રતીતિ થવી, તેને લક્ષણાવૃત્તિ કહે છે. એ લક્ષણા " જહતી, અજહતી તથા જહત્ અજહતી " એમ ત્રણ પ્રકારની છે.

गंगायां घोषः—(ગંગામાં નેસ) એ વાક્યમાં ગંગા શબ્દનો મુખ્ય અર્થ પ્રવાહ તજીને પ્રવાહ સાથે નિત્ય જોડાયલા કાંઠાને વિષે ગંગા-શબ્દનું વર્તવું તે જહત્‌લક્ષણા. આ લક્ષણા, ગંગાપદમાં માનવાનું કારણ એ કે ગંગાપદનો મુખ્ય અર્થ પ્રવાહને વિષે ઘોષ એટલે નેસની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણવડે સંભવતી નથી.

" श्वेतो धावति " (શ્વેત દોડે છે) એ વાક્યમાં શ્વેતગુણને દોડવું એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે માટે શ્વેત શબ્દની શ્વેતગુણયુક્ત ઘોડાને વિષે જે પ્રવૃત્તિ તે અજહલ્લક્ષણા. કારણ કે મુખ્ય અર્થ શ્વેતગુણનો ત્યાગ ન થતાં શ્વેતગુણ સહિત અશ્વ (ઘોડો) નો લાભ છે.

सोऽयं देवदत्तः (તે આ દેવદત્ત) એ વાક્યમાં 'सः' પદનો મુખ્ય અર્થ જે 'તે દેશકાળ વિશિષ્ટ' (તે દેશ કાળમાં સ્થિત) તથા 'अयं' પદનો મુખ્ય અર્થ જે આ દેશ કાળ વિશિષ્ટ (આ દેશ તથા આ કાળમાં સ્થિત) એ બન્નેની એકતા સંભવતી નથી. માટે તે દેશ કાળ તથા આ દેશ કાળ વિશિષ્ટપણાને ત્યાગી, કેવળ દેવદત્તના શરીરમાં જ લક્ષણા ઘટે છે. ઉભયપદની પ્રવૃત્તિ, તે જહત્ અજહલ્લક્ષણા કહેવાય છે, કારણ કે દેશ કાળરૂપ વિશિષ્ટ અંશનો ત્યાગ કરીને વિશેષ્ય અંશને વિષે શબ્દ પ્રવર્તે છે

તત્ત્વમસિની લક્ષણાનું ઉત્તર.

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा ।
सोऽयमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिव नापरा ॥ ४८ ॥

જેમ "સોઽયં દેવદત્ત" એ વાક્યમાં સ પદનો મુખ્ય અર્થ "તે દેશ કાળ વિશિષ્ટ" તથા અયં પદનો મુખ્ય અર્થ "આ દેશ કાળ વિશિષ્ટ" એ બંન્નેની એકતા ન સંભવતાં તે બંન્નેમાંથી વિશિષ્ટપણું તજીને દેવદત્ત માત્રમાં સ તથા અયં પદ વર્તે છે તેમ "तत्त्वमसि" મહાવાક્યમાં પણ તત્ પદના તથા ત્વં પદના મુખ્ય અર્થને ગ્રહણ કરવામાં વિરોધ આવે છે. કારણ કે તત્ પદનો મુખ્ય અર્થ જે ઇશ્વર તે પરોક્ષ તથા પૂર્ણ છે તથા ત્વંપદનો અર્થ પ્રત્યક્ તથા પરિચ્છિન્ન છે. પરોક્ષ અને પૂર્ણની, પ્રત્યક્ અને પરિછિન્નની સાથે એકતા સંભવી શકે નહીં, માટે તત્ પદના મુખ્યાર્થમાંથી પરોક્ષપણા આદિનો તથા ત્વંપદના મુખ્ય અર્થમાંથી પરિચ્છિન્નપણા આદિનો ત્યાગ કરીને બંને પદ, પૂર્ણ આનંદ અખંડ બોધસ્વરૂપને વિષે પ્રવર્તે છે. આ લક્ષણાને ત્યાગલક્ષણા અથવા જહદજહતી લક્ષણા કહે છે. ૪૮

अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावद्दृढीभवेत् ।
शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम् ॥ ४९ ॥

"હું બ્રહ્મ છું" "એ પ્રકારે જ્યાંસુધી બ્રહ્મથી અભિન્ન અપરોક્ષજ્ઞાન (સાક્ષાત્કાર) અસંભવના તથા વિપરીતભાવના દૂર થઇને દૃઢ થાય, ત્યાંસુધી શમદમ સાધનમાં નિરત રહી વારંવાર શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનનો અભ્યાસ કર્યા કરવો. વ્યાસ સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે आवृत्तिरसकृदुपदेशात् અર્થ–"વેત-

એકાંત સ્થાન વિષે સુખેકરી બેસવું તથા પરમાત્માને વિષે ચિત્તને સ્થિર કરવું. આ સર્વ જગતને કેવળ બ્રહ્મમય જોવું તથા તેને મિથ્યારૂપે માનવું. પૂર્વના કર્મને ભોગવીને ચિત્તના બળવડે ક્ષય કરવો તથા હવે પછી કર્મ બાધ કરે નહિ તેમ વર્તવું. આ પ્રમાણે પ્રારબ્ધને ભોગવી પરબ્રહ્મનેવિષે સ્થિતિ કરવી. ૫

यःश्लोकपंचकमिदंपठतेमनुष्यः
संचिंतयत्यनुदिनंस्थिरतामुपेत्य ।
तस्याशुसंसृतिदवानलतीव्रघोर
तापःप्रशांतिमुपयातिचितिप्रसादात् ६

જે કોઈ આ પાંચ શ્લોકનું પઠન કરે છે તથા દરરોજ ચિત્તને સ્થિર રાખી ચિંતન કરે છે તો શુદ્ધ ચૈતન્ય અર્થાત્ પરબ્રહ્મની કૃપાવડે તેનાં સંસારરૂપી દાવાનળમાં રહેલ તીવ્રતર તાપનું શમન થાય છે. ૬

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं साधनपंचकंसंपूर्णम् ।

ટીકાઃ—તું જો સ્વયંજ્ઞાનરૂપ છે તો ઇંદ્રિયોદ્વારા બોલી કેવી રીતે શકે છે ? તેના સમાધાનમાં કહે છેઃ—

निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ
निरस्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः॥
रविर्लोकचेष्टानिमित्तं यथायः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ३ ॥

મનાદિ કહેતાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત તથા અંહકાર અને ચક્ષુ આદિ કહેતાં નેત્ર વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા હસ્તપાદાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો વગેરેની પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ હું છું. હું મન આદિ સર્વ ઉપાધિથી રહિત આકાશસદૃશ છું. (છતાં ચેષ્ટા કેવી રીતે કરૂં છું, તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે) જેવી રીતે સૂર્ય લોકોની ચેષ્ટાના કારણરૂપે છે તેમ હું છું. હું નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મારૂપે છું. ૩.

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—મન, ચક્ષુ આદિની પ્રવૃત્તિનું અધિષ્ઠાન કોણ છે ? હું પોતે જ કેમ વર્તતો નથી ? નિત્ય ઉપલબ્ધિ કહેતા પ્રાપ્ત સ્વરૂપ જ્યારે હું છું તો પછી અધિષ્ઠાતા કેવો ? ગુરુ.—જે નિત્ય બોધસ્વરૂપ આત્માના આશ્રયરૂપ મન આદિ પ્રવર્તે છે, તે નિત્ય આત્મા હું છું. શિષ્ય.—બોધ અર્થાત્ જ્ઞાન તો ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થાય છે તો પછી આત્મા નિત્ય કેવી રીતે કહેવાઇ શકે ? જે ઉત્પત્તિવાળો છે તેનો નાશ પછી બોધ પણ અનિત્ય છે અને આત્મા નિત્ય છે તો નિત્ય અનિત્યની એકતા કેવી રીતે યુક્ત છે ? પ્રત્યક્ષ રીતે જ વિરોધ છે. ગુરુઃ—ચૈતન્યનું નામ બોધ છે. આ ચૈતન્ય, જ્ઞાતારૂપે જે છે, જ્ઞાનરૂપે જે ઇન્દ્રિયો છે તથા જ્ઞેયરૂપે જે ઘટાદિ વિષય છે તેનાથી ભિન્ન સાક્ષીરૂપે છે. આ સાક્ષી સર્વથી જુદો છે. જેમ ઘટને

ભિન્ન એટલી જ રહેલી છે કે, ચૈતન્યતાનો સ્વભાવ પ્રાણમાં છે જે આકાશમાં નથી. ' ઇન્દ્રિયો જડ છે તથા આત્મા તેના જ્ઞાતા સ્વરૂપ છે. આ નાન્યોઽતોઽસ્તિ દ્રષ્ટા ઇત્યાદિ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. एकमेवाद्वितीयं ઇત્યાદિ શ્રુતિથી આત્મા એક તથા અદ્વિતિયરૂપ છે. શિષ્ય પાછી શંકા કરે છે કે, સુખ તથા દુઃખની અવસ્થાને લીધે આત્મા એક પ્રતીત થતો નથી. કારણ કે જો સર્વ શરીરમાં એક જ આત્મા હોય તો એકના સુખદુઃખથી સર્વ કોઇ સુખી તથા દુઃખી થાય, એકના જાણવાથી સર્વ કોઇ જાણે, એકના જન્મવાથી સર્વ જન્મે તથા મરે, એકના બંધનથી સર્વનું બંધન થાય, એકની મુક્તિથી સર્વની મુક્તિ થાય. આ સર્વ કારણોને લીધે આત્મા એક નથી, પણ અનેક છે. આના ઉત્તરમાં ગુરૂ કહે છેઃ—

मुखाभासको दर्पणे दृश्यमाने
मुखत्वात्पृथक्त्वेन नैवास्ति वस्तु ॥
चिदाभासको धीषु जीवोऽपि तद्व-
त्सनित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ५ ॥

જેમ મુખભાસ કહેતાં મુખની છાયા દર્પણમાં જોવાથી તે અનેક પ્રકારે પ્રતીત થાય છે. પણ પરમાર્થસ્વરૂપે મુખથી પૃથક્‌વડે કોઇ વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી (ઉપાધિગત મલિન તથા શ્વેત આદિ ધર્મવડે જેમ મલિન ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે,), તેજ પ્રમાણે મુખરૂપી જીવ ચૈતન્યની છાયા, બુદ્ધિરૂપી દર્પણમાં પ્રતીત થાય છે આ નિત્ય તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું પોતે છું. ૫

ટીકાઃ—ઉપાધિરૂપ સુખદુઃખ આદિ અંતઃકરણ બુદ્ધિમા પ્રતીત થાય છે. પણ ખરૂં જોતાં તે સુખદુઃખ આદિ આત્મામાં અયુક્ત છે. આત્મામાં ભેદવ્યવસ્થા નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म

ભિન્નના એટલી જ રહેલી છે કે, ચૈતન્યતાનો સ્વભાવ ઘડામાં છે જે આકાશમાં નથી.' ઇન્દ્રિયો જડ છે તથા આત્મા તેના જ્ઞાતા સ્વરૂપ છે. આ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ઇત્યાદિ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. एकमेवाद्वितीयं ઇત્યાદિ શ્રુતિથી આત્મા એક તથા અદ્વિતિયરૂપ છે. શિષ્ય પાછી શંકા કરે છે કે, સુખ તથા દુઃખની અવસ્થાને લીધે આત્મા એક પ્રતીત થતો નથી. કારણ કે જો સર્વ શરીરમાં એક જ આત્મા હોય તો એકના સુખદુઃખથી સર્વ કોઇ સુખી તથા દુઃખી થાય, એકના જાણવાથી સર્વ કોઇ જાણે, એકના જન્મવાથી સર્વ જન્મે તથા મરે, એકના બંધનથી સર્વનું બંધન થાય, એકની મુક્તિથી સર્વની મુક્તિ થાય. આ સર્વ કારણોને લીધે આત્મા એક નથી, પણ અનેક છે. આના ઉત્તરમાં ગુરૂ કહે છે.—

मुखाभासको दर्पणे दृश्यमाने
मुखत्वात्पृथक्त्वेन नैवास्ति वस्तु ॥
चिदाभासको धीषु जीवोऽपि तद्व-
त्सनित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ९ ॥

જેમ મુખભાસ કહેતાં મુખની છાયા દર્પણમાં જોવાથી તે અનેક પ્રકારે પ્રતીત થાય છે. પણ પરમાર્થસ્વરૂપે મુખથી પૃથક્‌વડે કોઇ વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી (ઉપાધિગત મલિન તથા શ્વેત આદિ ધર્મવડે જેમ મલિન ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે,), તેજ પ્રમાણે મુખરૂપી જીવ ચૈતન્યની છાયા, બુદ્ધિરૂપી દર્પણમાં પ્રતીત થાય છે આ નિત્ય તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું પોતે છું. ૫

ટીકા:—ઉપાધિરૂપ સુખદુઃખ આદિ અંતઃકરણ બુદ્ધિમાં પ્રતીત થાય છે. પણ ખરૂં જોતાં તે સુખદુઃખ આદિ આત્મામાં અયુક્ત છે. આત્મામાં ભેદવ્યવસ્થા નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म

મેઘવડે જેની દૃષ્ટિ ઢંકાયલી છે એવો અત્યંત મૂઢ, વાદળાથી ઢંકાયલા સૂર્યને પ્રકાશથી રહિત માને છે. તેમ મૂઢ દૃષ્ટિવાળાને અર્થાત્ અવિદ્યાવૃત અજ્ઞાની મનુષ્યને અબદ્ધ આત્મા બદ્ધ સરખો ભાસે છે. આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું પોતે છું. ૧૨

समस्तेषु वस्तुष्वनुस्यूतमेकं
समस्तानि वस्तूनि यन्न स्पृशंति ॥
वियद्वत्सदा शुद्धमच्छस्वरूपं
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १३ ॥

સર્વ પ્રપંચ માત્રમાં એક અદ્વૈત આત્મા અનુસ્યૂત (પરોવાયલો) છે. (જેમ પુષ્પ વગેરે માળાની દોરીમાં પરોવાયલા હોય છે તેમ) છતાં તે સર્વ પ્રપંચમાં લિપ્ત નથી. જુદો જુદો છે તે આકાશની માફક શુદ્ધ, નિર્મળ, રાગદ્વેષાદિથી રહિત તથા સ્વચ્છસ્વરૂપ છે. આ નિત્ય તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું પોતે છું ૧૩

उपाधौ यथा भेदता सन्मणीनां
सदा भेदता बुद्धिभेदेषु तेऽपि ॥
यथा चंद्रिकाणां जले चंचलत्वं
तथा चंचलत्वं तवापीह विष्णो ॥ १४ ॥

જેમ સ્ફટિકાદિ શુદ્ધ મણિને લાલ, કાળા, પીળા આદિરંગ, ઉપાધિ અર્થાત્ બીજા જુદા રંગવાળી વસ્તુ સમીપ રહેવાથી પ્રતીત થાય છે તથા જળમાં પ્રતિબિંબિત ચંદ્રમા જળરૂપ ચંચળ પ્રતીત થાય છે, તેમ હે વિષ્ણુ ! તમારૂં સ્વ

જે છું. તે માટે કંચનપણું પણ તેવા જ પ્રકારનું છે પરમાર્થ-સ્વરૂપે આ કંચનત્વ નથી. ૧૪

यथा वेददृष्ट्यैव ते सूतकादि
यथा बुद्धिरुत्पद्यते सूतकीति ॥
तथा वेदवेद्यं विशुद्धात्मतत्त्वं
स्वकीयं गृहीतं विवादः कुतस्ते ॥ १५ ॥

અર્થઃ—જેમ વેદદૃષ્ટિવડે તને સૂતકાદિ કર્મમાં વૃથા બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે કે હું સૂતકી છું, તેમ શ્રુતિ શુદ્ધ આત્મતત્વનો ઉપદેશ કરે છે. આ ઉપદેશવડે તું આત્માને સાક્ષી બ્રહ્મરૂપે અંગીકાર કરે તો પછી બીજો વાદવિવાદ ક્યાં રહ્યો? ૧૫

મેઘવડે જેની દૃષ્ટિ ઢંકાયલી છે એવો અત્યંત મૂઢ, વાદળાથી ઢંકાયલા સૂર્યને પ્રકાશથી રહિત માને છે. તેમ મૂઢ દૃષ્ટિવાળાને અર્થાત્ અવિદ્યાવૃત અજ્ઞાની મનુષ્યને અબદ્ધ આત્મા બદ્ધ સરખો ભાસે છે. આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું પોતે છું. ૧૨

समस्तेषु वस्तुष्वनुस्यूतमेकं
समस्तानि वस्तूनि यन्न स्पृशंति ॥
वियद्वत्सदा शुद्धमच्छस्वरूपं
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १३ ॥

સર્વ પ્રપંચ માત્રમાં એક અદ્વૈત આત્મા અનુસ્યૂત (પરોવાયલો) છે. (જેમ પુષ્પ વગેરે માળાની દોરીમાં પરોવાયલા હોય છે તેમ) છતાં તે સર્વ પ્રપંચમાં લિપ્ત નથી, પણ જુદો છે. તે આકાશની માફક શુદ્ધ, નિર્મળ, રાગદ્વેષાદિથી રહિત તથા સ્વચ્છસ્વરૂપ છે. આ નિત્ય તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું પોતે છું. ૧૩

उपाधौ यथा भेदता सन्मणीनां
तथा भेदता बुद्धिभेदेषु तेऽपि ॥
यथा चंद्रिकाणां जले चंचलत्वं
तथा चंचलत्वं तवापीह विष्णो ॥ १४ ॥

જેમ સ્ફટિકાદિ શુદ્ધ મણિને લાલ, કાળા, પીળા આદિરંગ, ઉપાધિ અર્થાત્ બીજા જુદા રંગવાળી વસ્તુ સમીપ રહેવાથી પ્રતીત થાય છે તથા જળમાં પ્રતિબિંબિત ચંદ્રમા જળવત્ ચંચળ પ્રતીત થાય છે, તેમ હે વિષ્ણુ! તમારારૂપ

જે છું. તે મારૂં ચંચળપણું પણ તેવા જ પ્રકારનું છે પરમાર્થ-સ્વરૂપે આ ચંચળત્વ નથી ૧૪

यथा वेददृष्टयैव ते सूतकादि
यथा बुद्धिरुत्पद्यते सूतकीति ॥
तथा वेदवेद्यं विशुद्धात्मतत्त्वं
स्वकीयं गृहीतं विवादः कुतस्ते ॥ १५ ॥

અર્થ.—જેમ વેદદૃષ્ટિવડે તને સૂતકાદિ કર્મમાં વૃથા બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે કે હું સૂતકી છું, તેમ શ્રુતિ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે. આ ઉપદેશવડે તું આત્માને સાક્ષી પ્રજ્ઞરૂપે અંગીકાર કરે તો પછી બીજો વાદવિવાદ ક્યાં રહ્યો ? ૧૫